

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Κοινωνιολογία: Κοινωνικός
Αποκλεισμός και Ανθρώπινα Δικαιώματα**

Αφήγηση ζωής ή παραμύθι;

Όταν οι αφηγήσεις ζωής γίνονται παραμύθια

Το παραμύθι της γιαγιάς, Ν. Γύζης, 1984

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ονοματεπώνυμο Φοιτητή: Κουραβάνας Νικόλαος (0318M007)

ΑΘΗΝΑ, 2020

Τριμελής Επιτροπή

Λυδάκη Άννα, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Ξανθόπουλος Χρήστος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Παπαρίζος Αντώνης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Κουραβάνας Νικόλαος, 2020

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής έρευνας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δε δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Η ολοκλήρωση μιας διπλωματικής εργασίας αποτελεί το επιστέγασμα μιας μακράς και συνολικότερης προσπάθειας, η οποία είναι αδύνατο να πραγματοποιηθεί δίχως βοήθεια. Για αυτό, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κ. Λυδάκη Άννα για τη σημαντική και πολύτιμη καθοδήγηση, βοήθεια και υποστήριξη. Με τις ουσιαστικές υποδείξεις της και τον εύστοχο σχολιασμό της συνέβαλε στην προσπάθειά μου να μελετήσω ορθότερα και με πιο επιστημονικό τρόπο το συγκεκριμένο θέμα, αλλά και να αποκτήσω μια πιο κοινωνιολογική ματιά και γραφή.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Ξανθόπουλο Χρήστο και τον κ. Παπαρίζο Αντώνη για τη συμμετοχή τους ως μέλη της τριμελούς επιτροπής, αλλά και για όσα έχω διδαχθεί στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα από τους ίδιους. Επιπροσθέτως, θα ήθελα τέλος να ευχαριστήσω και όλους τους καθηγητές και καθηγήτριες του Προγράμματος των Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Κοινωνιολογία, που συνέβαλαν στη μεταλαμπάδευση γνώσεων, στην κινητοποίησή μου για περαιτέρω μελέτη του αντικειμένου, θέτοντας τις βάσεις για διαρκή εξέλιξη και προσωπική αναζήτηση πάνω στην επιστήμη της κοινωνιολογίας.

Πίνακας περιεχομένων

Περίληψη.....	6
Abstract	7
Εισαγωγή.....	8
Κεφάλαιο 1. Εννοιολογικός και θεωρητικός προσδιορισμός εαυτού και ταυτότητας	13
1.1 Κοινωνιολογικές και ψυχολογικές επιστημολογικές και θεωρητικές προσεγγίσεις για τη δόμηση της ταυτότητας	16
1.2 Δόμηση της ταυτότητας στην τρίτη ηλικία	24
Κεφάλαιο 2. Εννοιολογικός και θεωρητικός προσδιορισμός αφήγησης και παραμυθιού	29
2.1 Η αφήγηση.....	29
2.2 Η αυτοβιογραφία ως μια διεργασία συγκρότησης της ταυτότητας	32
2.3 Η σημασία που έχει η γλώσσα για τους τρόπους αφήγησης.....	33
2.4 Παιδική λογοτεχνία και παραμύθι.....	34
2.4.1 Η παιδική λογοτεχνία	35
2.4.2 Το παραμύθι	35
2.4.3 Η καταγωγή του παραμυθιού	37
2.4.4 Η σχέση της μαγείας με το παραμύθι.....	38
2.4.5 Μύθος, παραμύθι και παραδόσεις, διαφορές και ομοιότητες.....	42
2.4.6 Γιατί σε πολλούς μύθους και παραμύθια οι ήρωες είναι ανθρωπομορφικά ζώα; ..	44
2.5 Η κοινωνιολογική προσέγγιση ερμηνείας των μύθων και των παραμυθιών.....	45
2.6 Ο ρόλος του αφηγητή	48
Κεφάλαιο 3. Επίδρασεις του παραμυθιού στα παιδιά	50
3.1 Η επίδραση του παραμυθιού στη γνωστική ανάπτυξη του παιδιού	50
3.2 Επίδραση του παραμυθιού στη συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού	52
3.3 Επίδραση του παραμυθιού στην κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού	54
Κεφάλαιο 4. Αφηγήσεις ζωής και αυτοβιογραφική αφήγηση.....	56
4.1 Η αυτοβιογραφική μνήμη και η δόμηση της ταυτότητας.....	56
4.2 Δόμηση του εαυτού και της ταυτότητας μέσω της αφήγησης	57
Κεφάλαιο 5. Μέθοδος: Αφηγηματική προσέγγιση	62
5.1 Εννοιολογικές και μεθοδολογικές επισημάνσεις.....	62
5.2 Ανάλυση των βιογραφιών ζωής	63
5.3 Συμμετέχοντες στην έρευνα	66

5.4 Ερευνητική διαδικασία.....	67
Κεφάλαιο 6. Αποτελέσματα	69
Κεφάλαιο 7. Συμπεράσματα.....	129
Βιβλιογραφία.....	140

Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η μελέτη των αυτοβιογραφικών αφηγήσεων παππούδων και γιαγιάδων και η σχέση με τα παραμύθια που επιλέγουν να αφηγηθούν στα εγγόνια τους. Σκοπός είναι να εξεταστεί πώς μέσα από την αφήγηση των παραμυθιών επηρεάζεται η δόμηση της ταυτότητάς τους. Στόχος είναι να εξεταστεί κατά πόσο τα γεγονότα ζωής επηρεάζουν τα παραμύθια που λένε και πώς οι αφηγήσεις των παραμυθιών δομούν την ταυτότητα των ίδιων των ατόμων. Η ταυτότητα διαμορφώνεται μέσα από τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, τις αφηγήσεις, τις αναμνήσεις που έχουμε από το παρελθόν, καθώς και τα συναισθήματα για το μέλλον.

Για την επίτευξη του σκοπού, επιλέξαμε ως μεθοδολογικό μας εργαλείο την «ποιοτική συγκριτική μελέτη» ανάμεσα στις αφηγήσεις ζωής και στα παραμύθια που επιλέγουν να αφηγηθούν οι παππούδες και οι γιαγιάδες στην Αθήνα και στην επαρχία (Νομός Καρδίτσας). Συνεπώς, για την υλοποίηση της εργασίας επιλέχθηκε η μέθοδος των συνεντεύξεων και η ποιοτική ανάλυση αυτών.

Μέσα από τα αποτελέσματα της έρευνας φάνηκε ότι οι παππούδες και οι γιαγιάδες είχαν την ανάγκη να αφηγηθούν μέσα από τα παραμύθια τα σημαντικότερα γεγονότα της ζωής τους. Τα παραμύθια που επέλεξαν να διηγηθούν σχετίζονταν άμεσα με τα βιώματά τους. Επομένως, η αφήγηση των παραμυθιών επηρεάζει τη δόμηση της ταυτότητας και νοσηματοδοτεί τις επιλογές που έκαναν στην πορεία της ζωής τους, επιλογές που σχετίζονταν άμεσα με τη μοίρα και το πεπρωμένο.

Abstract

The object of the current diploma thesis is the study of the autobiographical narratives of grandparents and the relationship with the fairy tales that they choose to narrate to their grandchildren. The purpose is to examine how the construction of their identity is influenced by the narration of fairy tales. The aim is to examine whether life events affect the fairy tales they tell and how storytelling narratives structure the identity of the individuals themselves. Identity is shaped by social interactions, narratives, memories we keep from the past and feelings about the future, as well.

To achieve the goal, we chose our methodological tool, which is the "qualitative comparative analysis" between life stories' narratives and fairy tales that grandparents from Athens and the province (Karditsa regional unit) choose to narrate. Therefore, the method of interviews and the qualitative analysis of them were chosen for the completion of this dissertation.

Throughout the results of the research, it has been showed that the grandparents felt the need to narrate the most important events of their lives through fairy tales. The fairy tales they chose to narrate were directly related to their lifetime experiences. Consequentially, storytelling affects the construction of the identity and signifies the choices grandparents made in the course of their lives, choices that were directly related to fate and destiny.

Εισαγωγή

Αφορμή για την εκπόνηση και συγγραφή της εν λόγω διπλωματικής αποτέλεσε το ενεργό ενδιαφέρον για τη σημασία και τις διαστάσεις που λαμβάνει η αφήγηση στις σύγχρονες κοινωνίες. Η αφήγηση στις μέρες μας χρησιμοποιείται ως τεχνική διδασκαλίας από τους παιδαγωγούς, ως μορφή θεραπείας από τους ψυχολόγους,¹ υπερβαίνει τις πολιτικές ή διαχωριστικές γραμμές, δίνει απαντήσεις στην κρίση νοήματος, αποτελεί μηχανισμό του εικονικού περιβάλλοντος, τεχνική παρουσίασης της πληροφορίας και διαμορφωτή της εικόνας των ατόμων. Αυτή η «έκρηξη» της μεθόδου της αφήγησης, ονομάστηκε από τους ερευνητές των κοινωνικών επιστημών «the narrativist turn», αφηγηματική στροφή και συνέπεσε με την εκρηκτική ανάπτυξη του διαδικτύου, των νέων τεχνικών επικοινωνίας και πληροφόρησης περί τα μέσα της δεκαετίας του 1990 επιτρέποντάς της να διαδοθεί εξαιρετικά γρήγορα και να κυριαρχήσει παντού. Πιο συγκεκριμένα, η οικονομολόγος MacKlosky θεωρούσε ότι η οικονομία αποτελεί στην ουσία έναν αφηγηματικό κλάδο. Επίσης, ο Wineberg υποστήριζε ότι η αφήγηση βοηθά στην επένδυση εκατομμυρίων δολαρίων στην έρευνα. Τέλος, ο Amsterdam δήλωσε ότι «η αφηγηματική παρουσίαση των γεγονότων κυριαρχεί στις αιτιολογήσεις των δικαστικών αποφάσεων». Αυτές είναι μόνο λίγες περιπτώσεις που φανερώνουν την αποτελεσματικότητα, τη βαρύνουσα σημασία, καθώς και τη διεξόδυση της μεθόδου - τεχνικής της αφήγησης σε διάφορους κλάδους της κοινωνίας.²

Η δομή και η οπτική της εργασίας, δεν είναι τυχαία, αλλά όπως αναφέρει ο Creswell,³ η λογοτεχνία, η ιστορία, η ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία, η κοινωνιογλωσσολογία και η εκπαίδευση διεκδικούν όλες μερίδιο από τη μέθοδο της αφήγησης και έχουν όλες αναπτύξει τεχνικές που συνδέονται με αυτή. Εμείς βέβαια, δε θα χρησιμοποιήσουμε όλες αυτές τις επιστήμες, αλλά οπωσδήποτε κάποιους θεωρητικούς από τη φιλοσοφία που κατά γενική ομολογία θεωρείται η βάση των

¹ Morgan, A. (2011). *Τι είναι η αφηγηματική θεραπεία*; Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σσ. 27-28, Η αφηγηματική θεραπεία χρησιμοποιεί συζητήσεις ανασυγγραφής ή αναδιήγησης ιστοριών, εφόσον η ιστορία δε γίνεται αντιληπτή με τον ίδιο τρόπο από όλους τους ανθρώπους. Οι ιστορίες της αφηγηματικής θεραπείας περιλαμβάνουν γεγονότα, τα οποία μέσα στην πορεία του χρόνου συνδέονται σύμφωνα με μια πλοκή. Η αφήγηση μας βοηθάει να νοηματοδοτήσουμε τις σχέσεις μας και να ερμηνεύσουμε τις επιθυμίες μας και να αξιολογήσουμε τις επιτυχίες ή τις αποτυχίες μας, τις ικανότητές μας και γενικότερα όλα όσα απαρτίζουν τον εαυτό μας.

² Salmon, C. (2008). *Storytelling, η μηχανή που κατασκευάζει ιστορίες και χειραγωγεί τα πνεύματα*. Αθήνα: Πολύτροπον, σσ. 14, 17-19.

³ Creswell, J.W. (2016). *Η έρευνα στην εκπαίδευση. Σχεδιασμός, διεξαγωγή και αξιολόγηση ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας*. (Μτφρ. Ν. Κουβαράκου). Αθήνα: Ίων, σ. 504.

επιστημών, την ψυχολογία για να αντλήσουμε στοιχεία που αφορούν κυρίως στην ατομική ανάπτυξη και το πώς αυτή επηρεάζεται και φυσικά την επιστήμη της Κοινωνιολογίας, προκειμένου να αναδείξουμε τις κοινωνικές διαστάσεις της αφήγησης. Επιλέξαμε δηλαδή, να χρησιμοποιήσουμε κυρίως αυτές τις επιστήμες, για να έχουμε μια πολυπρισματική και διεπιστημονική οπτική, αφενός για να μην καταλήξουμε σε μια μερική ή απλουστευτική ανάγνωση και αφετέρου για να έχουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα και να δείξουμε και τη συσχέτιση αλλά και τον αμφίπλευρο διάλογο, που υπάρχει μεταξύ των επιστημών, ως προς τους παράγοντες που δομούν τον εαυτό και την ταυτότητα μέσω της αφήγησης. Αξίζει να σημειωθεί σχετικά με την επιστήμη της ψυχολογίας, όπως αναφέρει η Λυδάκη: ότι είναι «δύσκολο έως αδύνατο να ορίσει κανείς που τελειώνει το έργο της ψυχολογίας και αρχίζει αυτό της κοινωνιολογίας, σε ό,τι αφορά τουλάχιστον την ερμηνευτική προσέγγιση των πραγμάτων... και είναι χαρακτηριστικό ότι και οι δύο επιστήμες έχουν μια παράλληλη πορεία με βάση άλλοτε το παράδειγμα του θετικισμού και άλλοτε το παράδειγμα της φαινομενολογικής προσέγγισης».⁴

Μιλώντας για όρια ανάμεσα στις επιστήμες κρίνεται σκόπιμο να αναφέρουμε στο σημείο αυτό ότι τα παραμύθια αποτελούν ένα κατεξοχήν αντικείμενο εξέτασης από την επιστήμη της λαογραφίας,⁵ η οποία γεννήθηκε στα μέσα του αιώνα του Ρομαντισμού και διακρίνεται κι αυτή από μια ρευστότητα στα όριά της. Από τις τέσσερις σχολές της λαογραφικής έρευνας (παραδοσιακή, γερμανική, αμερικανική και δομική), η γερμανική με τον καθηγητή Bausinger και άλλους «έχουν υιοθετήσει, και εφαρμόζουν στις εργασίες τους τη σύνδεση της Λαογραφίας με την Κοινωνιολογία, μεταβάλλοντας τη λαογραφική έρευνα σε έρευνα του παρόντος· για αυτούς ο 'λαός' είναι μια δυναμική έννοια, η οποία, χωρίς πια να ταυτίζεται με τον αγροτικό πληθυσμό, αλλά έχοντας πολύ μεγαλύτερο πλάτος, συνεχώς εξελίσσεται, ως το συστατικό στοιχείο κάθε ανθρώπινης κοινωνίας».⁶

Έτσι, μελετώντας για την αφήγηση αποκομίσαμε την πληροφορία από πολλούς θεωρητικούς που ασχολήθηκαν με αυτή, ότι υπάρχει αλληλεξάρτηση των αφηγήσεων

⁴ Λυδάκη, Α. (2010). *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*. Αθήνα: Παπαζήση, σ. 77.

⁵ Οι πρώτες συστηματικές μελέτες του παραμυθιού έγιναν από τον Ν.Γ. Πολίτη, με πρώτη δημοσίευση το 1867, ενώ το 1909 ιδρύεται η Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία και εκδίδεται το περιοδικό Λαογραφία. Καπλάνογλου, Μ. (2017). *Παραμύθι και αφήγηση στην Ελλάδα: Μια παλιά τέχνη σε μια νέα εποχή*. Αθήνα: Πατάκη, σ. 50.

⁶ Μερακλής, Μ.Γ. (1987). *Σύγχρονος ελληνικός λαϊκός πολιτισμός*. Αθήνα: Καλλιτεχνικό Πνευματικό Κέντρο Ωρα, σ. 10.

ζωής με το παραμύθι. Γι' αυτό θα εξετάσουμε το παραμύθι, διότι εκτός από το γεγονός ότι μνημονεύει τους κανόνες της κουλτούρας, ταυτόχρονα αποτελεί αφηγηματική πηγή της κουλτούρας, ως στοιχείο της προφορικής παράδοσης και άρα η σύνδεση με την αφήγηση είναι άμεση και δε θα μπορούσαμε να την παραλείψουμε ή να τη θεωρήσουμε αμελητέα. Ο κύριος πυλώνας που εξετάζουμε είναι η συμβολή των αφηγήσεων ζωής στην κατασκευή και δόμηση του εαυτού και της ταυτότητας του ατόμου, γι' αυτό και επικεντρωνόμαστε γύρω απ' αυτό. Όπως θα δούμε οι παππούδες και οι γιαγιάδες βρίσκονται σε μια περίοδο επαναξιολόγησης της ζωής τους. Η ζωή τους και ο τρόπος που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους συνδέεται με τις αφηγήσεις για τη ζωή και ως εκ τούτου με το πώς δομείται η ταυτότητά τους. Πώς δηλαδή, οι αφηγήσεις ζωής μαρτυρούν τον τρόπο δόμησης της ταυτότητας και κατά πόσο αυτοί χρησιμοποιούν γεγονότα ζωής στα παραμύθια τους; Αυτό είναι το βασικό μας ερώτημα, αλλά ακολουθούν και άλλα, όπως λόγου χάρη, τι μηνύματα μεταδίδονται μέσω των παραμυθιών; Ποιες ατομικές και κοινωνικές αξίες προωθούνται μέσα από τα παραμύθια; Πώς οι ηλικιωμένοι νοηματοδοτούν τις επιλογές τους;

Ας έχουμε υπόψη ότι σύμφωνα με τον Bruner, οι αφηγήσεις επιτελούν τρεις λειτουργίες: 1. Είναι ένας τρόπος να μεταδοθεί ένα μήνυμα τοποθετώντας το σε μια λογική σειρά γεγονότων, 2. Συνιστούν εργαλεία προώθησης ατομικών και κοινωνικών αξιών, 3. Τις χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να οργανώνουν τα προσωπικά νοήματα και τα κίνητρα της δράσης τους (η αιτιακή εξήγηση συνδέεται με την αξιολόγηση ή την απαξία που ο αφηγητής αποδίδει σε γεγονότα και δρώντες κάτι που ενέχει μια ιδεολογική και ηθική διάσταση).⁷

Συνεπώς, με βάση τον Bruner, θεωρήσαμε ότι ο σκοπός της έρευνάς μας είναι να διερευνηθεί πώς μέσα από την αφήγηση των παραμυθιών επηρεάζεται ο σχηματισμός- συγκρότηση της ταυτότητας και ο στόχος μας είναι να διερευνηθεί κατά πόσο τα γεγονότα ζωής επηρεάζουν τα παραμύθια που οι γιαγιάδες και οι παππούδες λένε. Δηλαδή, πώς οι αφηγήσεις των παραμυθιών δομούν την ταυτότητα των ίδιων των ατόμων που τα αφηγούνται; Για την επίτευξη του σκοπού και του στόχου, επιλέξαμε ως μεθοδολογικό μας εργαλείο την «ποιοτική συγκριτική μελέτη» ανάμεσα στις αφηγήσεις ζωής και στα παραμύθια που επιλέγουν να αφηγηθούν οι παππούδες και οι γιαγιάδες στην Αθήνα και στην επαρχία. Επομένως, για την

⁷ Bruner, J. (1987). Life as narrative. *Social research*, 54 (1), 691-710. Χριστοδούλου, Μ. (2019). *Κριτικός ρεαλισμός και βιογραφική μέθοδος στην ποιοτική έρευνα. Φιλοσοφικά ζητήματα και ερευνητικές εφαρμογές*. Πάτρα: Opportuna, σσ. 188-189.

υλοποίηση της εργασίας επιλέχθηκε η μέθοδος των συνεντεύξεων και η ποιοτική ανάλυση αυτών.

Η εργασία είναι διαρθρωμένη σε δύο κύρια μέρη: το θεωρητικό και το ερευνητικό και τα κεφάλαια που την απαρτίζουν είναι επτά.

Στο πρώτο κεφάλαιο πρόκειται να οριοθετήσουμε τον εννοιολογικό και θεωρητικό προσδιορισμό του εαυτού και της ταυτότητας, να αναλύσουμε τις κοινωνιολογικές και ψυχολογικές επιστημολογικές και θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με το πώς δομείται η ταυτότητα κυρίως των παιδιών κι έπειτα σε μια δεύτερη ενότητα να εξηγήσουμε το πώς δομείται η ταυτότητα στην τρίτη ηλικία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο πρόκειται να εξετάσουμε τον εννοιολογικό και θεωρητικό προσδιορισμό της αφήγησης και του παραμυθιού. Έτσι, στην πρώτη ενότητα δίνουμε έναν ορισμό για την αφήγηση, στη δεύτερη ενότητα εξηγούμε το πώς η αυτοβιογραφία συμβάλλει στη συγκρότηση της ταυτότητας. Στην τρίτη ενότητα αναφερόμαστε στη σημασία της γλώσσας και στην αμφίδρομη σχέση της με την αφήγηση. Έπειτα, στην τέταρτη ενότητα, εξετάζουμε το παραμύθι ως λογοτεχνικό είδος και κάποια άλλα σημαντικά στοιχεία που το χαρακτηρίζουν όπως το ζήτημα της καταγωγής του, τις συχνές αναφορές στη μαγεία και τους λόγους που γίνεται αυτό, τις διαφορές του μύθου από το παραμύθι και τις παραδόσεις, παρουσιάζοντας επίσης τους λόγους που σε πολλούς μύθους και παραμύθια πρωταγωνιστούν ανθρωπομορφικά ζώα. Τελειώνουμε το κεφάλαιο με μια ενότητα στην οποία εξηγούμε το πώς ερμηνεύονται οι μύθοι και τα παραμύθια υπό το πρίσμα της κοινωνιολογικής προσέγγισης, ενώ περιγράφουμε και τον ρόλο των αφηγητών.

Στο τρίτο κεφάλαιο ακολουθεί μια σύντομη επισκόπηση των κυριότερων παραγόντων που έχουν επίδραση στη γνωστική, στη συναισθηματική και στην κοινωνική ανάπτυξη των παιδιών.

Στο τέταρτο κεφάλαιο πρόκειται να παρουσιάσουμε τους τρόπους με τους οποίους συνδέονται οι αφηγήσεις ζωής με την αυτοβιογραφική μνήμη, δηλαδή με όλες εκείνες τις προσωπικές μαρτυρίες και γεγονότα που βίωσαν τα ίδια τα άτομα και που σχετίζονται με την οικογένεια, το σχολείο, τους φίλους, τις παρέες, τον επαγγελματικό χώρο κοκ. Έπειτα, θα εξηγήσουμε το πώς δομείται ο εαυτός και η ταυτότητα μέσω της αφήγησης, πώς δηλαδή, μέσα από τις ιστορίες που αφηγείται ο εαυτός, γίνεται ο ίδιος μέρος της ιστορίας αυτής.

Στο πέμπτο κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε τη μέθοδο που θα ακολουθήσουμε, προκειμένου να εκπονήσουμε την έρευνά μας. Η μεθοδολογία αναφέρθηκε και παραπάνω και είναι η «αφηγηματική προσέγγιση», με τη χρήση ποιοτικής ανάλυσης. Οπότε, αρχικά, σε μια πρώτη ενότητα θα αποσαφηνίσουμε κάποιες βασικές εννοιολογικές και μεθοδολογικές επισημάνσεις. Σε μια δεύτερη ενότητα θα εξηγήσουμε τους τρόπους με τους οποίους λαμβάνει χώρα η ανάλυση των βιογραφιών ζωής σε τέτοιου είδους έρευνες. Κι επίσης, σε μια τρίτη ενότητα θα αναφερθούμε στα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνά μας.

Το έκτο κεφάλαιο αποτελεί την κατακλείδα της εργασίας μας στην οποία θα παρουσιαστούν τα τελικά μας αποτελέσματα και συμπεράσματα, που βασίζονται και στα δύο σκέλη της εργασίας, δηλαδή στο θεωρητικό και στο εμπειρικό. Αρχικά, θα αναφέρουμε όλα όσα προκύπτουν από τους θεωρητικούς επιστήμονες που εξετάσαμε κι έπειτα θα παρουσιάσουμε τα ευρήματα που προέκυψαν από τη θεματική ανάλυση των συνεντεύξεων κωδικοποιημένα και οργανωμένα σύμφωνα με τα ερωτήματα που θέσαμε αρχικά, καθώς και τα κριτήρια βάσει των οποίων τα εξετάσαμε.

Το έβδομο κεφάλαιο, περιλαμβάνει τη συζήτηση, καθώς και τους περιορισμούς της έρευνας, αλλά και τις προτάσεις για σχετικές έρευνες στο μέλλον.

Τέλος, ακολουθεί η βιβλιογραφία που περιλαμβάνει όλες τις πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για τη συγγραφή αυτής της εργασίας, κι έπειτα το παράρτημα, όπου καταγράφουμε τις απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις, δηλαδή, ό, τι ακριβώς μας κατέθεσαν οι συνεντευξιαζόμενοι που έλαβαν μέρος στην έρευνά μας.

Κεφάλαιο 1. Εννοιολογικός και θεωρητικός προσδιορισμός εαυτού και ταυτότητας

«Κάθε τι που θεωρούμε αληθινό για τον εαυτό μας είναι μια κατασκευή της στιγμής, αληθινό μόνο για μια δεδομένη χρονική φάση και μέσα σε συγκεκριμένες σχέσεις»⁸

«Οι πεποιθήσεις που τρέφουμε για τον εαυτό μοιάζουν να έχουν ζωτική σημασία για κάθε μας εγχείρημα». Τα συναισθήματά μας, η λογική μας σκέψη, οι προθέσεις και η συνείδησή μας αποτελούν πεποιθήσεις που διαδραματίζουν έναν καθοριστικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο σχετιζόμαστε με άλλους ανθρώπους.⁹ Εκτός από την αλληλεπίδραση με τους άλλους, διαμορφώνουμε την ταυτότητά μας μέσα από την ηθική ή πνευματική δέσμευση, ή μέσα από το έθνος ή τις παραδόσεις στις οποίες ανήκει κάποιος και γενικότερα μέσα από το κάθε τι που έχει αξία για τον άνθρωπο.¹⁰ Σύμφωνα με τον Gergen, «η διαμόρφωση της ταυτότητας ενός ατόμου δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις διεργασίες αλληλεπίδρασης με τα μέλη των ομάδων μέσα στα οποία είναι ενταγμένο και οι μεταλλάξεις της ταυτότητας δε νοούνται χωρίς την κατανόηση των συλλογικών εξελικτικών διεργασιών του ευρύτερου κοινωνικού χώρου».¹¹ Αυτό σημαίνει πως το άτομο ως μέλος μιας ομάδας ωθείται σε περισσότερες ταυτίσεις, υποβαθμίζοντας την ατομικότητά του και προάγοντας τον ρόλο της ομάδας του, δίνοντας έμφαση στη συνοχή της ομάδας και στη διαφοροποίηση από άλλες ομάδες.¹² Όπως επισημαίνει ο Παπαρίζος στο έργο του «Η κοινωνία των αμαρτωλών», η ταυτότητα δομείται μέσω της ταύτισης, ενώ η δόμηση μπορεί να πραγματοποιηθεί τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό πεδίο. Κύριο στοιχείο των ταυτίσεων είναι οι συναισθηματικοί μηχανισμοί, μέσα από τους οποίους οι άνθρωποι δέχονται μεταξύ τους, μειώνοντας την πρωτοβουλία, τη βούληση και την κριτική ικανότητα.¹³

Πέραν αυτών, είναι σημαντικό να συνειδητοποιηθεί ότι στην πορεία του χρόνου τα ρεύματα του ρομαντισμού και του μοντερνισμού συνέβαλαν καθοριστικά

⁸ Gergen, K.J. (1997) *Κορεσμένος εαυτός*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα ό.π., σ. 54.

⁹ Gergen, K.J. (1997), ό.π., σ. 20.

¹⁰ Taylor, C. (2007). *Πηγές του Εαυτού. Η γένεση της νεωτερικής ταυτότητας*. Αθήνα: Ινδίκτος, σ. 50.

¹¹ Gergen, K.J. (1997), ό.π., σ. 15.

¹² Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος, Απόπειρα ψυχανάλυσης του κοινωνικού δεσμού*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες, σσ.76-77.

¹³ Παπαρίζος, Α. (2014). *Η κοινωνία των αμαρτωλών*. Αθήνα: Παπαζήση, σ. 48.

στον τρόπο που τα άτομα εκλαμβάνουν και συνειδητοποιούν τον εαυτό τους και την ταυτότητά τους. Από τη μια μεριά, έχουμε το ρομαντικό άτομο το οποίο υπήρξε παραδομένο στο συναίσθημα και από την άλλη, το νεωτερικό άτομο που αντικατέστησε το συναίσθημα με τη λογική και την επιστήμη.¹⁴ Πλέον, οι ρομαντικές και νεωτεριστικές αντιλήψεις περί αναγνωρίσιμου εαυτού έχουν παρέλθει ανεπιστρεπτί. Έχουμε ήδη εισέλθει στην εποχή της αυτοαντίληψης όπου η θέση την οποία κατείχε ο ατομικός εαυτός αντικαθιστάται με τον «εαυτό που επαναπροσδιορίζεται ως συσχετιστικός και όχι πια σαν μια ουσία αυτή καθαυτή».¹⁵ Το Εγώ ή ο Εαυτός συνδέεται με την εικόνα του εαυτού, χωρίς να υπάρχει άμεση σύνδεση με την ταυτότητα. Η σύνδεση του εαυτού με την ταυτότητα προκύπτει μέσα από το γνώρισμα του ανθρώπινου πράττειν, ενώ υπάρχει η ικανότητα για αυτοερμηνεία.¹⁶ Πιο συγκεκριμένα, η ταυτότητα είναι η εικόνα που διαμορφώνει ο άνθρωπος για τον εαυτό του και συγκροτείται μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις και τους τρόπους συνειδητού αυτοπροσδιορισμού.¹⁷

Η διαδικασία συνειδητοποίησης της κατασκευής του εαυτού (self-construction) θα μπορούσε να διακριθεί σε τρεις κύριες φάσεις, που μαρτυρούν την πορεία εξέλιξης από το μοντέρνο στο μεταμοντέρνο. Έτσι, το πρώτο στάδιο είναι εκείνο του «στρατηγικού χειρισμού», όπου το άτομο σιγά-σιγά αποδεσμεύεται από τον νεωτεριστικό εαυτό και διαπιστώνει ότι υιοθετεί ρόλους ούτως ώστε να αποκομίσει κοινωνικά ωφέλη. Το δεύτερο στάδιο είναι αυτό της «ψηφιδωτής προσωπικότητας» (pastiche personality), όπου το άτομο έχει απελευθερωθεί από τις νεωτεριστικές απόψεις για τον ουσιώδη εαυτό και πλέον μπορεί να αντλήσει ευχαρίστηση από τις ποικίλες μορφές αυτό-έκφρασης, στις οποίες έχει τώρα πρόσβαση. Καθώς ο εαυτός επ-ανακατασκευάζεται και ανακατασκευάζεται σε πολλαπλά πλαίσια περνούμε στο τελευταίο στάδιο, που είναι αυτό του «συσχετιστικού εαυτού». Εδώ η αίσθηση της ατομικής αυτονομίας χάνεται, εφόσον συνειδητοποιηθεί ότι ο εαυτός αλληλοεξαρτάται από τη σχέση με τους άλλους.¹⁸

¹⁴ Gergen, K.J. (1997), ό.π., σ. 105.

¹⁵ Gergen, K.J. (1997), ό.π., σσ. 271-272.

¹⁶ Taylor, C. (2007), ό.π., σσ. 59-61.

¹⁷ Παπαρίζος, Α. (1999). Η ταυτότητα των Ελλήνων, τρόποι αυτοπροσδιορισμού και η επίδραση της ελληνικής ορθοδοξίας. Στο βιβλίο των Χ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιπραντή, Δ. Γερμανού και Θ. Οικονόμου (Επιμ.), «Εμείς» και οι «Άλλοι». Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα (σσ. 135-151). Αθήνα: Τυπωθήτω- Γιώργος Δαρδανός, σ. 135.

¹⁸ Gergen, K.J. (1997), ό.π., σ. 272.

Ωστόσο, δε θα πρέπει να λησμονείται ότι η διαφοροποίηση μεταξύ εαυτού και άλλου αποτελεί μια αξιοσημείωτη κατηγοριοποίηση και ταυτόχρονα το αναγκαίο βήμα για την κοινωνικοποίηση. Το άτομο ταυτίζεται με διάφορες κοινωνικές ομάδες ξεκινώντας από την οικογένεια, προχωρώντας στο σχολείο και τους συνομηλίκους κ.ο.κ. Αυτή του η υπαγωγή αποσκοπεί στο να χρησιμοποιηθεί ένα υποκειμενικό σημείο αναφοράς και μια θετική κοινωνική ταυτότητα διαμέσου της κοινωνικής σύγκρισης, δηλαδή της αξιολόγησης της εσω - ομάδας σε σύγκριση με μία αντίστοιχη εξω - ομάδα. Για να συγκροτηθούν, όμως, οι πολλαπλές αυτές κοινωνικές ταυτίσεις θα πρέπει πρωταρχικά το άτομο να είναι σε θέση να ορίσει την αυτό-εικόνα του, δηλαδή την αντίληψη που έχει για τον εαυτό του. Τα αμέσως παραπάνω θα μπορούσαν να αποτελέσουν έναν ορισμό για την ταυτότητα. Ο τρόπος που τα άτομα αξιολογούν τον εαυτό τους συνιστά την αυτοεκτίμησή τους. Διαφαίνεται ότι αποτελεί ισχυρό και καθολικό κίνητρο η διατήρηση της αυτοεκτίμησης του ατόμου, ενεργοποιώντας την πλειονότητα των κοινωνικών συμπεριφορών, όπου συνήθως αξιολογείται θετικά η υπαγωγή του ατόμου στην ομάδα ή στην κοινωνική κατηγορία όπου ανήκει.¹⁹

Μιλώντας για ταυτίσεις είναι σημαντικό να μην παραλείψουμε να αναφερθούμε στους Erikson και Hartmann, οι οποίοι συμφωνούν πως «τα συνεκτικά πρότυπα ταυτότητας που αναδύονται στην εφηβεία είναι ένας τρόπος ταυτοποίησης του εαυτού ως ελεγκτή». Σε περίπτωση διάλυσης των προτύπων συνοχής, το άτομο ταυτοποιεί τον εαυτό του ως κάποιον που βρίσκεται στο κέντρο των άλλων, επηρεάζοντάς τους, αλλά όχι μετατρέποντάς τους σε εικόνα του. Θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι η ενήλικη ταυτότητα διαφοροποιείται σε σύγκριση με αυτήν της εφηβείας, εφόσον στην εφηβεία, όπως επισημαίνει ο Blos, οι αυτοεικόνες που αναπτύχθηκαν αποτελούν αντικείμενα εαυτότητας,²⁰ δηλαδή στατικά σύμβολα ή πεποιθήσεις που ταυτοποιούν τον έφηβο μέσα στις ομάδες που επιλέγει να ανήκει. Από την άλλη, στην ενηλικίωση, ως ταυτότητα χαρακτηρίζεται ό,τι κάποιος κατέχει ή πιστεύει, και η αίσθηση εαυτότητας δημιουργείται μέσα από κάποια συγκεκριμένη δράση, που για να

¹⁹ Δραγώνα, Θ. (2001). *Εκπαίδευση: Πολιτισμικές διαφορές και κοινωνικές ανισότητες. Κοινωνικές ταυτότητες/ ετερότητες, κοινωνικές ανισότητες, διγλωσσία και σχολείο* (Τόμ. Α'). Πάτρα: ΕΑΠ, σσ. 33, 35.

²⁰ Σύμφωνα με τον Κρίστοφερ Λας: «Η εαυτότητα υποδηλώνει προσωπική ιστορία, φίλους, οικογένεια, μια αίσθηση τόπου.... Η εαυτότητα είναι η οδυνηρή συνειδητοποίηση της έντασης ανάμεσα στις απεριόριστες φιλοδοξίες μας και την περιορισμένη μας κατανόηση, ανάμεσα στις αρχικές μας νύξεις της αθανασίας και την έκπτωτη κατάστασή μας, ανάμεσα στην ενότητα και τον διαχωρισμό.» (Λας, Κ. (2006). *Ο ελάχιστος εαυτός*. Αθήνα: Νησίδες, σσ. 11, 15, 16).

εκτελεστεί, θα πρέπει το άτομο να αντιληφθεί τη ματαιότητα του να ρυθμίζει αδιαλείπτως τη σχέση του με τους άλλους μέσω συμβόλων ή ιδιοτήτων ταυτότητας.²¹

Το αίσθημα της προσωπικής ταυτότητας προσδιορίζεται σε σχέση με την ετερότητα, η οποία είναι φύση ανατρεπτική, μιας και «το δικαίωμα ύπαρξης του άλλου δηλώνει ως ένα σημείο την αμφισβήτηση του εγώ. Στη διεργασία δόμησης της ταυτότητας επιχειρείται μια προσπάθεια να μοιάσουμε με κάποιους ανθρώπους και ταυτοχρόνως να είμαστε διαφορετικοί από κάποιους άλλους». Η έννοια της ταυτότητας, λοιπόν, προσδιορίζει τα όρια της διαφορετικότητας, δηλαδή τα σύνορα ανάμεσα στο μέσα και στο έξω και ως εκ τούτου αποτελεί έναν σημαντικό τρόπο κατανόησης της κοινωνικής διασύνδεσης.²²

1.1 Κοινωνιολογικές και ψυχολογικές επιστημολογικές και θεωρητικές προσεγγίσεις για τη δόμηση της ταυτότητας

«Ο μοντέρνος άνθρωπος ταλαιπωρείται από μια μόνιμη κρίση ταυτότητας, μια κατάσταση που συμβάλλει στη δημιουργία μιας σημαντικότητας νευρικότητας»

Peter Berger²³

Στην κοινωνιολογία διαπιστώνεται μια μακρά παράδοση μελέτης και εξέτασης του εαυτού και της ταυτότητας. Ένας από τους κύριους εκπροσώπους θεωρείται ότι είναι ο Mead, ο οποίος διατυπώνοντας τη θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης, εξηγεί το πώς αναδύεται η έννοια του εαυτού μέσα από την κατανόηση του τρόπου που μας βλέπουν οι άλλοι. Η θεωρία του σχετίζεται με την ερμηνευτική-φαινομενολογική παράδοση και ως εκ τούτου υιοθετεί την ερμηνευτική προσέγγιση. Η ερμηνεία των κειμένων του Mead προέρχεται από τον μαθητή του, Blumer, ο οποίος επινόησε τον όρο «συμβολική διαντίδραση». Η συμβολική διαντίδραση περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο το άτομο ερμηνεύει το συμβολικό νόημα του περιβάλλοντός του και των άλλων ατόμων και συμπεριφέρεται σύμφωνα με το νόημα

²¹ Σένετ, Ρ. (2004). *Οι χρήσεις της αταξίας. Προσωπική ταυτότητα και ζωή της πόλης*. Αθήνα: Τροπή, σσ. 137-138.

²² Κωνσταντοπούλου, Χ. (2000). Εισαγωγή: Αναφορά στην έννοια και στις όψεις των συγχρόνων αποκλεισμών. Στους Χρ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Γερμανό & Θ. Οικονόμου (Επιμ.), *«Εμείς» και οι «άλλοι». Αναφορά στις τάξεις και τα σύμβολα* (σσ. 11-32). Αθήνα: Τυπωθήτω, σσ. 13-14.

²³ Burger, P. et al. *The Homeless Mind*, αναφ. στον Gergen, K.J. (1997), ό.π., σ. 148.

που αποδίδει στους άλλους. Η θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης διακρίνει το περιβάλλον που μας επηρεάζει, στους γενικευμένους άλλους και στους σημαντικούς άλλους. Οι τελευταίοι διαδραματίζουν τον σημαντικότερο ρόλο, και είναι αυτοί των οποίων οι απόψεις για εμάς μας επηρεάζουν περισσότερο.²⁴

Η συμβολική διαντίδραση αποτελεί μια από τις θεωρίες δράσης, δίνοντας έμφαση στη γλώσσα, στο σημαίνον δηλαδή σύμβολο, που είναι στοιχείο διάκρισης του ανθρώπου από τα ζώα. Το σημαίνον σύμβολο προκαλεί τις ίδιες αντιδράσεις στα δύο άτομα που συνομιλούν, καθώς μέσω της ανταλλαγής μηνυμάτων εξασφαλίζεται η δυνατότητα να βάλει ο ένας τον εαυτό του στη θέση του άλλου. Η κοινωνική διαντίδραση συμβάλλει στην παραγωγή νοημάτων, το σύνολο των οποίων συνιστούν τη δόμηση του κόσμου μας. Ο κόσμος αποτελείται από εσωτερικές και εξωτερικές συνομιλίες, τις οποίες χρησιμοποιούν οι άνθρωποι στο πλαίσιο της συνεργασίας και κατά την ανάπτυξη μιας σχέσης, ώστε να μπορέσουν να δημιουργήσουν και να νοηματοδοτήσουν τον κόσμο γύρω τους. Για τον Mead έχουμε τη δυνατότητα να βλέπουμε τον Εαυτό μας με τα μάτια των άλλων, όπως δηλαδή τον βλέπουν οι άλλοι. Όταν πλέον καταφέρουμε να δούμε τον εαυτό μας όπως τον βλέπει η κοινωνία στο σύνολό της, θεωρεί ο Mead ότι έχουμε αποκτήσει κάποια μορφή κοινωνικής συνείδησης.²⁵

Για να γίνουν πιο κατανοητά τα παραπάνω, μπορούμε να δώσουμε ένα παράδειγμα. Έτσι, οι θεωρητικοί της συμβολικής διαντίδρασης υποστηρίζουν ότι η εθνότητα, η επαγγελματική ταυτότητα, το φύλο κ.ά. είναι ρόλοι στα πλαίσια των οποίων εκτελούνται οι δράσεις – πράξεις μας. Το φύλο μας βοηθά να ταυτιστούμε με μια συγκεκριμένη κατηγορία. Ένα θηλυκό άτομο θα προσπαθήσει σκληρά να συμπεριφέρεται με γυναικείο τρόπο, προκειμένου να θεωρεί τόσο το ίδιο, όσο και οι άλλοι ότι είναι γυναίκα. Δηλαδή, η συμπεριφορά, η οποία καθορίζεται κοινωνικά, μπορεί να θεωρηθεί ως συμβολική για το γυναικείο φύλο, το οποίο σε ένα μεγάλο ποσοστό καθορίζεται βιολογικά. Το ίδιο βεβαίως, ισχύει και για τα δύο φύλα, γι' αυτό

²⁴ Craib, I. (2009). *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία. Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 158-160. Ritzer, G. (2020). *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, (4^η έκδ). Θεσσαλονίκη: Τζιόλας, σσ. 151-152.

²⁵ Craib, I. (2009), ό.π., σσ. 160-165.

μπορούμε να πούμε ότι η θηλυκότητα και ο ανδρισμός είναι ταυτοχρόνως και αίτιο και αποτέλεσμα της κοινωνικής διαντίδρασης.²⁶

Αναφερόμενοι αμέσως παραπάνω στις πράξεις μας, κρίνουμε σκόπιμο και βοηθητικό στο σημείο αυτό να μην παραλείψουμε τον Goffman, ο οποίος επηρεασμένος από το έργο του Burke και συγκεκριμένα από το δραματουργικό μοντέλο ερμηνεύει την κοινωνική ζωή με τη χρήση όρων που στηρίζονται στη φαινομενολογική προσέγγιση και στοχεύουν στην περιγραφή των καθολικών δομών που καθορίζουν την υποκειμενική νοηματοδότηση της ανθρώπινης ύπαρξης. Ο Burke υποστήριζε ότι το κίνητρο αναφέρεται «στην οργάνωση των αποδείξεων που προσδίδουν νόημα σε μια πράξη», ενώ για την ερμηνεία των κινήτρων χρησιμοποιεί πέντε έννοιες που είναι οι εξής: ενέργημα, σκηνή, δρων υποκείμενο, ενσυνείδητη δράση και αντικειμενικός σκοπός. Ο Goffman πραγματοποιεί ορισμένες αλλαγές στο δραματουργικό μοντέλο, εισάγοντας τους όρους ερμηνεία/ παράσταση αντί για ενέργημα, καθώς και συνεργατική ομάδα αντί για δρων υποκείμενο. Επιπλέον, προσθέτει τις εξής έννοιες: «ανακόλουθοι ρόλοι, επικοινωνία εκτός ρόλου και χειρισμός εντυπώσεων», ενώ διαχωρίζει τη συμπεριφορά και το πεδίο δράσης των υποκειμένων σε προσκήνιο και παρασκήνιο, και παράλληλα διακρίνει τους μετέχοντες στην αλληλεπίδραση, σε συντελεστές και κοινό.²⁷

Όπως περιγράφει ο Goffman χρησιμοποιώντας τα λόγια του Park, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η λέξη πρόσωπο είχε το ίδιο νόημα με τη λέξη προσωπείο. Σχετίζεται άμεσα με το ότι ο καθένας είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα πάντοτε και παντού παίζει έναν ρόλο. Υποδύομενοι ρόλους γνωρίζομαστε μεταξύ μας, αλλά επίσης γνωρίζουμε και τον εαυτό μας. Κατ' επέκταση, σχηματίζοντας την αντίληψη για τον εαυτό μας και προσπαθώντας να ανταποκριθούμε σ' αυτόν τον ρόλο, το προσωπείο μας γίνεται ο πιο αληθινός μας εαυτός, ο εαυτός που θα επιθυμούσαμε να είμαστε. Ο τρόπος που αντιλαμβανόμαστε τον ρόλο μας «γίνεται αναπόσπαστο κομμάτι της προσωπικότητάς μας». Η πορεία που ακολουθείται είναι από άτομα να γίνουμε πρόσωπα μέσα από τη διαμόρφωση του χαρακτήρα.²⁸

²⁶ Ritzer, G. (2020), ό.π., σ. 64.

²⁷ Goffman, E. (2006). *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 13-14.

²⁸ Goffman, E. (2006), ό.π., σ. 75.

Για τον Goffman, ο εαυτός είναι ένα κοινωνικό προϊόν, εφόσον αυτό που αναγνωρίζεται από την κοινωνία ως εαυτός είναι ο χαρακτήρας που ερμηνεύεται και όχι ο εαυτός ως ερμηνευτής. Η διαμόρφωση του εαυτού συντελείται μόνο στο πλαίσιο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, που σημαίνει ότι η επιθυμητή εικόνα του εαυτού είναι άμεσα συνδεδεμένη με την αποδοχή ή την απόρριψή της από τους υπόλοιπους. Συνεπώς, τόσο ο εαυτός όσο και η ταυτότητα ως προϊόντα κοινωνικής συνδιαλλαγής κατασκευάζονται μέσα από τις εκάστοτε παραστάσεις.²⁹ Το νόημα της ταυτότητας διαρκώς μεταβάλλεται, καθώς συνδέεται και επηρεάζεται άμεσα από τις μεταβαλλόμενες αντιλήψεις του εαυτού αλλά και του εξωτερικού κόσμου.³⁰

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο Goffman παραμένει πιστός στην επιρροή του Durkheim, ο οποίος είχε αναφερθεί σε έναν κοινωνικοποιημένο και ταυτόχρονα μη κοινωνικοποιημένο εαυτό, τον λεγόμενο *homo dublex*. Ο *homo dublex* ήταν αποτέλεσμα κοινωνικών περιορισμών και θεσμικών επιταγών του ρόλου και της αλληλεπίδρασης. «Η διττότητα του εαυτού αποδίδεται με την έννοια του αναπόφευκτα ανθρώπινου εαυτού ή του εαυτού ως ερμηνευτή και του εαυτού ως χαρακτήρα». Συγκεκριμένα, ο «αναπόφευκτα ανθρώπινος εαυτός», αφενός, εμπεριέχει την έννοια του μη κοινωνικοποιημένου, ψυχοβιολογικού εαυτού, ο οποίος διακατέχεται από «μεταβαλλόμενες διαθέσεις και παρορμήσεις» και αφετέρου, από τον εαυτό που σχετίζεται με το «αναπόφευκτα ανθρώπινο έργο της παρουσίας ενός δρώμενου». Βέβαια, αργότερα ο Goffman απορρίπτει την ιδέα του προσωπείου και αναφέρεται στο άτομο ως κάτοχο πολλαπλών εαυτών. Η ανάδυση του πραγματικού εαυτού μπορεί να επιτευχθεί μόνο κατά την αλληλεπίδραση με τους άλλους.³¹

Ο Lofland συμφωνεί με τον Goffman ότι ο αυθεντικός εαυτός εξαιτίας του τεμαχισμού του πυρήνα του διακρίνεται σε διπλούς εαυτούς και πολλαπλά προσωπεία. Επίσης, τα άτομα κρύβουν την ουσιαστική ταυτότητά τους στα παρασκήνια, εφόσον η αίσθηση του εαυτού σχετίζεται με την αλληλεπίδραση και ως εκ τούτου αποτελεί μονάχα μια σκιά της ουσίας, αφού ο εσωτερικός πυρήνας δεν εκτίθεται ποτέ ως μέρος της ερμηνείας. Η αίσθηση του εαυτού για τον Lofland

²⁹ Goffman, E. (2006), ό.π., σ. 24-25.

³⁰ Λας, Κ. (2006). *Ο Ελάχιστος Εαυτός*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες, σσ. 25-26.

³¹ Goffman, E. (2006), ό.π., σσ. 23-24.

προκύπτει, λοιπόν, από την αντιθετική σχέση μεταξύ του επίσημου και του ερμηνεύοντα εαυτού.³²

Παρόμοια άποψη με τους παραπάνω συναντούμε στον κοινωνιολόγο Zurcher, ο οποίος διατυπώνει την έννοια του μεταβλητού εαυτού (mutable self). Πιστεύει πως οι πολιτισμικές αλλαγές ωθούν προς έναν νέο προσανατολισμό για τον εαυτό, ο οποίος παραγκωνίζει τον σταθερό εαυτό (ο εαυτός σαν αντικείμενο), αντικαθιστώντας τον με τον εαυτό που αλλάζει (ο εαυτός σα διαδικασία). Ο μεταβλητός εαυτός διακρίνεται από ανεκτικότητα, προσαρμοστικότητα, έλλειψη προκαταλήψεων, αλλά επίσης και από ένα είδος ναρκισσισμού. Η καθημερινότητα απαιτεί την κάλυψη της ορμής της αυτοϊκανοποίησης και οι άλλοι μετατρέπονται απλά σε σκεύη εξυπηρέτησης αυτής της ορμής.³³

Επιπλέον, ο Lasch αναφέρεται στο μεταβαλλόμενο νόημα της 'ταυτότητας', συνδέοντας τις μεταβαλλόμενες αντιλήψεις του εαυτού, με τις μεταβαλλόμενες αντιλήψεις του εξωτερικού κόσμου. Επισημαίνει ότι το ψυχολογικό νόημα της ταυτότητας όπως χρησιμοποιείται μέσα στην καθημερινότητα «αδυνατίζει ή εξαλείφει τελείως τη σύνδεση ταυτότητας και συνέχειας της προσωπικότητας». Το παλαιότερο νόημα της ταυτότητας συνδεόταν με αναφορά σε πρόσωπα και πράγματα, ενώ σήμερα πλέον η ταυτότητα έχει γίνει «αβέβαιη και προβληματική», εξαιτίας της απουσίας ενός κόσμου που υπάρχει ανεξάρτητα από τα άτομα.³⁴

Η κοινωνιολογική προσέγγιση του εαυτού δίνει έμφαση στην εξουσία, την ευελιξία και στον κοινωνικό δομισμό. Η σημαντικότητα της εξουσίας συμβάλλει στη διαμόρφωση του εαυτού, όπως υποστήριζε ο Foucault. Η έννοια της ευελιξίας είναι ο ακρογωνιαίος λίθος για τη συμβολική διαντίδραση του Mead, ενώ η αρχή του κοινωνικού δομισμού αποτελεί κοινό σημείο αναφοράς τόσο στις παλαιότερες όσο και στις νεότερες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις για τον εαυτό. Σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν τα σύμβολα και οι στρατηγικές επικοινωνίας για τη δόμηση και τη νοηματοδότηση του εαυτού.³⁵

Αφού είδαμε το πώς προσεγγίζει η επιστήμη της κοινωνιολογίας τη δόμηση του εαυτού, θα περάσουμε ευθύς αμέσως στην προσέγγιση της επιστήμης της

³² Goffman, E. (2006), ό.π., σ. 20.

³³ Gergen, K.J. (1997), ό.π., σ. 281.

³⁴ Λας, Κ. (2006), ό.π., σσ. 25-26.

³⁵ Callero, P.L. (2003). The sociology of the self. *Annual Review of Sociology*, 29, 115-133.

ψυχολογίας. Η ψυχολογία είναι μια από τις πιο νεοσύστατες επιστήμες στην οποία πέρασε η σκυτάλη της ενασχόλησης του νου από τη φιλοσοφία και τη θεολογία. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η μελέτη του νου επανακαθορίστηκε ως επιστήμη και υιοθετήθηκαν οι μέθοδοι, οι μεταθεωρίες και το ύφος των φυσικών επιστημών, με συνέπεια τη δημοφιλή ανάπτυξή της.³⁶

Η καθιέρωση της παρατήρησης και της λογικής στον καθημερινό λόγο, επρόκειτο να καταστήσει τη «φύση του ανθρώπου» γνωστή στον εαυτό του. Ένα πρωταρχικό ερώτημα που τέθηκε ήταν: αν η γνώση του κόσμου είναι αποτέλεσμα παρατήρησης, τότε γιατί οι ανθρώπινες πράξεις να μην προκύπτουν από τα γεγονότα του περιβάλλοντος κόσμου; Επομένως, μήπως είμαστε αυτοί που είμαστε εξαιτίας της παρατήρησης του περιβάλλοντος και όχι της κληρονομικότητας; Η επίδραση του περιβάλλοντος κατέπνιγε τη φυσική συμπεριφορά και δημιουργούσε την ασθένεια. Αυτή η ρομαντική άποψη, που θέλει τους ανθρώπους αγαθούς από τη φύση τους και ότι διαβρώνονται από το περιβάλλον διαπιστώνεται και στα έργα του Fromm, Horney και Rogers. Ο λόγος πλέον αλλάζει, καθώς ο άνθρωπος ως πολύπλοκο ον προσομοιάζει με τις πολύπλοκες μηχανές. Διάφορες ανεξήγητες καταστάσεις, όπως οι φοβίες, η ομοφυλοφιλία, η κατάθλιψη, κ.ο.κ. μπορούσαν πλέον να εξηγηθούν ως 'ισοδύναμα με τις δυσλειτουργίες των μηχανών'. Επίσης, στο καθημερινό λεξιλόγιο προστίθενται φράσεις, όπως λόγου χάρι «δομές σκέψης», «αντιληπτικοί μηχανισμοί», «συγκρότηση της συμπεριφοράς», «δίκτυα σχέσεων», «χαρακτηριστικές» συνήθειες κ.ο.κ.³⁷

Ο Kenneth Gergen, που υπήρξε ένας από τους πρώτους κοινωνικούς ψυχολόγους, παρατηρεί ότι πράγματι στον δυτικό πολιτισμό οι άνθρωποι υιοθετούν το λεξιλόγιο των επιστημών της ψυχιατρικής και της ψυχολογίας προκειμένου να περιγράψουν τον εαυτό τους με αυτούς τους όρους. Παραδείγματα αυτού του λεξιλογίου είναι τα εξής: καταθλιπτικός, αυταρχικός, παρανοϊκός, βουλιμικός, αγχώδης, σε κρίση ταυτότητας ή κλεπτομανής. Πρόκειται για όρους ψυχικής ανεπάρκειας, που στιγματίζουν το υποκείμενο και συγκεντρώνουν την προσοχή μόνο σε προβλήματα και αδυναμίες. Η εξάπλωση αυτού του τεχνικού λεξιλογίου για την ανεπάρκεια είναι τεράστια και προσέδωσε πολλούς τρόπους, ώστε οι άνθρωποι να εντοπίζουν λάθη στον εαυτό τους και στους άλλους και αυτό αποτελεί μια νέα

³⁶ Gergen, K.J. (1997), ό.π., σ. 77.

³⁷ Gergen, K.J. (1997), ό.π., σσ. 92-93, 95-96.

κατασκευή.³⁸ Ένα μέρος, λοιπόν, των πρώιμων εργασιών του Gergen αναφερόταν στην κατασκευή του εαυτού αποσκοπώντας στο να δείξει ότι η αυτοεκτίμηση και η αυτοαντίληψη του ατόμου άλλαζε ανάλογα με τα θετικά ή αρνητικά σχόλια των άλλων.³⁹

Στο σημείο αυτό, αξίζει να γίνει αναφορά στη διάκριση μεταξύ ατομικής και κοινωνικής ταυτότητας και πιο συγκεκριμένα, στη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας, την οποία εισηγήθηκε πρώτος ο Βρετανός κοινωνικός ψυχολόγος Henri Tajfel. Η κοινωνική ταυτότητα τοποθετεί το άτομο σε σχέση με κάποια κοινωνική κατηγορία, θέση ή κύρος, λαμβάνοντας υπόψη την αυτό-εικόνα, το πώς δηλαδή αντιλαμβάνεται το άτομο τον εαυτό του και την εξάρτηση από την υπαγωγή του σε διάφορες ομάδες. Ο Tajfel διέκρινε δύο είδη συμπεριφοράς, τη διαπροσωπική συμπεριφορά, το πώς το άτομο δημιουργεί φιλίες, θετικές ή αρνητικές σχέσεις και από την άλλη, τη διομαδική συμπεριφορά, το πώς το άτομο συμπεριφέρεται ως μέλος μιας ομάδας. Για τον Tajfel, η κοινωνική ταυτότητα δεν αποτελεί απλώς μια άλλη διάσταση της ατομικής ταυτότητας, εφόσον κατά μία έννοια δεν υπάρχει προσωπική ταυτότητα, που δεν είναι κοινωνική. Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας υποστηρίζει ότι η κοινωνική ταυτότητα του ατόμου συγκροτείται μέσα από πολλαπλές κοινωνικές ταυτίσεις, μέσα από την υπαγωγή του ατόμου σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, ξεκινώντας από την οικογένεια, όπου αυτοαναγνωρίζεται ως μέλος της. Η υπαγωγή σε οποιαδήποτε κοινωνική ομάδα αποβαίνει θετική για την κοινωνική ταυτότητα μονάχα διαμέσου της κοινωνικής σύγκρισης, δηλαδή της αξιολόγησης της έσω-ομάδας σε σχέση με μια αντίστοιχη έξω-ομάδα.⁴⁰

Έτσι, σταδιακά δημιουργούνται οι κατάλληλες συνθήκες, ώστε να ειδωθεί η ταυτότητα μέσα από την ψυχολογία του λόγου (discursive psychology), η οποία χρησιμοποιεί τη μέθοδο της ανάλυσης του λόγου, προκειμένου να ερμηνεύσει τον κοινωνικό κόσμο. Για να το επιτύχει αυτό, δίνει έμφαση στον λόγο και στη διατύπωσή του μέσα από τις καθημερινές συναλλαγές, τις δραστηριότητες των ανθρώπων και στο πώς οι ίδιοι οι άνθρωποι νοηματοδοτούν τον εαυτό τους, αλλά και τους άλλους μέσα από τις ομάδες στις οποίες ανήκουν. Η ψυχολογία του λόγου

³⁸ Gergen, K.J. (1997), ό.π., σσ. 49-51.

³⁹ Bruner, J. (1997). *Πράξεις νοήματος*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 160.

⁴⁰ Hogg, M.A. & Vaughan, G. (2010). *Κοινωνική Ψυχολογία*. (Επιμ. Α. Χαντζή). Αθήνα: Gutenberg, σ. 512.

σκοπεύει να εξηγήσει τι στην πραγματικότητα σημαίνει αυτό που οι άνθρωποι λένε και γράφουν και στηρίζεται σε τρεις θεμελιώδεις έννοιες, την «κατασκευή», τη «δράση» και τη «ρητορεία». Αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι να εξακριβωθεί ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι καθώς συναλλάσσονται κατασκευάζουν εκδοχές του κόσμου και πώς αυτές οι εκδοχές εδραιώνονται αποκτώντας ανεξάρτητη πραγματικότητα από αυτή του ομιλητή και ταυτόχρονα μέσα από μια ρητορεία, υπονομεύουν εναλλακτικές εκδοχές.⁴¹

Επιπροσθέτως, αξίζει να σημειώσουμε ότι η διείσδυση αυτού του νέου λεξιλογίου για να περιγραφεί και να χαρακτηριστεί ο εαυτός καταδεικνύει ότι το άτομο ως κοινωνικό κατασκεύασμα επηρεάζει και επηρεάζεται από τους άλλους και κατ' επέκταση το ίδιο το άτομο κατασκευάζει διαφορετικές οπτικές γωνίες, αντικαθιστώντας τις «αληθινές ταυτότητες» και τα «πραγματικά χαρακτηριστικά». Στα πλαίσια της άποψης ότι το περιβάλλον προκαλεί τις συμπεριφορές του ανθρώπου και ως εκ τούτου διαμορφώνει την προσωπικότητα, μελετήθηκαν, μέσω της πειραματικής μεθόδου, η επιθετικότητα, ο αλτρουισμός, η κατανόηση του εαυτού κ.ά. από την προσέγγιση του συμπεριφορισμού, ιδρυτής του οποίου υπήρξε ο Watson.⁴²

Πέρα από την παρατήρηση, όσον αφορά στη λογική, δε θα πρέπει να παραλείψουμε να αναφερθούμε στον Freud, ο οποίος θεωρούσε πως το 'Εγώ' αντιπροσώπευε το 'πολιορκημένο και συγχυσμένο κέντρο της λογικής'. Επιπροσθέτως, οι διάδοχοι του Freud κινήθηκαν πάνω στις ίδιες ιδέες με τον προκάτοχό τους, όπως ο Adler, που θεωρούσε ιδιαίτερα σημαντική τη συνειδητή επιλογή και ο Sullivan, που αντικατέστησε την ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη με τη γνωστική ανάπτυξη ως βασική παράμετρο διαμόρφωσης του ατόμου. Κατά την περίοδο του μοντερνισμού, η ψυχολογία διαχωρίστηκε σε δύο τομείς: στην «ψυχολογία του εγώ- αντικειμενοτρόπες σχέσεις»⁴³ και στην «ψυχολογία του εαυτού»⁴⁴ του Kohut.⁴⁵

⁴¹ Billig, M. (1978). *Fascists: A social psychological analysis of the National Front*. London: Academic Press, Στη Δραγώνα, Θ. (2001). *Εκπαίδευση: Πολιτισμικές διαφορές και κοινωνικές ανισότητες. Κοινωνικές ταυτότητες/ ετερότητες- κοινωνικές ανισότητες- διγλωσσία και σχολείο* (Τόμ. Α'), (σσ. 25-78). Πάτρα: ΕΑΠ, σσ. 26, 56, 57.

⁴² Gergen, K.J. (1997), ό.π., σσ. 96-97, 270-271.

⁴³ Σύμφωνα με τους LaPlanche και Pontalis, οι «αντικειμενοτρόπες σχέσεις» αποτελούν έναν τύπο σχέσης του υποκειμένου με τον κόσμο του, αφού έχει οργανωθεί σε ικανοποιητικό βαθμό η προσωπικότητα. Συγκεκριμένα, για τη δόμηση της σχέσης του υποκειμένου με το αντικείμενο απαιτείται η ύπαρξη μιας αμοιβαίας σχέσης όπου το υποκείμενο συγκροτεί τα αντικείμενά του. Το υποκείμενο μπορεί να ανακαλέσει πρώιμες παιδικές εμπειρίες λαμβάνοντας υπόψη τις σχέσεις με τους

Σύμφωνα με τον Kelly, ο οποίος υπήρξε ένας γνήσιος υπέρμαχος του μοντερνισμού, «το ιδανικό άτομο λειτουργούσε ακριβώς όπως ένας ώριμος επιστήμονας, παρατηρώντας, κατηγοριοποιώντας και επαληθεύοντας υποθέσεις». Οι άνθρωποι θα έπρεπε οπωσδήποτε να έχουν μια αλήθεια, την οποία εάν αποτύγχαναν να ελέγχουν, τότε ασθενούσαν και συνεπώς, η αποκατάσταση της αλήθειας γινόταν μονάχα μέσω της θεραπείας. Για τον Erikson θεμελιώδες επίτευγμα μιας φυσιολογικής ανάπτυξης της προσωπικότητας ήταν η σταθερή και προσηλωμένη «αίσθηση ταυτότητας». Επίσης, ο Erikson θεωρεί πως η ταυτότητα είναι «μια διαμόρφωση», καθώς και «μια ολοκλήρωση των παιδικών ταυτοποιήσεων». Το άτομο που «έχει» ταυτότητα είναι ικανό επιλεκτικά να ανακατασκευάσει το παρελθόν του, έτσι ώστε να αναδομήσει τον εαυτό του. Όσο βαθύτερα ψάξει στο παρελθόν είναι πιθανότερο να φέρει στην επιφάνεια επίπεδα της ταυτότητάς του. Συλλαμβάνοντας τις χρονικές πτυχές της ιδέας του Erikson, θα λέγαμε ότι μια ιστορία μπορεί να ενσωματώνει διαφορετικά ψυχολογικά στοιχεία, να φέρνει ένα ορισμένο είδος αφηγηματικής τάξης και λογικής στο χάος της βιοματικής ζωής. Από την άλλη, ο Rogers υποστήριζε ότι «το αίτημα για αλήθεια πήρε τη μορφή του να γίνει κανείς ολοκληρωτικά ο εαυτός του», δηλαδή να έχει κανείς μια ολοκληρωμένη αίσθηση αυτοαποδοχής.⁴⁶

1.2 Δόμηση της ταυτότητας στην τρίτη ηλικία

Αφού είδαμε τις προσεγγίσεις των επιστημών της κοινωνιολογίας και της ψυχολογίας σχετικά με τη δόμηση της ταυτότητας κυρίως των παιδιών, θεωρούμε ότι στο σημείο αυτό θα πρέπει να επικεντρωθούμε στο πώς δομείται η ταυτότητα στην τρίτη ηλικία, αφενός, διότι η δόμηση της ταυτότητας είναι μια ρευστή διεργασία και δε σταματά ποτέ να μεταβάλλεται και να εξελίσσεται και αφετέρου, διότι το ενδιαφέρον της παρούσας έρευνας επικεντρώνεται και στις δύο εκ διαμέτρου

άλλους. LaPlanche, J. & Pontalis, J.B. (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*. Αθήνα: Κέδρος, σσ. 470-472.

⁴⁴ Η Ψυχολογία του Εαυτού, με κύριους εκπροσώπους τους Kohut και Kernberg, υποστηρίζει ότι οι αναπτυξιακές εμπειρίες του ατόμου επιδρούν στις αναπαραστάσεις που έχει για τον εαυτό του. Cervone, D. & Pervin, L.A. (2013). *Θεωρίες προσωπικότητας. Έρευνα και εφαρμογές*. Αθήνα: Gutenberg, σ. 207.

⁴⁵ Gergen, K.J. (1997), ό.π., σσ. 93-94.

⁴⁶ Gergen, K.J. (1997), ό.π., σ. 94. McAdams, D.P. (2018). Narrative identity: What is it? What does it do? How do you measure it? *Imagination, Cognition and Personality: Consciousness in Theory. Research and Clinical Practice*, 37 (3), 359-372, σσ. 360-361.

αντίθετες ηλικιακές ομάδες. Δηλαδή, από τη μία, εξετάζουμε τα παιδιά που επηρεάζονται από τα παραμύθια κατά τη διάρκεια της ανάπτυξής τους και από την άλλη, τα άτομα της τρίτης ηλικίας, που αποτελούν συχνά τους αφηγητές παραμυθιών.

Η τρίτη ηλικία ξεκινάει από τα 65 έτη κι έπειτα και χαρακτηρίζεται από επαναπροσδιορισμό της ζωής, αλλά και αλλαγές ως προς τον τρόπο που το άτομο βλέπει και αντιμετωπίζει τη ζωή. Το άτομο βιώνει αλλαγές ως προς τα βιολογικά, ψυχολογικά, γνωστικά και κοινωνικά του χαρακτηριστικά, ενώ αλλάζουν οι ταυτότητες που φέρει και οι κοινωνικοί ρόλοι που έχει.⁴⁷ Κατά τη διάρκεια της τρίτης ηλικίας, το άτομο μπορεί να βιώσει μια περίοδο αναγέννησης κάνοντας νέα πράγματα, δοκιμάζοντας νέες εμπειρίες, αποκτώντας νέες δεξιότητες και ανακαλύπτοντας καινούρια ενδιαφέροντα. Η παραδοσιακή αρνητική εικόνα και τα στερεότυπα που επικρατούν στην κοινωνία για τους ηλικιωμένους δεν ανταποκρίνονται στη σημερινή πραγματικότητα, όπου οι ηλικιωμένοι συνεχίζουν να είναι δραστήριοι και να συμμετέχουν σε διάφορες δραστηριότητες. Βασικά χαρακτηριστικά της τρίτης ηλικίας σήμερα πλέον θεωρούνται η αυτογνωσία, η δημιουργικότητα και η ειλικρίνεια, ενώ οι ίδιοι εκφράζουν την ανάγκη τους να χαρούν τα χρόνια της σύνταξής τους, που είναι και τα χρόνια που τους απομένουν στη ζωή τους.⁴⁸

Τα άτομα της τρίτης ηλικίας θεωρείται ότι παρουσιάζουν ορισμένες διαφοροποιήσεις σε σύγκριση με τα άλλα άτομα. Συγκεκριμένα, θεωρείται ότι κινούνται και σκέπτονται με αργό τρόπο, ότι είναι έντονα προσκολλημένα στο παρελθόν και δεν μπορούν να εξελιχθούν, να προχωρήσουν και να κάνουν βήματα προόδου και ότι είναι περισσότερο συντηρητικά και παραδοσιακά άτομα. Επιπλέον, θεωρούνται άτομα ευερέθιστα και δύστροπα, χωρίς να έχουν στόχους και προσδοκίες, ενώ πιστεύεται ότι το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου τους το αφιερώνουν στην αναπόληση παλιών εμπειριών και γεγονότων.⁴⁹

⁴⁷ Αβεντισιάν- Παγοροπούλου, Α. (2000). *Ψυχολογία της Τρίτης Ηλικίας*. Αθήνα: Αυτοέκδοση, σσ. 17-23. Kaplan, H.I., Sadock, B.J., & Grebb, J.A. (1996). *Ψυχιατρική* (Τόμ. Α'). Ιατρικές Εκδόσεις Λίτσας.

⁴⁸ Μαλικιώση- Λοϊζου, Μ. (2003). Οι διαγενεακές σχέσεις σε νέα βάση. Στο βιβλίο του Γ. Σιάμπου (Επιμ.), *Πληθυσμός και Ανάπτυξη στην Ελλάδα* (σσ. 492- 499). Αθήνα: Εκδόσεις Κορφή, σσ. 492-494.

⁴⁹ Αβεντισιάν- Παγοροπούλου, Α. (2000), ό.π., σσ. 119-130.

Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, το άτομο ωριμάζοντας εμφανίζει μια αύξηση ως προς τον έλεγχο που ασκεί στο Εγώ⁵⁰ και το Αυτό.⁵¹ Άμεση συνέπεια είναι η εμφάνιση μεγαλύτερης αυτονομίας, που δε διατηρείται κατά τη διάρκεια της τρίτης ηλικίας, καθώς συχνά εκδηλώνονται παλινδρομήσεις που σχετίζονται με τη διαδικασία του γήρατος, όπως αδυναμία διάκρισης εξωτερικών εμπειριών και αντιλήψεων από τις εσωτερικές φαντασιώσεις. Το άτομο προσαρμόζεται στην κατάσταση του γήρατος μέσα από την αλλαγή των μηχανισμών άμυνας, χρησιμοποιώντας πιο ώριμες άμυνες, που αποτελούν φυσιολογικούς προσαρμοστικούς μηχανισμούς που διαθέτουν τα άτομα που είναι υγιή σε ψυχολογικό και σωματικό επίπεδο.⁵²

Ένας ακόμη θεωρητικός στον χώρο της ψυχολογίας που προσέγγισε την τρίτη ηλικία, ήταν ο Jung, καθώς ο ίδιος ασχολήθηκε με την εξέλιξη του ανθρώπου σε όλη του τη ζωή. Ο ίδιος υποστήριξε ότι κατά τη μέση ηλικία το άτομο προετοιμάζεται ψυχολογικά, ώστε από τη μια να περάσει στην τρίτη ηλικία και από την άλλη να διαχειριστεί την αντιμετώπιση του θανάτου, ο οποίος αποτελεί το αποκορύφωμα της ζωής και όχι το σημείο της τελικής πτώσης, όπως οι περισσότεροι πιστεύουν. Ωστόσο, αρκετά άτομα δεν μπορούν να αφήσουν πίσω τους την «ψυχολογία της φάσης της νεότητας» και τη διατηρούν κατά τη μέση και κατά την τρίτη ηλικία. Οπότε, τα άτομα αυτά χαρακτηρίζονται από ενεργητικότητα και πάθος, όπως οι νέοι, όμως στην πραγματικότητα, είναι άτομα εγκλωβισμένα και στάσιμα στη ζωή τους, χωρίς να εξελίσσονται πνευματικά και συναισθηματικά. Εάν το άτομο δεν εγκλωβιστεί στην προσκόλληση της φάσης της νεότητας, τότε θα μπορέσει να προχωρήσει στο επόμενο στάδιο αποκτώντας μια νέα πνευματικότητα. Ο Jung θεωρεί ότι στην τρίτη ηλικία το άτομο μπορεί να δεχτεί με γαλήνη και ετοιμότητα το γεγονός

⁵⁰ Το «Εγώ», είναι η δομή του ψυχικού οργάνου που βρίσκεται σε μία σχέση εξάρτησης με το «Αυτό» και το «Υπερεγώ», καθώς προσπαθεί να καλύψει τις διεκδικήσεις του «Αυτό» και ν' ακολουθήσει τους κανόνες του «Υπερεγώ». Λειτουργεί με βάση την Αρχή της πραγματικότητας, ενώ συχνά το «Υπερεγώ» είναι τιμωρητικό απέναντί του. LaPlance, J. & Pontalis, J.B. (1986), ό.π., σσ. 144-145.

⁵¹ Σύμφωνα με τη δεύτερη τοπική θεωρία, το ψυχικό όργανο αποτελείται από το «Εγώ», το «Υπερεγώ» και το «Αυτό». Το «Αυτό» (Id), περιλαμβάνει τους εκπροσώπους των ενορμήσεων, ενώ το περιεχόμενό του είναι ασυνείδητο και ένα μέρος του είναι έμφυτο και το υπόλοιπο αποθηκευμένο και επίκτητο. Καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του ψυχικού οργάνου και το άτομο δεν έχει πρόσβαση σε όλα όσα περιλαμβάνει. LaPlance, J. & Pontalis, J.B. (1986), ό.π., σσ. 106-108.

⁵² Kaplan, H.I., Sadock, B.J., & Grebb, J.A. (1996), ό.π., σ. 26.

του θανάτου, τονίζοντας με αυτό τον τρόπο την εσωτερική αξία που επικρατεί στα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας σε σύγκριση με τους νεότερους ανθρώπους.⁵³

Ένας εξίσου σημαντικός ψυχαναλυτικός κατεύθυνσης θεωρητικός είναι ο Sullivan, ο οποίος πίστευε ότι η ανάπτυξη επηρεάζεται από εξωτερικούς παράγοντες και κυρίως από κοινωνικές και πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις. Επίσης, πίστευε ότι για τη δόμηση της ταυτότητας απαραίτητη προϋπόθεση είναι η ύπαρξη σχέσεων με καθορισμένους άλλους ανθρώπους και ότι η προσωπικότητα διαμορφώνεται σύμφωνα με το πόσο καλές ή κακές είναι αυτές οι σχέσεις.⁵⁴ Οι αντιλήψεις του αυτές θα λέγαμε ότι θυμίζουν πολύ τις απόψεις του Mead για τους σημαντικούς άλλους και τους γενικευμένους άλλους, που εξετάσαμε σε προηγούμενη ενότητα.

Επιπλέον, ο Erickson μελέτησε την εξελικτική πορεία της ζωής του ατόμου, το οποίο περνά από οκτώ βασικές αναπτυξιακές κρίσεις του Εγώ. Η κάθε κρίση του Εγώ αντιστοιχεί σε μια συγκεκριμένη περίοδο, ενώ η κάθε αναπτυξιακή κρίση χαρακτηρίζεται από ένα διπολικό σχήμα, το οποίο αποτελείται από μια θετική και μια αρνητική κατεύθυνση της κρίσης. Το όγδοο και τελευταίο στάδιο της ζωής του ατόμου αναφέρεται στην τρίτη ηλικία και το δίπολο σχήμα περιλαμβάνει την καταξίωση και την απόγνωση. Στο στάδιο αυτό, το άτομο έχοντας πια λύσει τις προηγούμενες κρίσεις και ελεύθερο από οικογενειακές και επαγγελματικές υποχρεώσεις μπορεί να ανατρέξει στο παρελθόν του, να αξιολογήσει την πορεία του και το έργο που επιτέλεσε στη ζωή του. Αν το άτομο νιώσει ότι έχει επιτύχει τους στόχους του, τότε θα νιώσει το συναίσθημα της καταξίωσης, αντλώντας ικανοποίηση από την προσωπική του αξία και το νόημα που δίνει στη ζωή του, με αποτέλεσμα το άτομο να συμφιλιωθεί με τη φθορά και να αντιμετωπίσει τον θάνατο με αξιοπρέπεια. Σε περίπτωση που το άτομο αξιολογήσει τη ζωή και το έργο του ως αποτυχημένα και νιώσει ότι δεν έχει πραγματοποιήσει τους στόχους και τις επιθυμίες του, τότε θα νιώσει το συναίσθημα της απόγνωσης.⁵⁵

Επίσης, η θεωρία του Levinson υποστήριξε ότι οι ψυχολογικές ανάγκες του ανθρώπου αναζητούν διαρκώς ικανοποίηση. Βασικές ψυχολογικές ανάγκες είναι ο ενθουσιασμός για τις δραστηριότητες στις οποίες εμπλέκεται το άτομο, η αίσθηση ότι

⁵³ Αβεντισιάν- Παγοροπούλου, Α. (2000), ό.π., σσ. 52-53. Kaplan, H.I., Sadock, B.J., & Grebb, J.A. (1996), ό.π., σσ. 26-27.

⁵⁴ Kaplan, H.I., Sadock, B.J., & Grebb, J.A. (1996), ό.π., σσ. 26-27.

⁵⁵ Erikson, E. (1990). *Η παιδική ηλικία και η κοινωνία*. (Μτφρ. Μ. Κουτρομπάκη). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, σσ. 352-368.

ασκεί έλεγχο στη ζωή του και το αίσθημα ότι οι άλλοι νοιάζονται για αυτό. Στην ηλικία των 60-65 χρόνων το άτομο περνά από ένα μεταβατικό στάδιο, στο οποίο θα πρέπει να βρει τρόπους για να ικανοποιεί τις ψυχολογικές του ανάγκες, ενώ στο στάδιο αυτό περιλαμβάνονται και οι ψυχολογικές διεργασίες με τις οποίες το άτομο αποκτά νέες στάσεις, πεποιθήσεις και νέους κοινωνικούς ρόλους. Είναι σημαντικό για το ηλικιωμένο άτομο να περνά το στάδιο αυτό με αξιοπρέπεια και σωφροσύνη. Βασικός στόχος για το άτομο είναι να κατανοήσει τι είναι η ζωή και ποιο είναι το νόημά της, ενώ είναι η κατάλληλη στιγμή, ώστε το άτομο να δώσει νέο νόημα στη ζωή και στον θάνατο και πιο συγκεκριμένα στη δική του ζωή και στον δικό του θάνατο.⁵⁶

Ένας από τους νέους ρόλους των ατόμων στην τρίτη ηλικία ή κάποιες φορές σε μικρότερη ηλικία είναι ο ρόλος του παππού και της γιαγιάς. Έχει βρεθεί πως όσοι αποκτούν αυτόν τον ρόλο ακόμη και σε πιο νέα ηλικία νιώθουν ότι έχουν μεγαλώσει, σε σύγκριση με αυτούς που θεωρούν ότι ο ρόλος αυτός ήρθε την κατάλληλη στιγμή. Ωστόσο, τελικά η ενασχόληση με τα εγγόνια τους προσδίδει μια ταυτότητα, στην οποία νιώθουν ότι είναι νεότεροι και μπορούν να ανταποκριθούν επαρκώς στον νέο τους ρόλο. Σημαντικό ρόλο σε αυτό διαδραματίζει και ο βαθμός στον οποίο εμπλέκονται ενεργά σε αυτόν τον ρόλο του παππού και της γιαγιάς τα άτομα της τρίτης ηλικίας.⁵⁷ Όσο αυξάνεται η ηλικία, η ταυτότητα της ηλικίας θεωρείται ότι χαρακτηρίζεται από χαμηλότερα επίπεδα ψυχικής ευημερίας, υγείας, ικανοποίησης από τη ζωή και αυτοεκτίμησης. Η εικόνα που έχουν τα άτομα της τρίτης ηλικίας για τον εαυτό τους εξαρτάται από πολιτισμικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, από τους οικογενειακούς και συγγενικούς δεσμούς, καθώς και από τους στόχους και τις προσδοκίες που έχουν επιτευχθεί.⁵⁸

⁵⁶ Levinson, D. (1978). *The Season of a Man's Life*. NY: Ballantine.

⁵⁷ Kaufman, G. & Elder, G.H. (2003). Grandparenting and age identity. *Journal of Aging Studies*, 17, 269-282, pp. 269-270.

⁵⁸ Logan, J.R., Ward, R. & Spitze, G. (1992). As old as you feel: Age identity in middle and later life. *Social Forces*, 71 (2), 451-467, pp. 451-452, 460-462.

Κεφάλαιο 2. Εννοιολογικός και θεωρητικός προσδιορισμός αφήγησης και παραμυθιού

Στις ενότητες που ακολουθούν θα εξετάσουμε το πώς σχετίζεται η αφήγηση με τη δόμηση της ταυτότητας και του εαυτού. Το πώς δηλαδή, το άτομο αναστοχάζεται τη ζωή του συνολικά, αλλά και ποια βιώματά του θεωρεί σημαντικότερα ώστε να τα αφηγηθεί. Αυτή η βιογραφική αφήγηση αποτελεί μια κρίσιμη διεργασία θεώρησης του εαυτού και νοηματοδότησης της ζωής του.

2.1 Η αφήγηση

Ένας από τους κύριους εκπροσώπους της βιογραφικής έρευνας υπήρξε ο Schütze, ο οποίος ήταν μέλος της ομάδας εργασίας των κοινωνιολόγων του Bielefeld, και θεωρούσε ότι η κοινωνιολογία πρέπει να εστιάσει πέρα από το επίπεδο δράσης στο επίπεδο της βίωσης, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται το βιογραφικό βίωμα και στον τρόπο με τον οποίο ταξινομείται η βιογραφική εμπειρία, η οποία καλύπτει τις διάφορες περιόδους της ζωής του ατόμου. Ο ίδιος πίστευε ότι η τυποποιημένη συνέντευξη δε δίνει τη δυνατότητα στο άτομο να εκφραστεί με οικείους από την καθημερινή ζωή τρόπους και για αυτό αντιπαραθέτει τη μέθοδο της βιογραφικής αφηγηματικής συνέντευξης και αφηγηματικής ανάλυσης. Η μέθοδος αυτή δίνει την ευκαιρία στα άτομα να εκφράσουν τις προσωπικές τους εμπειρίες, δηλαδή τα προσωπικά τους βιώματα, μέσα από καθημερινά και οικεία στοιχεία, που το άτομο χρησιμοποιεί αυθόρμητα στην καθημερινή του επικοινωνία. Επίσης, ο Schütze υποστήριζε ότι το κείμενο της αφηγηματικής απόδοσης επιτρέπει στον ερευνητή να αντιληφθεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη βιοματική εμπλοκή του ατόμου στα γεγονότα της ζωής του κι έτσι να επεξεργαστεί ερμηνευτικά καλύτερα τόσο την εξέλιξη των γεγονότων, αλλά και τις εσωτερικές αντιδράσεις των ατόμων.⁵⁹ Επίσης, η βιογραφική μέθοδος και οι αφηγήσεις ζωής βοηθούν τον ερευνητή να εξάγει συμπεράσματα που σχετίζονται με ολόκληρη την κοινότητα, μέσα στην οποία διαβιό το άτομο, λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο τον χρόνο που εκτυλίσσονται οι

⁵⁹ Τσιώλης Γ. (2006). *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις*. Αθήνα: Κριτική, σσ. 58-59, 62.

βιωματικές εμπειρίες αλλά και τον χώρο, δηλαδή τις συγκεκριμένες κοινωνικές δομές.⁶⁰

Η αφήγηση χαρακτηρίζεται από τη δομή του περιεχομένου της, τον «δραματισμό» (dramatism), την «ιστορικότητα» των αφηγηματικών ειδών (historicity) και τη «διαχρονικότητα» (diachronicity). Ωστόσο, το καθένα από αυτά μόνο του δεν μπορεί να καλύψει ως προς την περιγραφή το τι είναι η αφήγηση. Οπότε, όλα τα παραπάνω αλλά και ο τρόπος που χρησιμοποιείται η γλώσσα εμπλέκονται στον καθορισμό της αφήγησης. Ο βαθμός αποτελεσματικότητας της αφήγησης εξαρτάται από «την ανάλυση της υποκείμενης πρόθεσης, από τη λογοτεχνικότητα της αφήγησης- ακόμα και την εξιστόρηση των καθημερινών παραμυθιών». Επιπλέον, η αφήγηση χαρακτηρίζεται από τη δύναμη των σχημάτων του λόγου, συμπεριλαμβανομένων της μεταφοράς, της μετωνυμίας, της συνεκδοχής, της συνεπαγωγής κ.ά.⁶¹

Ένας πιο ολοκληρωμένος ορισμός για την αφήγηση είναι ότι «αποτελείται από μια μοναδική αλληλουχία γεγονότων, νοητικών καταστάσεων, συμβάντων, στα οποία εμπλέκονται ανθρώπινα όντα ως κεντρικά πρόσωπα ή ως δράστες». Διττός είναι ο τρόπος κατανόησης της αφήγησης, καθώς από τη μία ο ερμηνεύων θα πρέπει να κατανοήσει τον τρόπο που διοργανώνεται η πλοκή της αφήγησης και από την άλλη να διακρίνει την πλοκή από την ακολουθία των γεγονότων. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό γνώρισμα της αφήγησης είναι ότι μπορεί να προσδιοριστεί ως πραγματική ή φανταστική. Συνεπώς, αυτό που έχει σημασία δεν είναι το περιεχόμενο της αφήγησης, αλλά η ακολουθία των προτάσεων, πάνω στην οποία στηρίχθηκε η σύλληψή της.⁶²

Πέραν αυτών, διαφαίνεται ότι υπάρχει μια προδιάθεση όσον αφορά στην οργάνωση των βιωμάτων με αφηγηματική μορφή. Η ιδέα της προδιάθεσης συνδέεται με την ιδέα της μίμησης του Αριστοτέλη στο «Περί Ποιητικής» έργο του, όπου περιέγραψε τον τρόπο με τον οποίο το δράμα μιμείται τη ζωή, ιδέα που παραπάνω εντοπίσαμε και στον Goffman. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ricoeur, που υπήρξε ένας από τους σπουδαιότερους μελετητές της αφήγησης, όπως αναφέρει ο Bruner,

⁶⁰ Λυδάκη, Α. (2012). *Τσικιοι και αλαφροΐσκιωτοι. Λαϊκός λόγος και πολιτισμικές σημασίες*. Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 50.

⁶¹ Bruner, J. (1997), ό.π., σ. 104.

⁶² Bruner, J. (1997), ό.π., σσ. 85-86.

υποστηρίζει πως η μίμηση είναι «ένα είδος μεταφορικής χρήσης της πραγματικότητας». Ο ίδιος υπογραμμίζει ότι υπάρχει αλληλεξάρτηση ανάμεσα στο να διηγείσαι μια ιστορία και στο να βρίσκεσαι μέσα σ' αυτή, καθώς, κατά κάποιον τρόπο και τα δύο ανήκουν το ένα στο άλλο. Από την άλλη, όπως αναφέρει ο Sacks στην εισαγωγή του βιβλίου του Luria «Ο άνθρωπος με τον θρυμματισμένο κόσμο», για τον Marx, η κορύφωση της αφήγησης πρέπει να οδηγεί στο συγκεκριμένο.⁶³

Ένα ακόμη βασικό χαρακτηριστικό της αφήγησης είναι η σύνδεση και η αλληλεπίδραση ανάμεσα στο ασυνήθιστο και στο συνηθισμένο. Λόγου χάρη, στην περίπτωση που κατά τη διάρκεια της αφήγησης δοθεί μια ασυνήθιστη απάντηση και ζητηθούν εξηγήσεις, τότε ο αφηγητής προσπαθεί να καταστήσει ως εφικτή την απάντηση μέσα από την περιγραφή των αιτιών ή των προθέσεων νοηματοδοτώντας τη συγκεκριμένη εξαίρεση και εντάσσοντάς την μέσα σε ένα κανονιστικό-πολιτισμικό πρότυπο. Ακόμη και η δομή του λεξιλογίου, μας προδιαθέτει να εναρμονιστούμε πολιτισμικά.⁶⁴ Όπως ο ίδιος ο Bruner σημειώνει αλλού: «μάλλον κατά τη διεργασία της ομιλίας ή της γραφής οι εμπειρίες φιλτράρονται μέσω της γλώσσας και καθίστανται λεκτικοποιημένα συμβάντα... ο εαυτός μπορεί σίγουρα να γίνει αντιληπτός ως ένα από αυτά τα λεκτικοποιημένα συμβάντα,... ωστόσο, δεν είναι αυτή καθαυτή η γλώσσα, αλλά η αφήγηση που διαμορφώνει τη χρήση της-ειδικότερα τη χρήση της στη δημιουργία του εαυτού».⁶⁵

Επίσης, σχετικά με την αλληλεπίδραση μεταξύ συνηθισμένου και ασυνήθιστου ο Bruner αναφέρει ότι «η ζωτικότητα της κουλτούρας έγκειται στη διαλεκτική της, στην ανάγκη της να συμβιβάσει τις αντίπαλες απόψεις, τις αντικρουόμενες αφηγήσεις». Αφηγηματικές πηγές μιας κουλτούρας αποτελούν τα παραμύθια, η λογοτεχνία της, ακόμη και οι τρόποι κουτσομπολιού, που επιχειρούν να γεφυρώσουν τις ανισότητες, τις ανισορροπίες και τις ασυμφωνίες της. Οι μύθοι και τα λαϊκά παραμύθια, λοιπόν, μνημονεύουν τόσο τους κανόνες μιας κουλτούρας όσο και τις αξιοπρόσεχτες παραβιάσεις τους.⁶⁶ Ο λαϊκός, αφηγηματικός λόγος είναι κατασκευασμένος με δημιουργική φαντασία, ενώ εκφράζεται με συμβολικό τρόπο το συλλογικό φαντασιακό και αναδύονται οι κοινωνικές αναπαραστάσεις, οι συλλογικές επιθυμίες, αλλά και ο τρόπος που διαμορφώνεται η πραγματικότητα. Το συλλογικό

⁶³ Bruner, J. (1997), ό.π., σσ. 88-89, 104.

⁶⁴ Bruner, J. (1997), ό.π., σσ. 89, 92, 102.

⁶⁵ Bruner, J. (2018). *Δημιουργώντας ιστορίες. Νόμος, λογοτεχνία, ζωή*. Αθήνα: Πεδίο, σ. 131.

⁶⁶ Bruner, J. (2018), ό.π., σσ. 61, 151, 153.

φανταστικό αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό του παραμυθιού, καθώς η επινόηση μιας ιστορίας στηρίζεται στη φαντασία ή στη μετατόπιση νοήματος, όπου ορισμένα σύμβολα επενδύονται με διαφορετικό τρόπο σε σχέση με αυτό που σημαίνουν.⁶⁷

2.2 Η αυτοβιογραφία ως μια διεργασία συγκρότησης της ταυτότητας

Ο βιογραφικός αναστοχασμός μέσω της αφήγησης μιας ή και περισσότερων ιστοριών της ζωής ενός ατόμου, αποτελεί μια κρίσιμη διεργασία θεώρησης του εαυτού και νοηματοδότησης καθώς και κατανόησης της βίωσης εντός του κοινωνικού πλαισίου μέσα στο οποίο το άτομο σχεδιάζει τη δράση του. Είναι γενικά παραδεκτό ότι στις μοντέρνες κοινωνίες των καιρών μας, η εαυτική ταυτότητα λαμβάνει μέσω αυτοστοχαστικών και αυτοποιητικών διεργασιών τον χαρακτήρα μιας προσωπικής αναζήτησης. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Habermas, η αφήγηση εξυπηρετεί εκτός από τη λειτουργία της αυτοκατανόησης, δηλαδή της οικοδόμησης μιας προσωπικής ταυτότητας, εφόσον βέβαια τα άτομα αναγνωρίσουν την αλληλουχία των δράσεών τους που καθιστούν την ιστορία ζωής σε αντικείμενο αφήγησης, επίσης τη λειτουργία οικοδόμησης μιας συλλογικής ταυτότητας, εφόσον αναγνωρίσουν ότι διαντιδρούν μέσα στις κοινωνικές ομάδες στις οποίες ανήκουν.⁶⁸

Αξίζει στο σημείο αυτό να υπογραμμιστεί ότι η σταθερότητα και η ταυτότητα του εαυτού διασφαλίζονται με τη δημιουργία της βιογραφίας, δηλαδή μέσα από την επαναλαμβανόμενη αφηγηματική εξιστόρηση γεγονότων και εμπειριών. Βέβαια, όπως αναφέρει ο «Fischer – Rosenthal, η έννοια της «βιογραφίας» δεν υπονοεί ένα σταθερό και αμετάβλητο χαρακτηριστικό, αλλά επιτρέπει τη σύλληψη της ατομικότητας, τόσο στη χρονική της μεταλλαγή όσο και στην αυτοαναφορική της διάσταση. Στην οπτική της βιογραφικής έρευνας η εαυτική ταυτότητα κατανοείται ως διαδικασία και όχι ως σταθερή και αμετάβλητη οντότητα».⁶⁹

⁶⁷ Λυδάκη, Α. (2016). *Αναζητώντας το χαμένο παράδειγμα*. Αθήνα: Παπαζήση, σ. 266.

⁶⁸ Τσιώλης Γ. (2006), ό.π., σσ. 126-127.

⁶⁹ Τσιώλης Γ. (2006), ό.π., σσ. 127-128.

2.3 Η σημασία που έχει η γλώσσα για τους τρόπους αφήγησης

«Η γλώσσα δεν είναι ένα όργανο ή ένα εργαλείο στα χέρια του ανθρώπου, ένα υπάκουο μέσο σκέψης. Αντίθετα, η γλώσσα επινοεί τον άνθρωπο και τον «κόσμο του»

Hillis Miller, *The Critic as Host*⁷⁰

Εφόσον, όπως ο ίδιος ο Bruner, που όπως είδαμε παραπάνω, σημειώνει ότι «...κατά τη διεργασία της ομιλίας ή της γραφής οι εμπειρίες φιλτράρονται μέσω της γλώσσας και καθίστανται λεκτικοποιημένα συμβάντα...», τότε είναι σημαντικό να αναφέρουμε δυο λόγια για τη γλώσσα και τη σημασία της στους τρόπους με τους οποίους τα άτομα επιλέγουν να αφηγηθούν. Έτσι, θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι δραματοποιούμε τη ζωή μας κατά κόρον εντός των γλωσσικών ορίων του ρομαντισμού και του μοντερνισμού, τα οποία αποτελούν πρότυπα κατανόησης τόσο του εαυτού μας όσο και των άλλων και κατασκευάζονται μέσα από την καθημερινή αλληλεπίδρασή μας με τους άλλους.⁷¹ Οι γλωσσικές δομές έχουν ιδιαίτερη σημασία, μιας και καθορίζονται μέσα από τις κοινές πεποιθήσεις για τον εαυτό, την ταυτότητα και τη συμπεριφορά.⁷² Η ρομαντική περίοδος συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην κατασκευή του σημερινού λεξιλογίου για το άτομο, για τον εαυτό και για τη νοηματοδότηση της αξίας της ζωής. Χαρακτηριστικά στοιχεία αυτού του λεξιλογίου είναι το πάθος, ο σκοπός, το δέος προς τους ήρωες των εμπνευσμένων έργων, η μεγαλοφυΐα, ο ύμνος απέναντι στην αγάπη και στη θυσία του ανθρώπου για τον συνάνθρωπο. Επιπροσθέτως, άλλα στοιχεία του λεξιλογίου είναι η έκφραση της πίστης στον γάμο «σα μια κοινωνία ψυχών, στην οικογένεια σαν υπόσχεση αγάπης και στη φιλία σα μια δέσμευση ζωής». Συνεπώς, το λεξιλόγιο του ρομαντισμού πριμοδοτεί την εμπιστοσύνη στις ηθικές αξίες και στις ανθρώπινες σχέσεις, καθιστώντας το απαραίτητο για τη δόμηση της ταυτότητας.⁷³

Προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, ο Ρομαντισμός άρχισε να παρακμάζει και να παραχωρεί τη θέση του σε ένα νέο είδος συνειδητότητας, που χαρακτηριζόταν ως νεωτεριστική. Πριν τον Ρομαντισμό, ο Διαφωτισμός είχε αναδείξει την αντικειμενική απόδειξη, την παρατήρηση και τη λογική προάγοντας τις επιστήμες και την τεχνολογία, οι οποίες ήταν αντιρομαντικές. Η λογική και η παρατήρηση καθώς και η

⁷⁰ Gergen, K.J. (1997), ό.π., σ. 203.

⁷¹ Gergen, K.J. (1997), ό.π., σσ. 53-54.

⁷² Gergen, K.J. (1997), ό.π., σ. 59.

⁷³ Gergen, K.J. (1997), ό.π., σ. 73.

αναζήτηση της αλήθειας αποτέλεσαν τη βάση για τη θεωρία του Δαρβίνου,⁷⁴ ο οποίος διατύπωσε το ερώτημα σχετικά με το αν το ανθρώπινο είδος θα καταφέρει να διατηρηθεί σε έναν αβέβαιο και ρευστό κόσμο. Η απάντηση δόθηκε από τους φιλοσόφους των αρχών του 19^{ου} αιώνα, οι οποίοι στηρίχθηκαν στη θετικιστική σκέψη των Bacon, Comte και Mill, οι οποίοι ως ορθολογιστές και εμπειριστές εισηγήθηκαν ότι η επιστήμη θα έπρεπε να στηρίζεται στην πιστή εφαρμογή λογικών νόμων και μεθόδων ώστε ο κόσμος «να απελευθερωθεί από κάθε τι μυστηριώδες, εσφαλμένο και τυραννικό- όχι μόνο στις φυσικές επιστήμες αλλά και στον χώρο των ανθρώπινων σχέσεων».⁷⁵

Ο νεο-διαφωτιστικός λόγος και η αισιοδοξία που πήγαζε από αυτόν συνέβαλαν στην ανάπτυξη του μοντερνισμού, μέσα από τον οποίο ο δυτικός πολιτισμός διηγείται στον εαυτό του τα επιτεύγματά του καθ' όλη τη μακράιωνη πορεία του. Ξεκάθαρα πλέον στο επίκεντρο έρχεται η επιστήμη, η οποία αναζητά την αλήθεια μέσω της μεθόδου και πλέον «οι διάφοροι τομείς σπουδών μπορούσαν να ειδωθούν σαν εργοστάσια γνώσης».⁷⁶

2.4 Παιδική λογοτεχνία και παραμύθι

Όπως είδαμε παραπάνω, αρκετοί θεωρητικοί που ασχολήθηκαν με την αφήγηση όπως λόγου χάρη ο Ricoeur, που υποστήριξε ότι υπάρχει αλληλεξάρτηση ανάμεσα στο να διηγείσαι μια ιστορία και στο να βρίσκεσαι μέσα σ' αυτή, μας οδηγεί στη διερεύνηση της σύνδεσης των αφηγήσεων ζωής με το παραμύθι. Επίσης, θα εξετάσουμε το παραμύθι, διότι εκτός από το γεγονός ότι μνημονεύει τους κανόνες της κουλτούρας, ταυτόχρονα αποτελεί αφηγηματική πηγή της κουλτούρας (προφορική παράδοση) και άρα η σύνδεση με την αφήγηση είναι άμεση. Βεβαίως, οφείλουμε να

⁷⁴ Ο Δαρβίνος με το περίφημο βιβλίο του *The Origin of Species (η προέλευση των ειδών)* που εκδόθηκε το 1859, διατύπωσε τη θεωρία της εξέλιξης των ειδών, προτείνοντας το μηχανισμό της «φυσικής επιλογής», δηλαδή ότι σε κάθε γενεά επικρατούν οι καλύτεροι χαρακτήρες και οι υπόλοιποι εξαφανίζονται σιγά- σιγά. Ο μηχανισμός της «φυσικής επιλογής» δεν μπορούσε να εξηγήσει ένα θεμελιώδες ερώτημα: από πού προέρχεται η εκπληκτική γενετική ποικιλότητα που παρατηρείται σε όλους τους πληθυσμούς; Επίσης, δεν μπορούσε να εξηγήσει το πώς μεταβιβάζονται οι έμφυτοι χαρακτήρες από τους γονείς στα παιδιά. Η απάντηση δόθηκε από τον Μέντελ, του οποίου η θεώρηση αποδείχτηκε. Δεν μεταβιβάζονται οι χαρακτήρες, αλλά τα γονίδια. Η εξέταση της όψης των ζώντων οργανισμών ονομάστηκε «φαινότυπος», ενώ η πραγματική ποικιλότητα αφορούσε στα κληρονομημένα γονίδια, στον λεγόμενο «γονότυπο» (Jacquard, A. (2010). *Εγώ και οι Άλλοι, μια γενετική προσέγγιση*. Αθήνα: Κάτοπτρο, σσ. 89-92, 96-98).

⁷⁵ Gergen, K.J. (1997), ό.π., σ. 76.

⁷⁶ Gergen, K.J. (1997), ό.π., σσ. 78, 87.

αναφέρουμε ότι πέραν των θεωρητικών, που αναφέραμε, ο Αναγνωστόπουλος με βάση τις δικές του έρευνες για το λαϊκό παραμύθι σημειώνει ότι οι σύγχρονοι λαϊκοί αφηγητές συνδυάζουν το φανταστικό με το πραγματικό, δημιουργώντας φανταστικές ιστορίες, που να βασίζονται σε πραγματικά γεγονότα της ζωής τους.⁷⁷

2.4.1 Η παιδική λογοτεχνία

Ο Hollindale αναρωτιέται κατά πόσο τα πραγματικά βιώματα και οι πραγματικές εμπειρίες των παιδιών αποτελούν το υλικό των παιδικών βιβλίων ή ανάποδα κατά πόσο τα παιδικά βιβλία αποτελούν μια εικόνα που οι ενήλικοι αναπαράγουν για τα παιδιά, χωρίς εν τέλει να λαμβάνουν υπόψη τους ίδιους τους ενδιαφερόμενους. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Hollindale για την έννοια της «παιδικότητας», την οποία εισάγει. Η «παιδικότητα» δε σημαίνει την ηλικιακή φάση προετοιμασίας του παιδιού για την ενηλικίωση αλλά η αξία της έγκειται κυρίως στα βιώματα που τα ίδια τα παιδιά αποκομίζουν από αυτή τη φάση της ζωής τους. Με άλλα λόγια, η «παιδικότητα» είναι όλα αυτά που βιώνουν τα παιδιά, όμως η «παιδικότητα» της παιδικής λογοτεχνίας δεν καθορίζεται μόνο από την «παιδικότητα» των παιδιών αλλά και από την αντίληψη των ενηλίκων για την «παιδικότητα». Ο Hollindale θεωρεί ότι η «παιδικότητα» για το παιδί σχετίζεται με τις εικόνες για την παιδική ηλικία που βλέπει γύρω του. Οι προσδοκίες των ενηλίκων και τα πρότυπα συμπεριφοράς επηρεάζουν άμεσα ή έμμεσα τις σχέσεις ενηλίκων και παιδιών, καθώς και την επίγνωση των ίδιων των παιδιών για την παιδική ηλικία που βιώνουν. Οι προσωπικές και πολιτισμικές στάσεις βρίσκονται μέσα στα βιβλία επηρεάζοντας και αλλάζοντας την «παιδικότητα» του παιδιού.⁷⁸

2.4.2 Το παραμύθι

*«Το παραμύθι, όντας αυθόρμητο, αφελές και ανεπεξέργαστο προϊόν της ψυχής, δεν μπορεί να εκφράσει τίποτε άλλο από εκείνο που πραγματικά είναι η ψυχή».*⁷⁹

Η λέξη παραμύθι (παρά τον μύθο) συγγέει το όνειρο με το συμβάν και την καθημερινή ζωή με το μαγικό ή το υπερφυσικό, καθώς και τη ζοφερή πραγματικότητα.⁸⁰ Έχει αρχαία ελληνική ρίζα (παραμύθιον) και σημαίνει «παρηγοριά, ανακούφιση, ενθάρρυνση και αργότερα έλαβε και τη σημασία της

⁷⁷ Καπλάνογλου, Μ. (2017), ό.π., σσ. 43-44.

⁷⁸ Hollindale, P. (1997). *Signs of Childness in Children's Books*. Thimble, pp. 47-49.

⁷⁹ Jung, C.G. (1995). *Τέσσερα αρχέτυπα. Μητέρα, Αναγέννηση, Πνεύμα, Κατεργάρης*. Αθήνα: Ιάμβλιχος, σ. 156.

⁸⁰ Λυδάκη, Α. (2012), ό.π., σ. 40.

φανταστικής ιστορίας, η οποία αποσκοπούσε στο ίδιο αποτέλεσμα».⁸¹ Ετυμολογικά, συνδέεται με το ρήμα παραμυθούμαι, που στην αρχαιότητα σήμαινε: «δίνω θάρρος, προτρέπω, παρηγορώ, συμβουλεύω, ανακουφίζω, υποστηρίζω», ενώ παραμυθητής ήταν αυτός που έδινε παρηγοριά.⁸² Επίσης, «με τη λέξη παραμύθι, έγραφαν οι Bolte-Polínka, οι περίφημοι σχολιαστές των παραμυθιών των αδερφών Grimm, «εννοούμε (...) μια διήγηση δημιουργημένη με ποιητική φαντασία, παρμένην ιδιαίτερα από τον κόσμο του μαγικού, μιαν ιστορία του θαύματος που δεν εξαρτάται από τους όρους της πραγματικής ζωής, και την ακούνε με ευχαρίστηση μεγάλοι και μικροί, έστω και αν δεν τη θεωρούν πιστευτή».⁸³

Σύμφωνα με τον Σακελλαρίου,⁸⁴ το παραμύθι αποσκοπεί μέσα από μια φανταστική διήγηση να διασκεδάσει τα παιδιά παρουσιάζοντας αληθοφανείς ιστορίες, που προέρχονται από την καθημερινή ζωή, χωρίς να στοχεύει στη διδασχά, όπως ο διδακτικός μύθος. Έτσι, συνήθως ξεκινά με συγκεκριμένο τρόπο, π.χ. «μια φορά κι έναν καιρό, κάπου σε μια χώρα μακρινή, ζούσε ένας κ.τ.λ.», χωρίς δηλαδή καμία αναφορά σε τόπο και σε χρόνο. Ο Scherf⁸⁵ υποστηρίζει ότι το παραμύθι και ειδικά οι ιστορίες μαγείας που εξιστορεί ο αφηγητής ακουμπούν σε προβλήματα της οικογενειακής ζωής και μάλιστα σε προβλήματα που αφορούν στις οικογενειακές συγκρούσεις ανάμεσα στα παιδιά και στους γονείς. Έτσι, το παραμύθι βοηθά, μέσω του μηχανισμού της προβολής (projection),⁸⁶ στην εξομάλυνση των οικογενειακών αυτών συγκρούσεων, συμβάλλοντας έμμεσα στη χειραφέτηση των παιδιών και στην ανάπτυξη της δικής τους ξεχωριστής προσωπικότητας. Η αφήγηση των αποκαλούμενων μαγικών παραμυθιών είναι ένας παραδοσιακός τρόπος όπου οι ήρωες λειτουργούν ως αντικείμενα προβολής. Επίσης, τα μαγικά παραμύθια

⁸¹ Μαλαφάντης, Κ.Δ. (2011). *Το παραμύθι στην εκπαίδευση: Ψυχοπαιδαγωγική διάσταση και αξιοποίηση*. Αθήνα: Διάδραση, σ. 19.

⁸² Χατζητάκη – Καψωμένου, Χ. (2002). *Το νεοελληνικό λαϊκό παραμύθι*. Αθήνα: ΙΝΣ (Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών), Ίδρυμα Μανώλη Τριανταφυλλίδη, σ. 41.

⁸³ Μερακλής, Μ.Γ. (2001). *Τα παραμύθια μας*. Αθήνα: Εντός, σ. 15.

⁸⁴ Σακελλαρίου, Χ. (2003). *Παιδί και βιβλίο. Η καλλιέργεια της φιλαναγνωσίας και της καλλιέργειας με την παιδική λογοτεχνία*. Αθήνα: Μελωδία- Καψάσκη, σσ. 80-81.

⁸⁵ Scherf, W. (1974). Family conflicts and emancipation in fairy tales. *Children's literature*, 3 (1), 77-93.

⁸⁶ Η προβολή, ως αμυντικός μηχανισμός του εγώ, περιγράφει τη διαδικασία μέσω της οποίας μια ψυχολογική αναπαράσταση ή γεγονός μετατίθεται από τον εσωτερικό στον εξωτερικό χώρο. Συγκεκριμένα, το υποκείμενο εκβάλλει από τον εαυτό του και εντοπίζει στους άλλους συναισθήματα, ιδιότητες και επιθυμίες του, που αρνείται για το ίδιο. LaPlanche, J. & Pontalis, J.B. (1986), ό.π., σσ. 183, 222-223.

αποτελούν ψυχόδραμα⁸⁷ για τις οικογενειακές συγκρούσεις. Μέσα από το ψυχόδραμα, τα παιδιά μπορούν να επεξεργαστούν αυτές τις συγκρούσεις.

Σύμφωνα με την Cooper, η ψυχή που αντικατοπτρίζεται στα παραμύθια σχετίζεται με το αληθινό πρόσωπο, ενώ το σώμα είναι μια προσωρινή κατάσταση. Η ψυχή είναι προσκολλημένη στο σώμα και το σώμα θα συνεχίσει να ζει για όσο η ψυχή θα είναι παρούσα, καθώς η ψυχή μπορεί να συνεχίσει να διατηρείται ξεχωριστά από το σώμα έτσι ώστε να αποφύγει τους κινδύνους στους οποίους εκτίθεται το σώμα. Για αυτό στα παραμύθια βλέπουμε ότι οι ήρωες συνήθως όταν πεθαίνουν μπορεί να επιστρέψουν με θαυματουργικό τρόπο στη ζωή, εφόσον το πνεύμα τους παρέμενε ζωντανό και ήταν ακόμη εδώ. Επίσης, η ίδια θεωρητικός υποστηρίζει ότι τα παραμύθια είναι τόσο γοητευτικά για τα παιδιά επειδή εμπεριέχουν συμβολισμούς εκφράζοντας καταστάσεις, όπου τα παιδιά μπορούν να ταυτιστούν καθώς και την ανάγκη για αποκατάσταση της ενότητας.⁸⁸

Κρίνεται σκόπιμο τα παιδιά κατά τη νηπιακή και την πρώτη παιδική (σχολική) ηλικία να ακούνε όσο το δυνατόν περισσότερα παραμύθια, τα οποία βέβαια θα πρέπει να είναι κατάλληλα με βάση την ηλικία τους. Θεωρείται ότι τα παιδιά ηλικίας 3-5 ετών αρέσκονται στο να ακούνε παραμύθια που οι ήρωές τους είναι ζώα, με τα οποία είναι εξοικειωμένα, ενώ τα παιδιά από 6 ετών και πάνω αρέσκονται σε παραμύθια που έχουν συνήθως ήρωες ανθρώπους, οι οποίοι αντιμετωπίζουν ζητήματα και δε λείπει βέβαια το μυθικό ή το μαγικό στοιχείο.⁸⁹

2.4.3 Η καταγωγή του παραμυθιού

Ένα από τα κεντρικότερα ζητήματα που έχει απασχολήσει την επιστημονική έρευνα σχετικά με το παραμύθι, είναι η καταγωγή του. Θεωρείται δε ότι ανακαλύπτοντας τις ρίζες του, θα ανακαλύψουμε και τη δική μας καταγωγή. Ο Luthi εκφράζει την άποψη ότι το παραμύθι, παρόλο που είχε ως ακροατήριο παιδιά, δεν αποτελεί είδος της παιδικής λογοτεχνίας, καθώς ανήκει στη λαϊκή τέχνη, στον λαϊκό πολιτισμό. Ως εκ τούτου, θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι η λαϊκή δημιουργία είναι

⁸⁷ Το ψυχόδραμα αποτελεί μια ψυχοθεραπευτική μέθοδο ομαδικής ψυχοθεραπείας, που θεμελίωσε ο ψυχίατρος Jacob Levy Moreno (1892-1974). Πρόκειται για μια καθαρτήρια θεραπευτική διαδικασία, μέσα από την οποία το άτομο δίνει παραστάσεις εκδηλώνοντας συναισθήματα και σκέψεις με αυθόρμητο και δημιουργικό τρόπο. Λέτσιος, Κ. (2008). Το Ψυχόδραμα και ο Jacob Moreno. Στον Σ. Παπαστάμου (Επιμ.), *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία (Τόμ. Β')*, Η Παράδοση. Αθήνα: Πεδίο, σσ. 117-119.

⁸⁸ Cooper, J.C. (1983). *Fairy tales. Allegories of the inner life*. Borgo Press, pp. 34-35.

⁸⁹ Σακελλαρίου, Χ. (2003), ό.π., σσ. 82-83.

άμεσα συνυφασμένη με το κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο εξελίσσεται. Μάλιστα, ο Μερακλής δεν αντιμετωπίζει τα παραμύθια ως έργα με αυτόνομη αισθητική, αλλά τα εξετάζει λαμβάνοντας ως αφετηρία την κοινωνία και τις δομές της, προφανώς διότι τα έργα της λαϊκής τέχνης υπάρχουν για να ικανοποιούν πρωτίστως τις ανάγκες της κοινότητας, άρα πρώτα λαμβανόταν υπόψη η χρηστικότητα κι έπειτα η αισθητική.⁹⁰

Για τους λαογράφους, λοιπόν, το παραμύθι εκλαμβάνεται ως είδος λαϊκής δημιουργίας, άρα ως προϊόν που προέκυψε από την ομάδα κι όχι από μεμονωμένα άτομα. Η παράδοση αποτελούσε μια αστείρευτη πηγή από όπου αντλούνταν θέματα, αλλά και εκφραστικά μέσα στα πλαίσια της συλλογικής μνήμης. Συνήθως, η αφήγηση των παραμυθιάδων γινόταν μπροστά σε ακροατήριο, όπου η ανατροφοδότηση, δηλαδή η αποδοχή ή όχι, καθόριζε αποφασιστικά την πορεία, αλλά και τη μορφή του. Βέβαια, στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο και βοηθητικό να μην παραλείψουμε να αναφέρουμε ότι ο Μερακλής θεωρεί ότι η πρωτοτυπία είναι πολύ περιορισμένη στη λαϊκή τέχνη κι ότι υπήρχε μόνο η δυνατότητα κάποιων παραλλαγών.⁹¹

Η εμμονή στην παράδοση και την ομαδικότητα, είχε ως αποτέλεσμα το παραμύθι να μείνει στατικό, καθώς εκφράζει μια μυθική και μαγική πλευρά του ανθρώπου, η οποία είναι στατική. Έτσι, η βασική μορφολογική δομή του, η θεματολογία του, και τα κεντρικά του μοτίβα, παραμένουν τα ίδια, παρά την ικανότητα αφομοίωσης καλλιτεχνικών και πολιτισμικών στοιχείων, άλλων γεωγραφικών περιοχών, καθώς και άλλων ειδών λαϊκής τέχνης.⁹²

Όπως όλοι γνωρίζουμε στο λαϊκό παραμύθι γίνεται λόγος αρκετές φορές για τη μαγεία και πιστεύεται ότι το γεγονός αυτό μαρτυρά έμμεσα την καταγωγή του, η οποία χάνεται στα βάθη των αιώνων.

2.4.4 Η σχέση της μαγείας με το παραμύθι

Επειδή λοιπόν, η μαγεία και το μαγικό στοιχείο συναντώνται πολύ συχνά στα παραμύθια, θεωρούμε ότι θα πρέπει να αφιερώσουμε χώρο, προκειμένου να δούμε πώς αυτά συνδέονται με την καταγωγή του παραμυθιού και γιατί είναι «αναγκαία» η

⁹⁰ Αυδίκος, Ε. (1997). *Το λαϊκό παραμύθι. Θεωρητικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Οδυσσέας, σσ. 10-11.

⁹¹ Αυδίκος, Ε. (1997), ό.π., σσ. 12-13.

⁹² Αυδίκος, Ε. (1997), ό.π., σ. 14.

ύπαρξη του στοιχείου της μαγείας στα παραμύθια. Έτσι, σύμφωνα με τον Sir James Frazer, θα πρέπει να εξεταστούν η μαγεία και η σχέση της με τη θρησκεία και την επιστήμη. Η πρωτόγονη θρησκεία περιλάμβανε τον ανιμισμό⁹³, ο οποίος ήταν το καταφύγιο διαφόρων μορφών αρχαίων πνευμάτων, φαντασμάτων και ψυχών, καθώς και κάποιων φετίχ.⁹⁴ Έπειτα, εισήλθε το πνεύμα της «συλλογικής ψυχής», της «θεοποιημένης κοινωνίας». Παρόλο που η θρησκεία περιλάμβανε τον ανιμισμό, τον τοτεμισμό⁹⁵ και τον φετιχισμό, δεν επικεντρώνεται αποκλειστικά σε ένα από αυτά και δεν μπορεί να οριστεί ούτε ως «προσκύνημα πνευμάτων», ή ως «λατρεία της φύσης», ή ως «λατρεία των προγόνων». Μονάχα ως «έκκληση σε ανώτερες δυνάμεις» θα μπορούσε η θρησκεία να διακριθεί από τη μαγεία κι αυτό διότι και οι δύο μοιάζουν τόσο πολύ μεταξύ τους, εφόσον και οι δύο ανοίγουν διόδους διαφυγής από δύσκολες καταστάσεις, μέσω της τελετουργίας και της πίστης στο υπερφυσικό. Ας μη λησμονούμε ότι δεν υπάρχει πίστη δίχως θαύματα.⁹⁶

Στο σημείο αυτό αξίζει να υπογραμμίσουμε ότι πρέπει να υπήρχε μια ουσιαστική σύνδεση ανάμεσα στην κοινωνική οργάνωση και στη θρησκευτική πίστη, εφόσον μέσα από την πρώιμη λατρεία και τις τελετουργίες, όπως ο τοτεμισμός, αλλά και η μαγεία, σχετίζονταν με τις πνευματικές ανάγκες καθώς και με απαντήσεις σε πρακτικούς προβληματισμούς. Για τον Durkheim, ο οποίος θεωρούσε τον τοτεμισμό ως την πιο πρωτόγονη μορφή θρησκείας, «το θρησκευτικό είναι όμοιο με το κοινωνικό, διότι εν γένει (...) μια κοινωνία έχει οτιδήποτε είναι απαραίτητο για να

⁹³ Για τον Edward B. Tylor, ο ανιμισμός, δηλαδή η πίστη σε πνευματικά όντα, προερχόταν από μια λανθασμένη ερμηνεία οραμάτων, ονείρων, παραισθήσεων κοκ, και αποτελούσε την ουσία της πρωτόγονης θρησκείας». Malinowski, B. (2019). *Μαγεία, επιστήμη και θρησκεία. Ο μύθος στην πρωτόγονη ψυχολογία*. Αθήνα: Πλέθρον, σ. 10.

⁹⁴ Φετίχ είναι ένα αντικείμενο που προκαλεί στο άτομο έντονη σεξουαλική διέγερση η οποία είναι ασυνήθιστη στο συγκεκριμένο πολιτιστικό περιβάλλον. Επίσης, σε ορισμένους πολιτισμούς με ένα αντικείμενο που κατασκευάστηκε με περίεργα υλικά όπως μαλλιά, αίμα ή κάποιο τμήμα του σώματος του άλλου, έτσι ώστε να ελέγχει το άτομο. Matsumoto, D. (2019). *Λεξικό ψυχολογίας του Cambridge*. Αθήνα: Πεδίο, σ. 761.

⁹⁵ Για τους αυτόχθονες της Αυστραλίας το «τοτέμ θεωρείται ο πρόγονος της ομάδας' κατά δεύτερο λόγο στέλνει χρησμούς, με το προστατευτικό κι ευεργετικό του πνεύμα προφυλάσσει από κινδύνους την ομάδα και τα παιδιά της αν και για τους άλλους είναι επικίνδυνο. Όσοι έχουν το ίδιο τοτέμ, επομένως, έχουν και τις ίδιες ιερές υποχρεώσεις που αν τις παραβούν θα τιμωρηθούν αυτόματα, δηλαδή να μη σκοτώσεις ή βλάψεις το τοτέμ σου, ούτε να φας από τη σάρκα του ή να την απολαύσεις μ' οποιονδήποτε άλλο τρόπο... το τοτέμ μεταδίδεται κληρονομικά στις επόμενες γενεές, από πατέρα σε γιο κι από μητέρα σε κόρη... το να υποταχτεί στο τοτέμ, είναι η βασικότερη κοινωνική υποχρέωση του πρωτόγονου Αυστραλού' Είναι κάτι ανώτερο απ' την υποταγή στη φυλή κι επίσης απωθεί τη συγγένεια του αίματος». Φρόντ, Σ. (2010). *Τοτέμ και Ταμπού*. Αθήνα: Δαμιανός, σσ. 8, 9.

⁹⁶ Malinowski, B. (2019), ό.π., σσ. 18, 33, 92, 96.

αφυπνίσει την αίσθηση του Θεού στον νου των ανθρώπων, μόνο και μόνο μέσω της δύναμης που ασκεί πάνω τους».⁹⁷

Είναι σημαντικό να λάβουμε υπόψη και στο σημείο αυτό τις απόψεις του Frazer, ο οποίος θεωρεί ότι ο πρωτόγονος άνθρωπος συνειδητοποιώντας ότι δεν έχει κανένα έλεγχο στις δυνάμεις της φύσης, στρέφεται προς τα ανώτερα όντα, δηλαδή σε δαίμονες, σε πνεύματα και σε θεούς, προκειμένου να τα εξευμενίσει από φόβο και να εναποθέσει εκεί τις ελπίδες του. Στη μαγεία βρίσκει μια κρυφή δύναμη, την οποία μπορεί να τη χρησιμοποιήσει για να ελέγξει μέσα από τελετές και ξόρκια τις δυνάμεις της φύσης, όπως τον καιρό, τις σοδειές κτλ. Η μαγεία δίνει στον πρωτόγονο άνθρωπο αυτοπεποίθηση ότι μπορεί να ερμηνεύσει και να γνωρίσει τους νόμους της φύσης κι έτσι να την εξουσιάσει και να την κυριεύσει και υπό αυτή την έννοια η μαγεία συνδέεται με την επιστήμη. Δηλαδή, η μαγεία «προσομοιάζει» με την επιστήμη, ακριβώς επειδή έχει πάντα έναν σκοπό που συνδέεται με τα ένστικτα, τις ανάγκες και τις επιδιώξεις του ανθρώπου και μάλιστα διακρίνεται από μια θεωρία, από ένα σύστημα πρακτικών (τελετουργίες, ξόρκια κτλ) που πρέπει να ακολουθήσεις για να υπάρξει κάποιο αποτέλεσμα. Βεβαίως, αν και η μαγεία «μοιάζει» με την επιστήμη, ταυτοχρόνως διαφέρει ριζικά από αυτήν, καθώς η τελευταία προτάσσει την εμπειρία, ενώ η μαγεία γεννιέται από την παράδοση και είναι αποκρυφιστική, κληρονομική και διδάσκεται μέσω μυστηριακών μύσεων. Επίσης, το ξόρκι είναι συνήθως ένα αντικείμενο στο οποίο διοχετεύεται η δύναμη της μαγείας και γι' αυτό κληρονομείται πάντα μεταξύ μαγικών γενεών. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι η μαγεία δεν προέρχεται από την παρατήρηση της φύσης, αλλά αποτελεί ένα αρχέγονο κτήμα του ανθρώπου, ο οποίος το χρησιμοποιεί για να εκπληρώσει τις επιθυμίες και να καλύψει τις ανάγκες του. Επίσης, ότι η μαγεία μέσα από τις μυθολογικές αναφορές, απελευθερώνει τη δύναμη του παρελθόντος και την εκφράζει στο παρόν».⁹⁸ Για όλους αυτούς τους λόγους ο Frazer αποκαλούσε την επιστήμη των πρωτόγονων ως ψευδή επιστήμη, καθώς χαρακτηριζόταν από έλλειψη ορθολογικότητας.⁹⁹

⁹⁷ Malinowski, B. (2019), ό.π., σσ. 14-15.

⁹⁸ Malinowski, B. (2019), ό.π., σσ. 11-33, 78-96.

⁹⁹ Ο όρος «ορθολογικότητα», αποτελεί αντίστοιχο του αγγλικού όρου «rationality» και περιγράφει τη διεργασία, μέσω της οποίας ένας άνθρωπος σκέπτεται και καταλήγει σε συμπεράσματα. «Η ορθολογικότητα δεν είναι κανόνες, σκέψεις που ακολουθούμε για να φθάσουμε σε σωστά συμπεράσματα για τον κόσμο, αλλά μια εκ των υστέρων δικαιολόγηση (ex post facto justification) των συλλογισμών μας. Ξανθόπουλος, Χ. (2011). *Η νέα κοινωνία της γνώσης*. Αθήνα: Παπαζήση, σσ. 19, 92.

Θα μπορούσαμε, με βάση τα παραπάνω, να πούμε στο σημείο αυτό ότι οι αναφορές στη μαγεία μέσα στα λαϊκά παραμύθια, καταδεικνύουν τη βαθιά πορεία του παραμυθιού στον χρόνο, όπου χάνεται όπως προείπαμε στα βάθη των αιώνων, διασώζοντας όμως αρκετά στοιχεία από την ιστορία της ανθρωπότητας, από την προφορική παράδοση, αλλά και τις θρησκευτικές πρακτικές και πεποιθήσεις. Βέβαια, θα πρέπει ίσως να παραδεχτούμε ότι δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι αν όλα τα παραπάνω στοιχεία αφορούν σε όλους ανεξαιρέτως τους πολιτισμούς καθώς το παραμύθι ήταν μέρος της προφορικής παράδοσης και δεν υπάρχουν γραπτά τεκμήρια σχετικά με αυτό. Όσον αφορά στον ελληνικό κόσμο οφείλουμε να σημειώσουμε ότι δεν υπάρχουν καταγεγραμμένα παραμύθια των αρχαίων Ελλήνων, κι ακόμη κι αυτοί οι μύθοι του Αισώπου, πιστεύεται ότι περνούσαν από στόμα σε στόμα μέχρι να καταγραφούν κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Αν και θα μιλήσουμε παρακάτω για τη διαφορά παραμυθιού και μύθου, προς το παρόν αξίζει να σημειώσουμε ότι για παράδειγμα στους μύθους του Αισώπου, οι οποίοι προηγούνται φυσικά της ελληνιστικής εποχής δεν υπάρχει καθόλου μαγεία, ούτε αναφορές σε αυτή, ενώ από την ελληνιστική περίοδο και μετά, οι αναφορές σε μαγεία είναι διάχυτες σε πολλά λογοτεχνικά κείμενα. Φαίνεται ότι η επαφή των ανθρώπων με την Ανατολή ειδικά μετά τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου, δημιούργησε μια αλλαγή της αναζήτησης της γνώσης από την επιστήμη προς τη μεταφυσική, δηλαδή την αναζήτηση της γνώσης στην αστρολογία, την αλχημεία και τη μαγεία. Μάλιστα, οι πρακτικές της μαγείας ήταν αρκετά δημοφιλείς. Πολύ γνωστή είναι η ιστορία του Λούκιου, που μεταμορφώθηκε σε γάιδαρο καθώς προσπαθούσε να κερδίσει με μαγικά την αγάπη μιας γυναίκας. Εκτός από τον Λούκιο, ένας ακόμη άνδρας, ο Θεόκριτος, ο οποίος είναι ποιητής της Αλεξανδρινής αυλής, στο ειδύλλιό του, με τίτλο «Φαρμακεύτρια» παρουσιάζει τα μαγικά που κάνει μια γυναίκα ονόματι Σιμαίθα, ούτως ώστε να φέρει πίσω τον εραστή της που έχει μέρες να τη δει. Περιγράφεται λόγου χάρη η πρακτική όπου έπρεπε να παρθεί ένα κομμάτι από το ιμάτιο του εραστή και να καεί συμβολικά σε να καιγόταν ο ίδιος ο εραστής. Η ίδια η λέξη μαγεία έχει Μηδική προέλευση και δεν παρουσιάζει κάποιο συγκεκριμένο νόημα, μιας και οι πρακτικές των μάγων ήταν κρυφές και η γλώσσα τους ακαταλαβίστικη. Από την Αίγυπτο είχαν διαδοθεί οι λεγόμενοι «μαγικοί πάπυροι», όπου ο μάγος αναφέρεται ως «μυσταγωγός» και η εξάσκηση της μαγείας ως «τελεαί». Άλλα δημοφιλή κείμενα της εποχής είναι οι λεγόμενοι «κατάδεσμοι», όπου περιείχαν ευχές ή κατάρες και ανέφεραν το όνομα αυτού που έπρεπε να δεθεί με

τα δεσμά του έρωτα ή να πάθει κακό. Η θεματολογία των «καταδέσμων» εκτός από τον ερωτικό τομέα όπου κάποιος δένεται ερωτικά με κάποια περιλαμβάνει και την επιθυμία να τιμωρηθούν αυτοί που έχουν απιστήσει, αλλά και κατάρες κατά των αντιζήλων.¹⁰⁰ Όλη αυτή η πληθώρα έργων που αναφέρονται στη μαγεία, συνηγορούν στο γεγονός ότι η μαγεία έφτασε στον ελληνικό κόσμο σχετικά αργά ύστερα από τη μεγαλύτερη επαφή με την ανατολή.

2.4.5 Μύθος, παραμύθι και παραδόσεις, διαφορές και ομοιότητες

«Η σημασία της λέξης μύθος: άλλοτε σήμαινε το έπος, άλλοτε τον λόγο και άλλοτε την ομιλία γενικά, αλλά και τη μυθική, τη φανταστική και πλασματική αφήγηση».¹⁰¹ Σύμφωνα με την Armstrong, «οι μύθοι είναι οικουμενικές και διαχρονικές παραβολές που αντανακλούν και διαμορφώνουν τη ζωή μας –διερευνούν τις επιθυμίες, τους φόβους και τους πόθους μας και μας χαρίζουν ιστορίες που μας θυμίζουν την ουσία της ανθρώπινης υπόστασης». Επίσης, υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι ήταν ανέκαθεν μυθοπλάστες και ότι μέσα από τους μύθους αναζητούσαν ένα βαθύτερο νόημα και συλλάμβαναν και βίωναν πράγματα που δεν μπορούσαν να εξηγήσουν με τη λογική. Οι πιο ισχυροί μύθοι αναφέρονται σε ακραίες καταστάσεις, δίνοντας τη δυνατότητα στον άνθρωπο να βγει έξω από τα στενά πλαίσια της εμπειρίας του. Για αυτό όλες οι μυθολογίες μιλούν για ένα άλλο επίπεδο που υπάρχει παράλληλα με τον κόσμο μας, ένα επίπεδο που κατά κάποιον τρόπο τον στηρίζει. Ως εκ τούτου, οι μύθοι ως μορφή τέχνης υπογραμμίζουν τα διαχρονικά στοιχεία της ανθρώπινης ύπαρξης, και μας βοηθούν να ξεπεράσουμε τη χαοτική ροή των τυχαίων γεγονότων έτσι ώστε να μπορέσουμε να προσεγγίσουμε την πραγματικότητα.¹⁰²

Ο Αμερικανός λαογράφος, Bascom, διακρίνει τα είδη του αφηγηματικού λόγου σε μύθους, σε παραμύθια και σε παραδόσεις. Βέβαια, η συζήτηση σχετικά με το κατά πόσο ο μύθος και το παραμύθι αποτελούν δύο εξολοκλήρου διαφορετικά είδη παραμένει ακόμη ανοιχτή. Λόγου χάρη, ο Burkert, ο οποίος υπήρξε μελετητής της αρχαίας Ελληνικής Μυθολογίας, διαπίστωσε ότι οι προσεγγίσεις των σύγχρονων ερμηνευτών δεν ξεκαθαρίζουν το ζήτημα. Επίσης, ο Dumezil, ομολογεί ότι πέρασε

¹⁰⁰ Ιστορία των Ελλήνων. *Ελληνιστικοί Χρόνοι (τόμ. 4)*. Αθήνα: Δομή, σσ. 523- 530.

¹⁰¹ Λυδάκη, Α. (2012), ό.π., σσ. 40-41.

¹⁰² Άρμστρονγκ, Κ. (2005). *Σύντομη ιστορία του μύθου*. Αθήνα: Ωκεανίδα, σσ. 14-22.

όλη του τη ζωή, δίχως τελικά να κατορθώσει με σαφήνεια να καταλήξει στο τι ακριβώς διαφοροποιεί τον μύθο από το παραμύθι.¹⁰³

Από την άλλη, ο Doty, αναφέρει ότι συγκέντρωσε 50 διαφορετικούς ορισμούς για τον μύθο, όπου και προσπάθησε να τους κατηγοριοποιήσει: «μύθος μπορεί να θεωρείται ο λόγος περί του θείου· περί του «άλλου» κόσμου, του μη ορατού· η ερμηνεία των διάφορων απαρχών (αιτιολογικοί μύθοι)· το συστατικό των τελετουργιών, αλλά και η ερμηνεία τους· η εξήγηση θεμάτων καθολικής για τον άνθρωπο σημασίας (καθολικές αλήθειες)· ακόμη, ο μύθος μπορεί να εξηγεί απόψεις, συλλογικές εμπειρίες και αξίες· να αποτελεί όχημα για αισθητική έκφραση (λόγου ή τέχνης)· να αποτελεί «πρωτόγονη» επιστήμη».¹⁰⁴

Οι μύθοι υιοθετούνται από τις κοινωνίες κάποιες φορές ως αληθινά συμβάντα ενός πολύ μακρινού παρελθόντος, άλλοτε χαρακτηρίζονται από μια «ιερή» χροιά, εφόσον θεοί επεμβαίνουν ορίζοντας ακόμη και τις ζωές των ανθρώπων. Σε αυτούς τους μύθους όπου εμπλέκονται άνθρωποι και θεοί ή ημίθεοι (π.χ. κοσμογονίες, θεογονίες, ανθρωπογονίες), διαπιστώνεται και μια προσπάθεια του ανθρώπου να ερμηνεύσει τον κόσμο, αλλά και να εξηγήσει κάποια φυσικά φαινόμενα, εφόσον τότε η επιστήμη δεν είχε την ανάπτυξη που έχει σήμερα, όπως λόγου χάρη, ο μύθος της Περσεφόνης που εξηγεί την εναλλαγή των εποχών.¹⁰⁵

Άλλοτε πάλι κάποιοι ήρωες του παρελθόντος, «θεοποιούνται», για τα κατορθώματά τους και μετατρέπονται σε σύμβολα που εμφορούνται ηθικές αξίες όπως λόγου χάρη ο Μέγας Αλέξανδρος, ο Διγενής κ.ά. Συνεπώς, οι μύθοι θα λέγαμε ότι αποτελούν το δόγμα εκείνο των κοινωνιών όπου χρησιμοποιούνται με κύριο σκοπό τη λήψη απαντήσεων σχετικά με καίρια ζητήματα και για τα οποία ήταν δύσκολο να δοθούν ερμηνείες. Ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό των μύθων είναι ότι

¹⁰³ Χατζητάκη – Καψωμένου, Χ. (2002), ό.π., σ.31.

¹⁰⁴ Χατζητάκη – Καψωμένου, Χ. (2002), ό.π., σ. 32.

¹⁰⁵ Σύμφωνα με έναν ύμνο που μας παραδόθηκε από τον Όμηρο, ο θεός του κάτω κόσμου, ο Άδης, άρπαξε την κόρη της θεάς Δήμητρας, την Περσεφόνη, την ώρα που έπαιζε σε ανθόσπαρτο λιβάδι με τις κόρες του Ωκεανού εκείνη ακριβώς τη στιγμή που παρολίγο να κόψει το νάρκισσο, ένα λουλούδι που θαύμαζαν θεοί κι άνθρωποι και το οποίο είχε κάνει να φυτρώσει η θεά Γαία για να ξεπλανέψει την Περσεφόνη για χάρη του Άδη. Η θεά Δήμητρα απαρηγόρητη και θρηνώντας για την κόρη της έστειλε έναν φοβερό χρόνο δυστυχίας για τους ανθρώπους, αφού έκανε να μην φυτρώνουν οι σπόροι. Όταν ο Δίας πληροφορήθηκε γι' αυτή τη συμφορά, έστειλε τον Ερμή για να πείσει τον Άδη να ανεβάσει την Περσεφόνη στο φως των θεών. Έτσι κι έγινε. Η Δήμητρα ρώτησε την κόρη της αν ο Άδης της έδωσε να φάει κάτι πριν γυρίσει πίσω. Εκείνη αποκρίθηκε πως την ανάγκασε να φάει σπυρί από ρόδι κι έτσι έπρεπε το ένα τρίτο του χρόνου να το περνάει κάτω απ' τη γη, και κάθε Άνοιξη θα επέστρεφε στον πάνω κόσμο κοντά στη μάνα της και τους άλλους θνητούς. Κερένυϊ, Κ. (2016). *Η μυθολογία των Ελλήνων*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σσ. 219-227.

το τέλος τους έχει συνήθως τραγική κατάληξη, ενώ η κατάληξη του παραμυθιού έχει πάντοτε αίσιο τέλος. Επίσης, όπως αναφέρθηκε παραπάνω και όπως επισημαίνει ο Meletinsky, το περιεχόμενο των μύθων δεν αφορά σε απλούς καθημερινούς ανθρώπους, αλλά σε «ήρωες» και σε συλλογικά πεπρωμένα, ενώ στα παραμύθια οι ιστορίες αφορούν σε καθημερινούς ανθρώπους. Με την άποψη αυτή του Meletisnky συμφωνεί κι ο Dundes, αλλά όχι η von Franz, η οποία θεωρεί ότι οι πρωταγωνιστές των παραμυθιών αποτελούν αρχετυπικούς χαρακτήρες και ως εκ τούτου δε συνιστά αυτό τη σημαντική διαφοροποίηση ανάμεσα στον μύθο και στο παραμύθι.¹⁰⁶

2.4.6 Γιατί σε πολλούς μύθους και παραμύθια οι ήρωες είναι ανθρωπομορφικά ζώα;

Η σχέση του ανθρώπου με τα ζώα είναι αρχέτυπη, εφόσον τα ζώα καταλάμβαναν κυρίαρχη θέση στη ζωή του πρωτόγονου ανθρώπου, ο οποίος χρησιμοποιούσε αφηρημένες έννοιες, προκειμένου να διατυπώσει τις σκέψεις του, αντλώντας εικόνες από τον πιο οικείο γι' αυτόν χώρο, που δεν ήταν άλλος από εκείνον των ζώων. Έτσι, δίνεται μια εξήγηση και μια απάντηση στο γιατί τα παραμύθια με ζώα είναι τόσο διαδεδομένα ανάμεσα σε διαφορετικούς και απόμακρους λαούς. Σύμφωνα με τον Λουκάτο, οι μύθοι για τα ζώα εξέφραζαν και εκδήλωση φόβου ή λατρείας (totem). Παραδείγματος χάριν, «το λιοντάρι έμνε σεβαστό, η αλεπού υπολογίσιμη και ο λύκος εχθρικός (εξευμενίσμιος)».¹⁰⁷ Τα ζώα φαίνεται πως έχουν έναν παρηγορητικό ρόλο στα πάθη των ανθρώπων και των θεών.¹⁰⁸

Άλλοτε τα παθήματα των ζώων μέσα στον μύθο αποσκοπούσαν στο να σώσουν τη γεωργική παραγωγή, την κτηνοτροφία ή τον άνθρωπο από διάφορες απειλές. Με αυτή τη θεωρία του ο Λουκάτος έδωσε και μια απάντηση στο ζήτημα καταγωγής του μύθου. Έτσι, σιγά σιγά οι μύθοι με ζώα διαδόθηκαν στον ελληνικό χώρο, στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, στην Ινδία κ.ά. και χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών, αλλά και για να περνούν μηνύματα στο λαό. Οι αισώπειοι μύθοι, διδάσκουν μια τυπική ηθική και ταυτόχρονα εκφράζουν μια κοινωνική διαμαρτυρία, όπως ακριβώς και οι μύθοι του Φαίδρου στη Ρώμη. Οι μύθοι των ζώων δηλαδή, είχαν τη δύναμη να εκφράζουν αλληγορικές αλήθειες και να

¹⁰⁶ Χατζητάκη – Καψωμένου, Χ. (2002), ό.π., σσ. 34-35.

¹⁰⁷ Αυδίκος, Ε. (1997). *Το Λαϊκό παραμύθι. Θεωρητικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 86.

¹⁰⁸ Στεφανίδης, Μ. (2019). Εν αρχή ην το ζώον. Στο βιβλίο της Α. Λυδάκη (Επιμ.), *Ο άνθρωπος και τα άλλα ζώα* (σσ. 281-283). Αθήνα: Παπαζήση, σ. 283.

ελέγχουν τις εκτροπές και τις κοινωνικές στρεβλώσεις που περιόριζαν τη Δημοκρατία μέσα από ένα λόγο γεμάτο υπαινιγμούς.¹⁰⁹

Τα ζώα στα παραμύθια κάποιες φορές εκφράζουν κάτι ανώτερο από τον άνθρωπο, καθώς το ζώο δεν εισέρχεται με τη χαρακτηριστική ανθρώπινη αδεξιότητα στον χώρο της συνειδητότητας κι επίσης, δε χαρακτηρίζεται από εκείνο το πεισματικό εγώ που εναντιώνεται στη δύναμη που του δίνει ζωή. Αντίθετα από τον άνθρωπο, το ζώο εκπληρώνει τη θέληση που το κινεί. Ουσιαστικά ο θρύλος της πτώσης του ανθρώπου διδάσκει ένα βαθύ νόημα, ότι η απελευθέρωση της συνειδητότητας του εγώ, υπήρξε μια εωσφορική πράξη που εκφράζει τη σύγκρουση του συναισθήματος της κατωτερότητάς του με την αλαζονεία του. Έτσι, συχνά στα παραμύθια συναντούμε ζώα, που παρά το γεγονός ότι συμπεριφέρονται σαν άνθρωποι, δηλαδή, μιλούν, φορούν ρούχα κτλ, διαθέτουν γνώση και σοφία ανώτερη από του ανθρώπου.¹¹⁰ Ο έναρθρος λόγος που χρησιμοποιούν τα ζώα στο παραμύθι, επιτρέπει σε αυτά να επικοινωνούν με τους ανθρώπους και πολλές φορές να αποδεικνύονται σωτήριοι βοηθοί των τελευταίων, ιδιαίτερα όταν απειλείται η ζωή τους κατά τη διάρκεια της αναμέτρησης με τις δυνάμεις του κακού.¹¹¹ Τα ζώα, λοιπόν, αλληλεπιδρούν με τον άνθρωπο και συνήθως είναι αρωγοί του, ενώ αρκετές φορές έχουν υπερφυσικές δυνάμεις, με τάσεις συνεργασίας ή εχθρότητας προς τον άνθρωπο.¹¹²

2.5 Η κοινωνιολογική προσέγγιση ερμηνείας των μύθων και των παραμυθιών

Βασικοί εκπρόσωποι της κοινωνιολογικής προσέγγισης είναι οι Durkeim, Malinowski και Boas οι οποίοι επηρέασαν κυρίως εκείνους τους ανθρωπολόγους των οποίων η ενασχόληση αφορούσε στη θρησκευτική και τελετουργική ζωή. Σύμφωνα με τον Durkeim «οι μύθοι αποτελούν μέρος του θρησκευτικού συστήματος ενός

¹⁰⁹ Αυδίκος, Ε. (1997), ό.π., σσ. 87-88.

¹¹⁰ Jung, C.G. (1995). *Τέσσερα αρχέτυπα. Μητέρα, Αναγέννηση, Πνεύμα, Κατεργάρης*. Αθήνα: Ιάμβλιχος, σσ. 146-147.

¹¹¹ Μερακλής, Μ.Γ. (2019). Τα ζώα στο λαϊκό παραμύθι. Στο βιβλίο της Α. Λυδάκη (Επιμ.), *Ο άνθρωπος και τα άλλα ζώα* (σσ. 284-289). Αθήνα: Παπαζήση, σ. 284.

¹¹² Λυδάκη, Α. (2016), ό.π., σ. 271.

κοινωνικού συνόλου και εκφράζουν με λόγια αυτό που οι τελετουργίες εκφράζουν με πράξεις».¹¹³

Τόσο οι μύθοι όσο και οι τελετουργίες αποσκοπούν στη διατήρηση της συνοχής της κοινωνίας, αφενός διότι με το συμβολικό τους περιεχόμενο πριμοδοτούν τις αξίες της κοινωνικής ζωής και αφετέρου, διότι αποτυπώνουν τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής δομής. Για τον Durkeim οι θρησκευτικές πεποιθήσεις καθώς και οι μύθοι αποτελούν τη βάση της φιλοσοφίας και της επιστήμης, εφόσον έτσι μπόρεσαν να ταξινομήσουν τον κόσμο τους. Μάλιστα, οι τοτεμικοί μύθοι των «πρωτόγονων» κοινωνιών συντελούσαν στη συνοχή της ομάδας διαφοροποιώντας την ταυτόχρονα από τις άλλες ομάδες. Από τον Durkeim άντλησε πολλά στοιχεία ο Malinowski με τη διαφορά ότι εκπόνησε την επιτόπια έρευνά του στα νησιά Trobriand του Δυτικού Ειρηνικού κι έτσι αποτέλεσε έναν από τους θεμελιωτές της εθνογραφικής παρατήρησης και της λειτουργικής θεωρίας ή αλλιώς του φονξιοναλισμού.¹¹⁴ Κύριος σκοπός της έρευνάς του ήταν το πώς οι Μελανήσιοι δημιουργούν μύθους και παραμύθια και ο ρόλος που αυτά διαδραματίζουν στον πολιτισμό και γενικότερα στη ζωή των κατοίκων αυτών των τόσο απομονωμένων νησιών. Τα αποτελέσματα της έρευνάς του έδειξαν ότι τόσο οι μύθοι όσο και τα παραμύθια, δεν αποτελούσαν απλώς διασκεδαστικές αφηγήσεις, αλλά ότι σχετίζονταν άμεσα με πολλούς τομείς όπως η θρησκεία, η ιατρική, η τέχνη, το δίκαιο, η γεωργία κ.ά. Επιτελούσαν δηλαδή, κάποιους από τους σκοπούς της «επιστήμης» και συντελούσαν στη συνοχή και στην σταθερότητα των πρωτόγονων αυτών κοινωνιών δίνοντας κύρος και στις μαγικές πρακτικές τους.¹¹⁵

Εξίσου σημαντική είναι η συνεισφορά του Boas, ο οποίος πραγματοποίησε κι αυτός εκ του σύνεγγυς εξαντλητική έρευνα για τα παραμύθια των Αμερινδών

¹¹³ Χατζητάκη – Καψωμένου, Χ. (2002), ό.π., σ. 62.

¹¹⁴ Βασικός εκπρόσωπος του «φονξιοναλισμού» είναι ο Τάλκοτ Πάρσονς, ο οποίος χρησιμοποιεί τόσο την ολιστική όσο και την ατομοκεντρική προσέγγιση, προκειμένου να περιγράψει την οργάνωση της ατομικής δράσης σε συστήματα δράσης. Έτσι, παρομοιάζει το σύστημα της κοινωνίας με τον βιολογικό οργανισμό. Η κοινωνική ζωή ως σύστημα εξηγεί το «δομικό» μέρος του όρου «δομολειτουργισμός», ενώ το βιολογικό σύστημα εξηγεί το «λειτουργικό μέρος». Για παράδειγμα, το ανθρώπινο σώμα έχει κάποιες ανάγκες όπως η τροφή, και κάποια μέρη που είναι αλληλοσχετιζόμενα, όπως λ.χ. στομάχι, έντερα κτλ που αποσκοπούν στην ικανοποίηση των αναγκών. Έτσι, ακριβώς και η κοινωνία ως σύστημα δράσης έχει ανάγκες, η ικανοποίηση των οποίων είναι ζωτικής σημασίας για να επιζήσει μέσω ισορροπημένων και σταθερών σχέσεων ανάμεσα στα διαφορετικά μέρη, τα οποία λειτουργούν για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών. Craib I. (2009). *Σύγχρονη Κοινωνική θεωρία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 72-73.

¹¹⁵ Χατζητάκη – Καψωμένου, Χ. (2002), ό.π., σσ. 62-63.

Kwakiutl και Tsimshian¹¹⁶ και πιο συγκεκριμένα για τον ρόλο τους στη ζωή και τον πολιτισμό τους. Όπως και οι Durkeim και Malinowski, έτσι κι ο Boas πιστεύει ότι μέσα από τους μύθους και τα παραμύθια μπορούν να εξαχθούν πολύ σημαντικά συμπεράσματα για τη δομή μιας κοινωνίας, για τους θρησκευτικούς, τους οικονομικούς, τους οικογενειακούς θεσμούς κτλ. Ο Boas θεωρεί ότι «οι μύθοι και τα παραμύθια συνιστούν ένα είδος αυτοβιογραφικής εθνογραφίας»¹¹⁷ κι επίσης, ότι επειδή δεν είναι καθόλου εύκολο να φτάσουμε στην αρχική μορφή τους, θα πρέπει να διερευνούμε τη σύγχρονη ιστορία τους, διότι το πιο πιθανό είναι ότι η σύγχρονη διαδικασία παραγωγής παραμυθιών δε διαφέρει από εκείνες του παρελθόντος. Εξαιρετικά σημαντική στο σημείο αυτό είναι η άποψή του ότι η δημιουργία των μύθων και των παραμυθιών οφείλεται στη φαντασία αλλά και στα γεγονότα ζωής των ανθρώπων. Επίσης, ο Boas αναφέρει ότι ο διαχωρισμός του μύθου από το παραμύθι είναι δύσκολος, διότι υφίσταται μια συνεχής και αμφίδρομη ροή υλικού από το ένα είδος στο άλλο κι ότι πέρα από το περιεχόμενο θα πρέπει να μελετάται και το ύφος των παραμυθιών για να μπορέσει να ερμηνευτεί καλύτερα η κοινωνία μέσα στην οποία δημιουργούνται.¹¹⁸

Παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον η άποψη του Νίτσε, ο οποίος συμφωνεί σχετικά με τον κύριο ρόλο του μύθου αναφέροντας ότι «δίχως τον μύθο όμως, κάθε κουλτούρα χάνει την υγιή φυσική δύναμή της: μόνον ένας ορίζοντας περιβεβλημένος από μύθους συμπληρώνει και ενοποιεί μια ολόκληρη πολιτισμική εποχή... Οι εικόνες του μύθου πρέπει να είναι οι αόρατοι και πανταχού παρόντες δαιμονικοί φύλακες, κάτω από τη φροντίδα των οποίων ωριμάζει η νεανική ψυχή και τα σημάδια των οποίων βοηθούν τον άνθρωπο να ερμηνεύσει τη ζωή και τους αγώνες του. Ακόμη και το κράτος δε γνωρίζει ισχυρότερους άγραφους νόμους από τη μυθική θεμελίωση, που εγγυάται τη σύνδεσή του με τη θρησκεία και την ανάπτυξή του από μυθικές παραστάσεις».¹¹⁹

¹¹⁶ Οι Kwakiutl και Tsimshian είναι φυλές που βρίσκονταν στη Βορειοδυτική Ακτή της Βρετανικής Κολούμπια και νότια της Αλάσκας. Στηρίζονταν στον δεσμό της συγγένειας και ήταν μητριαρχικές. Halpin, M.M. & Seguin, M. (1990). Tsimshian peoples: Southern Tsimshian, Coast Tsimshian, Nishga, and Gitksan. In W. Suttles (Ed.), *Handbook of North American Indians: Northwest Coast* (pp. 267-284). Washington, DC: Smithsonian Institution, pp. 267-268.

¹¹⁷ Χατζητάκη – Καψωμένου, Χ. (2002), ό.π., σσ.62-64.

¹¹⁸ Χατζητάκη – Καψωμένου, Χ. (2002), ό.π., σσ. 64-65.

¹¹⁹ Νίτσε, Φ. (2010). *Η Γέννηση Της Τραγωδίας*. Αθήνα: Πανοπτικόν, σσ.204-205.

2.6 Ο ρόλος του αφηγητή

Φορείς της μακραίωνης παράδοσης που συνέβαλαν στους μετασχηματισμούς των παραμυθιών αλλά και στη διάδοσή τους υπήρξαν οι αφηγητές. Τρεις ήταν οι βασικοί παράγοντες που επηρέασαν τη διεργασία της αφήγησης και της διάδοσης των παραμυθιών. Πρώτον, ο ίδιος ο αφηγητής με τη δημιουργική φαντασία και τη γνώση του για το λαϊκό παραμύθι. Η παράδοση αιώνων που κληρονόμησε και η κοινότητα, δηλαδή η ομάδα των ακροατών, οι οποίοι με τη σειρά τους ήταν εν δυνάμει αφηγητές.¹²⁰ Στο βιβλίο *Ισκιιοι κι αλαφροϊσκιωτοι* γίνεται αναφορά για τον homo narrans, δηλαδή τον άνθρωπο που δε χρησιμοποιεί τη γλώσσα απλά για να επικοινωνήσει, αλλά και για να αφηγηθεί σε μια προσπάθεια να δώσει εξηγήσεις για τα ανεξήγητα, να κάνει πιο συγκεκριμένα τα αφηρημένα και να «δώσει μορφές στα φαντάσματα».¹²¹

Ένας καλός αφηγητής θα πρέπει να εξοικειωθεί με όλες τις κοινωνικές ομάδες, να μάθει και να χρησιμοποιεί διαφορετικές διαλέκτους, να γνωρίζει τα ήθη και τα έθιμα του κάθε τόπου και να ζει όσο το δυνατόν πιο άμεσα και βιωματικά τον κάθε ρόλο της ιστορίας ή του παραμυθιού, που επιλέγει να αφηγηθεί. Ιδιαίτερη προσοχή θα πρέπει να δώσει ακόμη και στις κινήσεις που μιμείται, στα συναισθήματα που εκφράζει μέσα από τους χαρακτήρες που υποδύεται.¹²²

Ο αφηγητής ζει το παραμύθι και κάθε φορά χρωματίζει ανάλογα και τη φωνή του ώστε να βοηθάει το κοινό να κινηθεί ανάμεσα στα πρόσωπα του παραμυθιού. Συνήθως, επιλέγει να αφηγηθεί το παραμύθι προσθέτοντας δικά του στοιχεία, που είναι πιο κοντά στον πολιτισμό, τη θρησκεία, τη γλώσσα, τα ήθη και τα έθιμα της πατρίδας του. Επίσης, ο παραμυθός θα πρέπει να διαθέτει υποκριτικό ταλέντο και να προσπαθεί να χρησιμοποιεί ρητορικά τεχνάσματα και μιμικές κινήσεις, ώστε να μεταδώσει και την ατμόσφαιρα του παραμυθιού στους ακροατές.¹²³ Ο ρόλος του αφηγητή δεν είναι μόνο διεκπεραιωτικός της πλοκής, καθώς πολλές φορές βάζει στο στόμα των πρωταγωνιστών των παραμυθιών σκέψεις του και κρίσεις του,

¹²⁰ Καπλάνογλου, Μ. (2017), ό.π., σσ. 30-31.

¹²¹ Λυδάκη, Α. (2012), ό.π., σ. 39.

¹²² Παπάκου- Λάγου, Α. (2004). Γνωριμία με σύγχρονους αφηγητές ελληνικών λαϊκών παραμυθιών. Στην Κ. Κουλούμπη- Παπαπετροπούλου (Επιμ.), *Η τέχνη της αφήγησης* (σσ. 73-92). Αθήνα: Πατάκης, σ. 73.

¹²³ Ιωάννου, Γ. (2004). *Παραμύθια του λαού μας*. Αθήνα: Ερμής, σ. 11. Παπάκου- Λάγου, Α. (2004), ό.π. σ. 53.

μετατρέποντας τους ήρωες σε κάτι περισσότερο από απλές μαριονέτες.¹²⁴ Ο αφηγητής των παραμυθιών παραμένει ο πρώτος αληθινός αφηγητής, καθώς το παραμύθι εμφανίζεται σε δύσκολες καταστάσεις, όπου μπορεί να έχει έναν συμβουλευτικό ρόλο και να παρέχει μια άμεση βοήθεια.¹²⁵

Σύμφωνα με την Καπλάνογλου, ο αφηγητής μοιάζει με τη ρώσικη μπάμπουσκα, δηλαδή εκτός από τη δική του αφηγηματική ικανότητα κρύβει μέσα του στοιχεία των αφηγητών που ο ίδιος άκουγε. Οι πρωτοπόροι της εθνογραφικής μεθόδου υποστηρίζουν ότι υφίστανται πλήρης αλληλεξάρτηση μεταξύ της ιστορίας και του φορέα της. Ο αφηγητής, δηλαδή, κατευθύνεται από την ιστορία του, αλλά και την κατευθύνει. Λαμβάνει υπόψη του τις αντιδράσεις του ακροατηρίου του, αυτοσχεδιάζοντας, αυξομειώνοντας τον τόνο της φωνής του και ρυθμίζοντας το ύφος του. Άλλοτε σιωπά και άλλοτε προκαλεί την έκπληξη, το γέλιο ή το κλάμα. Αυτά τα στοιχεία συνιστούν το προφορικό παραμύθι και το διαφοροποιούν από το λογοτεχνικό παραμύθι, δηλαδή από το γραπτό κείμενο.¹²⁶

Η αφηγηματική τεχνική του παραμυθά συνδέεται με την παράσταση, που έχει συγκεκριμένη σημασία για την προφορική έκφραση και διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλο στην αφήγηση των παραμυθιών. Ο παραμυθάς έχει συμβάλλει στη συγκρότηση της αφήγησης και σε αλληλεπίδραση με το κοινό διαμορφώνει την αφήγηση, κρατώντας αμείωτο το ενδιαφέρον του. Στο παρελθόν, οι παραμυθάδες ήταν συνήθως άτομα που είχαν την εκτίμηση των άλλων και θεωρούνταν πρόσωπα με εξυπνάδα, φαντασία, μυθοπλαστική ικανότητα και ικανότητα ψυχαγωγίας των άλλων.¹²⁷ Επιπλέον, αξίζει να σημειώσουμε ότι ο παραμυθάς συχνά αναμειγνύει προσωπικές σκέψεις και εμπειρίες του, δηλαδή στοιχεία από την πραγματικότητα, ζωντανεύοντας τα παραμύθια του, άρα το παραμύθι δεν προσλαμβάνεται ως μια εντελώς φανταστική ιστορία, αλλά τα παραμύθια όσο παλιά κι αν είναι μπολιάζονται σε ένα παρόν και μπορούν να γίνουν βιωματικές αφηγήσεις.¹²⁸

¹²⁴ Χατζητάκη – Καψωμένου, Χ. (2002), ό.π., σ. 118.

¹²⁵ Λυδάκη, Α. (2016), ό.π., σσ. 263-264.

¹²⁶ Καπλάνογλου, Μ. (2017), ό.π., σσ. 57-58.

¹²⁷ Αλεξιάδης, Μ.Α. (2004). Έλληνες παραμυθάδες (19^{ος}-20^{ος} αι.). Στην Κ. Κουλούμνη-Παπαπετροπούλου (Επιμ.), *Η τέχνη της αφήγησης* (σσ. 41-61). Αθήνα: Πατάκης, σ.44-55.

¹²⁸ Καπλάνογλου, Μ. (2017), ό.π., σ. 60.

Κεφάλαιο 3. Επιδράσεις του παραμυθιού στα παιδιά

3.1 Η επίδραση του παραμυθιού στη γνωστική ανάπτυξη¹²⁹ του παιδιού

Σύμφωνα με τον Piaget το παιδί προσχολικής ηλικίας¹³⁰ διανύει το στάδιο της προεγνωστικής περιόδου η οποία χαρακτηρίζεται από την εγωκεντρική σκέψη. Η εγωκεντρική σκέψη δεν επιτρέπει στο παιδί να αντιληφθεί τα πράγματα από διαφορετική σκοπιά πέρα από το πώς τα βλέπει το ίδιο, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να λάβει υπόψη την άποψη των άλλων. Επιπλέον, το παιδί δεν μπορεί να αντιληφθεί ότι οι άλλοι μπορεί να έχουν διαφορετικές σκέψεις ή συναισθήματα και αυτό συμβαίνει διότι το παιδί δεν έχει την ικανότητα να παρατηρήσει τη μη λεκτική συμπεριφορά του και την επίδραση που αυτή ασκεί στους άλλους. Σταδιακά το παιδί αναπτύσσει τη διαισθητική σκέψη με βασικό χαρακτηριστικό την επίμονη αναζήτηση της γνώσης για τον κόσμο που το περιβάλλει, γι' αυτό συνεχώς ρωτάει «Γιατί;» και απαιτεί απαντήσεις. Μια άλλη ικανότητα που αποκτά είναι η αντίληψη ότι τα γεγονότα και τα αποτελέσματα συνδέονται μεταξύ τους με πολύ συγκεκριμένους τρόπους (έννοια της λειτουργικότητας).¹³¹

Εκτός από τον Piaget ένας άλλος σημαντικός θεωρητικός της γνωστικής ανάπτυξης είναι ο Vygotsky, ο οποίος αναφέρει ότι αρχικά η ανάπτυξη του παιδιού χαρακτηρίζεται από τη δυσκολία αυτό να διαχωρίσει τις σκέψεις και τις πράξεις του από τα αντικείμενα που σκέφτεται και πάνω στα οποία δρα. Επίσης, υποστηρίζει ότι η γνωστική ανάπτυξη είναι αποτέλεσμα των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων, όπου μέσω της καθοδήγησης των ενηλίκων μαθαίνει να επιλύει τα προβλήματα που του παρουσιάζονται. Οι ενήλικες βοηθούν το παιδί να διδαχθεί γνωστικές στρατηγικές αλλά και άλλες δεξιότητες καθώς επίσης να του προσφέρουν γενικότερη βοήθεια,

¹²⁹ Γνωστική ανάπτυξη: Περιλαμβάνει την ανάπτυξη των νοητικών εργασιών που συμβάλλουν στην πρόσληψη και επεξεργασία των πληροφοριών με λογικό τρόπο. Οι κύριες λειτουργίες που εμπλέκονται είναι η γλώσσα και η σκέψη που συνδέονται στενά μεταξύ τους. Feldman, R.S. (2009). *Εξελικτική ψυχολογία. Δια βίου ανάπτυξη*. (Επιμ. Η.Γ. Μπεζεβέγκης). Αθήνα: Gutenberg, σσ. 54-68. Lightfoot, C., Cole, M. & Cole, S.R. (2014). *Η ανάπτυξη των παιδιών*. (Μτφρ. Μ. Κουλεντιάνου). Αθήνα: Gutenberg, σσ. 376-382.

¹³⁰ Προσχολική ηλικία: Καλύπτει το διάστημα ανάμεσα στο 3^ο και στο 6^ο έτος της ζωής του παιδιού στην οποία σημειώνονται τεράστιες αλλαγές σε σωματικό, γνωστικό, κοινωνικό, συναισθηματικό και γλωσσικό επίπεδο. Η ηλικία των τριών ετών αποτελεί ορόσημο καθώς παρατηρείται έκρηξη της δημιουργικότητας, της φαντασίας και επίσης τελειοποιείται η χρήση της γλώσσας και αυξάνεται η ικανότητα για σκέψη. Εκτός από τη σκέψη το παιδί μαθαίνει να ελέγχει τα συναισθήματα και τη συμπεριφορά του Feldman, R.S. (2009), ό.π., σσ. 65-73. Cole, M. & Cole, S.R. (2014), ό.π., σσ. 80-84.

¹³¹ Feldman, R.S. (2009), ό.π., σσ. 68-76. Cole, M. & Cole, S.R. (2014), ό.π., σσ. 82-87.

οδηγίες αλλά και κίνητρα. Αυτή η βοήθεια και οι οδηγίες που παρέχονται από τους άλλους ονομάζεται παροχή στήριξης (scaffolding). Απώτερος σκοπός είναι μέσω αυτής της παροχής στήριξης, το παιδί να ενθαρρυνθεί ώστε να γίνει πιο ανεξάρτητο και να ενισχύσει τη συνολική γνωστική του ανάπτυξη.¹³² Ο Vygotsky μιλάει για την ικανότητα του παιδιού να ρυθμίζει τις σκέψεις και τις πράξεις του αναφερόμενος στην αυτορρύθμιση, η οποία είναι απαραίτητη για την ανάπτυξη του φανταστικού παιχνιδιού. Ακόμη επισημαίνει ότι: «Τα παιδιά υποδύονται κοινωνικούς ρόλους και χρησιμοποιούν σενάρια που έχουν συναντήσει αναρίθμητες φορές στην καθημερινή τους ζωή, στην τηλεόραση ή σε παραμύθια».¹³³

Το παραμύθι επιδρά στη γνωστική ανάπτυξη του παιδιού επηρεάζοντας τη νόηση, τη σκέψη και τη γλώσσα του. Μια βασική επιρροή αφορά τη δημιουργικότητα των παιδιών καθώς η πληθώρα παραβολών, μεταφορών, φανταστικών εικόνων και συμβόλων ενεργοποιεί τη δημιουργική και κριτική σκέψη των παιδιών.¹³⁴ Η δημιουργικότητα είναι μια μορφή φαντασίας που συνδέεται με τις προθέσεις και τις προσπάθειές του. Επίσης, η δημιουργικότητα χαρακτηρίζεται από πρωτοτυπία, προσαρμοστικότητα και πληρότητα ή πραγμάτωση, αποτελεί μια καινούργια μορφή κατανόησης και παράγει μία καινούργια ιδέα.¹³⁵ Σύμφωνα με τον Vygotsky η δημιουργικότητα μπορεί να πηγάζει από το εσωτερικό του ατόμου, όμως επηρεάζεται κυρίως από το κοινωνικό, το ιστορικό και το πολιτιστικό περιβάλλον.¹³⁶

Μια ακόμη επίδραση του παραμυθιού αφορά τη φαντασία.¹³⁷ Ο όρος φαντασία σχετίζεται με οτιδήποτε δεν υπάρχει στην πραγματικότητα και είναι αντίθετο με την επιστήμη. Δηλαδή, δεν αντιστοιχεί σε πραγματικές καταστάσεις και δεν έχει δυνατότητες πρακτικής εφαρμογής. Παρ' όλα αυτά η φαντασία είναι η βάση για δημιουργικές δραστηριότητες και είναι χρήσιμη για την τέχνη, τον πολιτισμό κτλ. Σύμφωνα με τον Vygotsky η φαντασία βοηθά τα παιδιά να εκφραστούν αυθόρμητα, να μιμηθούν και να υιοθετήσουν ρόλους. Για τα παιδιά οι φανταστικοί ήρωες των

¹³² Feldman, R.S. (2009), ό.π., σσ. 68-76.

¹³³ Lightfoot, C., Cole, M. & Cole, S.R. (2014), ό.π., σσ. 454-455.

¹³⁴ Μαλαφάντης, Κ.Δ. (2014). Παραμύθι και δημιουργικότητα των παιδιών. *Κείμενα*, 18, 1-26, σσ. 1-4.

¹³⁵ Μαγνήσαλης, Κ.Γ. (1990). *Δημιουργική: Θεωρία και τεχνική για την ανάπτυξη της δημιουργικότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις "Interbooks", σσ. 34-42.

¹³⁶ Vygotsky, L.S. (1997). *The collected works of L.S. Vygotsky (vol. 4)*. New York: Plenum Press, pp. 23-47

¹³⁷ Koutsompou, V.E. (2016). The child and the fairy tale: The psychological perspective of children's literature. *International Journal of Languages and Linguistics*, 2 (4), 213-218, pp. 213-215.

Μαλαφάντης, Κ.Δ. (2014). Παραμύθι και δημιουργικότητα των παιδιών. *Κείμενα*, 18, 1-26, σσ. 3-7

παραμυθιών τα βοηθούν να αναπτύξουν την προσωπικότητά τους, τη σκέψη τους και να διαμορφώσουν την ταυτότητά τους.¹³⁸

Εξίσου σημαντική επίδραση με τις παραπάνω είναι η ανάπτυξη της γλώσσας και του γραπτού λόγου μέσω του παραμυθιού. Έτσι, μέσα από το παραμύθι δίνεται στα παιδιά η ευκαιρία να βρουν καινούργιους τρόπους ανάπτυξης της δημιουργικότητάς τους, να χρησιμοποιήσουν νέες λέξεις και έτσι να εκφραστούν με ποικίλους τρόπους. Η ανάπτυξη, λοιπόν, της δημιουργικότητας είναι αλληλένδετη με την ανάπτυξη της γλώσσας τόσο στην προφορική της μορφή όσο και στη γραπτή της μορφή. Οι σημαντικές σχέσεις του παιδιού, τα βιώματά του, οι εμπειρίες του, οι σκέψεις του, τα συναισθήματά του, μπορούν να εκφραστούν και γραπτώς μέσα από το εργαλείο της γλώσσας.¹³⁹

3.2 Επίδραση του παραμυθιού στη συναισθηματική ανάπτυξη¹⁴⁰ του παιδιού

Τα παιδιά από τη βρεφική ηλικία συνάπτουν δεσμό με το πρόσωπο φροντίδας και εμφανίζουν έντονη αναστάτωση όταν το αποχωρίζονται. Τα παιδιά νιώθουν ζεστασιά, ασφάλεια και ανακούφιση όταν βρίσκονται στην αγκαλιά της μητέρας τους ή του βασικού προσώπου φροντίδας, ενώ νιώθουν άγχος, θλίψη ή μοναξιά όταν βρίσκονται μακριά από το πρόσωπο φροντίδας. Ο δεσμός σταδιακά αναπτύσσεται μέσα από το βλέμμα, την ακοή και την αφή. Το παιδί μέσα από την αλληλεπίδραση με το πρόσωπο φροντίδας μπορεί να αναπτύξει ασφαλή ή ανασφαλές δεσμό. Η αίσθηση της ασφάλειας οδηγεί το παιδί να αισθάνεται προστασία και ηρεμία, ενώ η αίσθηση της ανασφάλειας προς το πρόσωπο φροντίδας οδηγεί σε ανάμικτα

¹³⁸ Gajdamaschko, N. (2005). Vygotsky on imagination: Why an understanding of the imagination is an important issue for schoolteachers. *Teaching Education*, 16 (1), 13-22, pp. 13-16. Vygotsky, L.V. (2003). Imagination and creativity in childhood. *Journal of Russian and East European Psychology*, 42 (1), 7-97, pp. 7-11.

¹³⁹ Vygotsky, L.V. (2003), ό.π., pp. 7-11.

¹⁴⁰ Συναισθηματική ανάπτυξη: Αναφέρεται στην αναγνώριση, τη ρύθμιση, τον έλεγχο και την κατανόηση των συναισθημάτων έτσι ώστε τα παιδιά να μπορούν να ερμηνεύσουν τα δικά τους συναισθήματα αλλά και των άλλων και να αντιμετωπίζουν διάφορες συναισθηματικές καταστάσεις. Η συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών συνδέεται άμεσα με την κοινωνική τους ανάπτυξη. Lightfoot, C., Cole, M. & Cole, S.R. (2014), ό.π., σσ. 454-460.

συναισθήματα, όπως έντονη αγάπη και εξάρτηση, φόβο απόρριψης και ευερεθιστότητα.¹⁴¹

Σύμφωνα με τον Freud, τα βρέφη αναπτύσσουν δεσμό με τα πρόσωπα που ικανοποιούν την ανάγκη τους για τροφή. Βασικός στόχος του παιδιού είναι η αναζήτηση της ηδονής, δηλαδή της ευχαρίστησης. Για να επιτευχθεί η ικανοποίηση, το παιδί θα πρέπει να μειώσει τις εντάσεις που βιώνει. Ένας ακόμη θεωρητικός της ψυχανάλυσης που μελέτησε την ανάπτυξη των παιδιών ήταν ο Erikson, που υποστήριξε ότι κατά την προσχολική ηλικία το παιδί περνά από το στάδιο της πρωτοβουλίας ή της ενοχής. Από τη μια το παιδί έχει ανάγκη να δρα ανεξάρτητα από τον γονιό και να εξερευνά το περιβάλλον και από την άλλη όταν αποτυγχάνει νιώθει ενοχή και επιστρέφει στον γονιό. Η συναισθηματική ανάπτυξη συμβάλλει στην κοινωνική ανάπτυξη και στην ανάπτυξη της προσωπικότητας, που όλα μαζί συνεισφέρουν στη δόμηση του εαυτού.¹⁴²

Μια ουσιαστική συμβολή του παραμυθιού στην ψυχολογική λειτουργία είναι ότι τα παιδιά ταυτίζονται με τους ήρωες των παραμυθιών.¹⁴³ Μέσα από τα παραμύθια τα παιδιά βοηθούνται στο να προβάλλουν το Εγώ τους και επίσης να εκφράσουν κάποιες ονειροπολήσεις τους, φαντασιώσεις τους και επιθυμίες τους. Επιπροσθέτως, μέσα από τα παραμύθια τα παιδιά μπορούν να επεξεργαστούν τα ψυχικά τους βιώματα και να κατανοήσουν τις εσωτερικές συγκρούσεις τους και να τις επιλύσουν μέσα από τη φαντασία τους.¹⁴⁴ Κατά τη διάρκεια της διήγησης, το παιδί ενισχύεται ηθικά και ψυχικά, καθώς επεξεργάζεται τρόπους αντιμετώπισης παρόμοιων καταστάσεων, όπως οι καταστάσεις που οι ήρωες αντιμετωπίζουν στις περιπέτειές τους. Το παραμύθι βιώνεται ως μια ανάγκη από το παιδί προκειμένου αυτό να καθαρθεί από τα άγχη του και τις αγωνίες του. Μάλιστα, το χαρακτηριστικό κλείσιμο των παραμυθιών από τους αφηγητές, όπως λ.χ. «ήμουν κι εγώ εκεί κι έφαγα και ήπια κι ακόμα στάζουν τα μουστάκια μου κρασί» φανερώνει την αληθοφάνεια όσων

¹⁴¹ Holmes, J. (2009). *Ο John Bowlby & Θεωρία του Δεσμού*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 33-47· Lightfoot, C., Cole, M. & Cole, S.R. (2014), ό.π., σσ. 460-465

¹⁴² Feldman, R.S. (2009), ό.π., σσ. 81-105· Lightfoot, C., Cole, M. & Cole, S.R. (2014), ό.π., σσ. 465-478.

¹⁴³ Μαλαφάντης, Κ.Δ. (2014), ό.π., σσ. 4-8· Bettelheim, B. (1995). *Η γοητεία των παραμυθιών. Μια ψυχαναλυτική προσέγγιση*. Αθήνα: Γλάρος, σσ. 22-29.

¹⁴⁴ Ανασόντζη, Σ. (2019). Οι ιστορίες μέσα μας: Η προσφορά και η λειτουργία της αφήγησης στον ψυχισμό. Στους Δ. Αναστασόπουλου & Α. Ζαχαριά (Επιμ.), *Μύθος και παραμύθι. Από την αφήγηση στον ψυχαναλυτικό λόγο* (σσ. 59-66). Αθήνα: Νήσος, σσ. 59-61· Bettelheim, B. (1995), ό.π., σσ. 34-52.

αφηγήθηκε, κι αυτό γίνεται επειδή το παιδί έχει ανάγκη να στηρίζεται στην αλήθεια και όχι στο ψέμα.¹⁴⁵

Μια άλλη ουσιαστική επίδραση του παραμυθιού στο συναισθηματικό επίπεδο είναι η ανάπτυξη της επικοινωνίας και της κοινωνικής συνδιαλλαγής. Τα παραμύθια επιτρέπουν στο παιδί να δημιουργήσει σχέσεις με τους άλλους, με τα πράγματα αλλά και σχέσεις στον χώρο και στον χρόνο. Έτσι, μέσα από το παραμύθι διακρίνει τα αληθινά από τα φανταστικά πράγματα, δηλαδή την πραγματικότητα από τη φαντασία, το μακριά από το κοντά καθώς και το κάποτε από το τώρα.¹⁴⁶ Το παραμύθι δίνει την ευκαιρία στο παιδί να εκφράσει την πρωταρχική σχέση που έχει με τη μητέρα, που αποτελεί ένα σημαντικό δεσμό σύμφωνα με τον Bowlby και τον Freud. Μέσα από το παραμύθι το παιδί μαθαίνει να σχετίζεται με το αντικείμενο, εδραιώνοντας τη σχέση με αυτό βιώνοντας ψυχολογική ασφάλεια.¹⁴⁷ Η συμβολική γλώσσα των παραμυθιών βοηθάει τα παιδιά να μάθουν να διαχειρίζονται τα συναισθήματά τους, να κοινωνικοποιούνται, να γίνονται συναισθηματικά ανεξάρτητα και να βρίσκουν τρόπους αντιμετώπισης των προβληματικών σχέσεων.¹⁴⁸

3.3 Επίδραση του παραμυθιού στην κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού

Στην κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η κοινωνικοποίηση, που αναφέρεται στη διαδικασία κατά την οποία το απροστάτευτο παιδί μετατρέπεται βαθμιαία σε ένα αυτοσυνείδητο και ενημερωμένο άτομο, που έχει αφομοιώσει τις δεξιότητες που θεωρεί αναγκαίες με βάση τον πολιτισμό στον οποίο γεννήθηκε. Σε καμία περίπτωση δεν πρόκειται για ένα είδος κοινωνικού προγραμματισμού, όπου ο ρόλος του παιδιού είναι η παθητική απορρόφηση των επιδράσεων που δέχεται από το περιβάλλον του. Το παιδί από τη στιγμή της γέννησής του είναι ένα ενεργό ον, το οποίο έχει απαιτήσεις και ανάγκες που αλληλεπιδρούν με τη συμπεριφορά εκείνων που το φροντίζουν.

¹⁴⁵ Σακελλαρίου, Χ. (2003), ό.π., σσ. 82-83.

¹⁴⁶ Rodari, G. (2003). *Γραμματική της φαντασίας. Εισαγωγή στην τέχνη να επινοείς ιστορίες*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 103-112.

¹⁴⁷ Ανασόντζη, Σ. (2019), ό.π., σσ. 62-66.

¹⁴⁸ Koutsomprou, V.E. (2016), ό.π., σσ. 213-216.

Θεμελιώδη μηχανισμό κατά την πορεία της κοινωνικοποίησης αποτελεί η ταύτιση,¹⁴⁹ διεργασία κατά την οποία τα άτομα «προσπαθούν να μοιάζουν, να ενεργούν, να αισθάνονται και να συμπεριφέρονται σαν κάποιους σημαντικούς ανθρώπους στο κοινωνικό τους περιβάλλον».¹⁵⁰ Έτσι το άτομο, πολύ σύντομα, αποκτά διάφορες ταυτότητες, οι οποίες περιγράφουν τα χαρακτηριστικά που το προσδιορίζουν, που το διαφοροποιούν από τα άλλα άτομα και που το ταξινομούν στις διάφορες ομάδες- κατηγορίες, με πιο σημαντικές ταυτότητες εκείνες που προσδιορίζουν την εθνικότητα, την καταγωγή και το φύλο.¹⁵¹

¹⁴⁹ Γιούλτσης, Β. (2004). *Γενική Κοινωνιολογία*. Πέμπτη έκδοση. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., σ. 295.

¹⁵⁰ Cole, M., & Cole, S.R. (2002). *Η ανάπτυξη των παιδιών: Γνωστική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη κατά τη νηπιακή και μέση παιδική ηλικία*. Τόμος Β'. Επιμέλεια και απόδοση στα ελληνικά Ζ. Μπαμπλέκου. Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δάρδανος, σ. 189.

¹⁵¹ Turner, P.J. (1998). *Βιολογικό φύλο, κοινωνικό φύλο και ταυτότητα του Εγώ* (Επιμ. Ν.Δ. Γιαννίτσας). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 32.

Κεφάλαιο 4. Αφηγήσεις ζωής και αυτοβιογραφική αφήγηση

4.1 Η αυτοβιογραφική μνήμη και η δόμηση της ταυτότητας

Θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι οι αφηγήσεις ζωής σχετίζονται άμεσα με την αυτοβιογραφική μνήμη, δηλαδή, με όλα εκείνα τα γεγονότα του ατόμου (θετικά ή αρνητικά), που έλαβαν χώρα στο παρελθόν, που ενσωματώθηκαν στη μνήμη του, σημάδεψαν τη ζωή του και επέτρεψαν την οικοδόμηση ενός αισθήματος ταυτότητας, καθορίζοντάς το. Στην ουσία, όταν μιλούμε για αυτοβιογραφική μνήμη εννοούμε όλες εκείνες τις προσωπικές μαρτυρίες και γεγονότα που βίωσαν τα ίδια τα άτομα και που σχετίζονται με την οικογένεια, το σχολείο, τους φίλους, τις παρέες, τον επαγγελματικό χώρο κ.ο.κ. Οφείλουμε στο σημείο αυτό να σημειώσουμε ότι οι αυτοβιογραφικές μνήμες δεν περιλαμβάνουν όσα μεταβιβάστηκαν από άλλους, αλλά μονάχα όσα τα ίδια τα άτομα έζησαν.¹⁵²

Αξίζει να σημειώσουμε ότι η Μαντόγλου αναφέρει πως είναι πιο σωστό να μιλάμε για μνήμες, παρά για μνήμη, εφόσον το περιεχόμενο της μνήμης δεν είναι ομοιόμορφο και συναινετικό για όλα τα άτομα, καθώς αυτό το περιεχόμενο εξαρτάται από την ταυτότητα των ατόμων. Η ταυτότητα σχετίζεται με την αναπαράσταση που έχουμε για τον εαυτό (αυτο-εικόνα) και σε αυτή που οι άλλοι έχουν για εμάς (ετερο-εικόνα). Τα άτομα, λοιπόν, επιδιώκουν να διατηρήσουν μια θετική κοινωνική ταυτότητα, καθώς κάτι τέτοιο τα βοηθά να διατηρούν, αλλά και να εξυψώνουν την αυτο-εκτίμησή τους. Επομένως, η μνήμη είναι επιλεκτική, αφού το άτομο προκειμένου να διατηρήσει τη θετική του αυτοεικόνα, εφαρμόζει στρατηγικές σκόπιμης αποσιώπησης του παρελθόντος, ώστε το περιεχόμενο των μνημών του να ταιριάζει με τις αξίες, τους κανόνες και τις πεποιθήσεις της κοινωνιο-ψυχολογικής του ταυτότητας.¹⁵³

Με άλλα λόγια, κάποια γεγονότα, κάποια βιώματα έχουν θετική χροιά και ενδυναμώνουν την ταυτότητα των ατόμων, ενώ κάποια βιώματα έχουν αρνητική χροιά, κι έτσι απειλούν την ταυτότητά τους και γι' αυτό επιλέγεται η στρατηγική της «λησμοσύνης», της αποσιώπησης δηλαδή. Δεν ενδιαφέρει το άτομο μονάχα η εικόνα

¹⁵² Μαντόγλου, Α. & Μελέτη, Κ. (2013). *Επιστημονικός λόγος περί κοινωνικών αναπαραστάσεων και ιδεολογιών*. Αθήνα: Παπαζήση, σσ. 138-139.

¹⁵³ Μαντόγλου, Α. & Μελέτη, Κ. (2013), ό.π., σσ. 131-135.

που έχει για τον εαυτό του, αλλά και η εικόνα που προβάλλει στους άλλους, άρα θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και η συνθήκη της κοινωνικής αλληλεπίδρασης όταν εξετάζεται ο τρόπος αφήγησης της αυτοβιογραφικής μνήμης. Τα περισσότερα βιώματα που τα άτομα αποσιωπούν σχετίζονται με θλιβερές καταστάσεις, με φυσικές καταστροφές, με ασθένειες, με ατυχήματα, με προσωπικές αποτυχίες ή με απώλειες αγαπημένων προσώπων κοκ. Έτσι, η λήθη διακρίνεται σε μια θετική και σε μια αρνητική διάσταση, είναι ταυτοχρόνως και φάρμακο και φαρμάκι.¹⁵⁴ Η θετική της διάσταση αφορά στη διαφυγή από μια θλιβερή κατάσταση, από ένα «τραυματικό» συμβάν που αποτελεί μια ανοιχτή πληγή. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η λήθη έχει μια καθαρτική και ευεργετική λειτουργία που συμβάλει στη διαφύλαξη της προσωπικής - ατομικής και της κοινωνικής ταυτότητας. Από την άλλη, η αρνητική διάσταση της λήθης αφορά στη διαγραφή ενός τμήματος του ατομικού ή του κοινωνικού παρελθόντος, οπότε υφίσταται η λειτουργία απώλειας μέρους της ταυτότητας. Έτσι, η επιλεκτική αναφορά ή η αποσιώπηση βιωμάτων, μας επιτρέπει να πούμε ότι η μνήμη αποτελεί μια κατασκευή. Όσον αφορά στην ταυτότητα, από τα ανωτέρω συμπεραίνουμε ότι «το περιεχόμενο της μνήμης, πραγματεύεται διακυβεύματα ταυτότητας». Μάλιστα ο Candau αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η «μνημοσύνη», «είναι μια πρωταρχική πηγή αυτού που ονομάζουμε ταυτότητα... η μνήμη, μας κατασκευάζει και την πλάθουμε με τη σειρά μας. Αυτό συνοψίζει τέλεια τη διαλεκτική της μνήμης με την ταυτότητα που συζευγνύονται η μία με την άλλη, γονιμοποιούνται αμοιβαία, θεμελιώνονται και αναμορφώνονται για να παραγάγουν μια πορεία ζωής, μια ιστορία, ένα μύθο, μια αφήγηση. Στο τέλος, βέβαια, μένει μόνο η λήθη. Η απώλεια της μνήμης συνεπάγεται και την απώλεια της ταυτότητας».¹⁵⁵

4.2 Δόμηση του εαυτού και της ταυτότητας μέσω της αφήγησης

Τέλη της δεκαετίας του 1970 και αρχές του 1980 έκανε την εμφάνισή της η έννοια του εαυτού ως αφηγητής ιστοριών. Μέσα από τις ιστορίες που αφηγείται ο εαυτός γίνεται ο ίδιος μέρος της ιστορίας αυτής. Πιθανώς, η λογοτεχνική θεωρία και

¹⁵⁴ Στα αρχαία Ελληνικά η λέξη «φάρμαχον» (Ελληνικά στο πρωτότυπο), σήμαινε και δηλητήριο και αντίδοτο, εφόσον το δηλητήριο μπορεί να είναι και τα δύο. Έπειτα, επικράτησε η λέξη φαρμάκι που αντιπροσωπεύει το δηλητήριο και το διαφοροποιεί από τις θεραπευτικές μονάχα ιδιότητες του φαρμάκου. Jung, C.G. (1995), ό.π., σ. 142.

¹⁵⁵ Μαντόγλου, Α. & Μελέτη, Κ. (2013), ό.π., σσ. 136, 139-144, 150, 157-159. Candau, J. (1998). *Memoire et identite*. Paris: Presses Universitaires de France, όπως αναφ. στην Μαντόγλου, Α. & Μελέτη, Κ. (2013), ό.π., σ. 144.

οι νέες θεωρίες που σχετίζονταν με την αφηγηματική γνωστική λειτουργία διαδραμάτισαν έναν καθοριστικό ρόλο προς την αφηγηματική στροφή των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών. Πρόδρομος υπήρξε ο Spence, που μέσα από τον χώρο της ψυχανάλυσης, αναρωτήθηκε για το κατά πόσο ήταν δυνατόν ένας ασθενής κατά τη διάρκεια της ανάλυσης να μπορέσει να ανασύρει το παρελθόν από τη μνήμη ή αν θα δημιουργήσει ένα «προκάλυμμα της μνήμης» ή ένα «δημιούργημα της φαντασίας», αρκετά κοντά στην πραγματικότητα, με απώτερο σκοπό την ανοικοδόμηση του εαυτού. Ο Spence διαχωρίζει την ιστορική αλήθεια από την αφηγηματική αλήθεια και υποστηρίζει ότι το Εγώ ή ο Εαυτός διαδραματίζουν τον ρόλο ενός κατασκευαστή αφηγήσεων.¹⁵⁶ Τον συλλογισμό του Spence επεκτείνει ο Polonoff, ισχυριζόμενος πως ο «Εαυτός μιας ζωής» αποτελεί μάλλον προϊόν της αφήγησής μας «παρά κάποιο σταθερό ή συγκαλυμμένο πράγμα που αποτελούσε το σημείο αναφοράς της».¹⁵⁷

Πράγματι, όπως διευκρινίζει ο Bruner, ο εαυτός δε στέκεται κάπου έτοιμος να περιγραφεί με λέξεις. Το πιο πιθανό είναι ότι εμείς οι ίδιοι κατασκευάζουμε και ανακατασκευάζουμε τον εαυτό μας, υπό την καθοδήγηση αναμνήσεων του παρελθόντος αλλά και ελπίδων ή και φόβων μας για το μέλλον. Το ποιοι και τι είμαστε, το τι μας συνέβη, το γιατί κάνουμε όσα κάνουμε, αποτελούν τη δημιουργία μιας ιστορίας μέσω της αφήγησης του εαυτού για τον εαυτό. Οι ιστορίες κατασκευής του εαυτού μας αλλάζουν και μορφοποιούνται, ούτως ώστε καθώς μεγαλώνουμε να συμπεριλάβουν και να ταιριάζουν με τις νέες συνθήκες, τους νέους φίλους και τους νέους στόχους μας. Η κατασκευή του εαυτού είναι από μόνη της μια αφηγηματική τέχνη, που πραγματοποιείται τόσο από τον εσωτερικό, όσο και από τον εξωτερικό κόσμο. Λόγου χάρη, αποκρύβουμε τραυματικές αναμνήσεις, όπως είπαμε και παραπάνω, αφενός για να μην πληγωνόμαστε και αφετέρου για να μην επηρεαστεί η εκτίμηση που τρέφουν οι άλλοι για εμάς, μέσα στα πλαίσια της κουλτούρας στην οποία έχουμε κοινωνικοποιηθεί.¹⁵⁸

Θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι οι Berger και Luckmann διαχωρίζουν την κοινωνικοποίηση σε πρωτογενή και δευτερογενή. Η πρωτογενής κοινωνικοποίηση είναι συνήθως η σημαντικότερη για το άτομο και η δευτερογενής κοινωνικοποίηση

¹⁵⁶ Bruner, J. (1997), ό.π., σσ. 163- 164.

¹⁵⁷ Bruner, J. (1997), ό.π., σσ. 164-165.

¹⁵⁸ Bruner, J. (1997), ό.π., σσ. 120-122.

θα πρέπει να προσομοιάζει σ' αυτήν ως προς τη βασική δομή ολοκλήρωσής της. Κάθε άτομο γεννιέται μέσα σε μια αντικειμενική δομή και ταυτόχρονα μέσα σε έναν αντικειμενικό κοινωνικό κόσμο που απαρτίζεται από σημαντικούς άλλους, οι οποίοι επιβάλλονται στο άτομο και είναι επιφορτισμένοι με την κοινωνικοποίησή του. Το άτομο καταβάλλει προσπάθεια να αποκτήσει μια «υποκειμενικά συνεκτική και πειστική ταυτότητα». Ουσιαστικά, το άτομο- παιδί ταυτίζεται με τους σημαντικούς άλλους, εσωτερικεύοντάς τους και μετατρέπεται σε μια αντανακλώμενη οντότητα, όπου εν τέλει γίνεται ό,τι το προσαγορεύουν οι σημαντικοί Άλλοι μέσα από μια διαλεκτική σχέση. Η διαφορά ανάμεσα στην πρωτογενή και στη δευτερογενή κοινωνικοποίηση έγκειται στο ότι η πρώτη δεν υφίσταται δίχως «κάποια συναισθηματικά φορτισμένη ταύτιση του παιδιού με τους σημαντικούς άλλους», ενώ η δεύτερη μπορεί να επιτελεστεί παρακάμπτοντας αυτό το είδος ταύτισης.¹⁵⁹ Με αυτή την άποψη ότι η ταυτότητα του ατόμου συγκροτείται κατ' αρχήν στην οικογένεια με συγκεκριμένους κανόνες και θεσμούς συμφωνεί ο Bruner.¹⁶⁰

Σύμφωνα με την Davies, οι νεαροί άνθρωποι διαμορφώνουν την ταυτότητα, την αίσθηση του εαυτού μέσα από τις αλληλεπιδράσεις που βιώνουν με τα αδέρφια τους. Οι ιστορίες που αφηγούνται διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη δόμηση του εαυτού. Η δόμηση της ταυτότητας των αδερφών μπορεί να επιτευχθεί μέσα από τις οικογενειακές ιστορίες που διατυπώνονται και επαναδιατυπώνονται λαμβάνοντας υπόψη τα δυναμικά της πολιτικής και της εξουσίας των υπαρχουσών σχέσεων. Η σημαντικότητα αυτών των σχέσεων καθορίζεται πολιτισμικά και γίνεται κατανοητή μέσα από τις κοινωνιολογικές κατασκευές του εαυτού και της ταυτότητας, που στηρίζονται σε μια νοηματοδότηση των ατόμων, που καθορίζονται μέσα από τα δίκτυα σχέσεων με τους άλλους. Η κοινωνιολογία επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στον ρόλο που έχουν οι γονείς στη διαμόρφωση της ταυτότητας των παιδιών τους, μέσω της κοινωνικοποίησης, αν και στις σχέσεις των νεαρών ανθρώπων καθοριστικός είναι ο ρόλος των συνομηλίκων, των φίλων και των αδερφών. Οι συγκρίσεις με τα αδέρφια μπορούν να επηρεάσουν την ταυτοποίηση και την αυτοκατηγοριοποίηση των νεαρών.¹⁶¹

¹⁵⁹ Μπέργκερ, Π.Α. & Λούκμαν, Τ. (2003). *Η Κοινωνική Κατασκευή της Πραγματικότητας. Μια πραγματεία στην κοινωνιολογία της γνώσης*. Αθήνα: Νήσος, σσ. 242, 244, 260.

¹⁶⁰ Bruner, J. (1997), ό.π., σ. 45. Λυδάκη, Α. (2010), ό.π., σ. 77.

¹⁶¹ Davies, K. (2014). Siblings, stories and the self: The sociological significance of young people's sibling relationships. *Sociology*, 1-13, <https://doi.org/10.1177/0038038514551091>.

Αφού υπογραμμίσαμε τον τρόπο κοινωνικοποίησης του ατόμου, μπορούμε στο σημείο αυτό να εστιάσουμε περαιτέρω στο ίδιο το άτομο και να δούμε πώς δομεί την ταυτότητα και τον εαυτό μέσω της αφήγησης. Όπως υποστηρίζει ο Nelson, ο εαυτός και οι ταυτότητες είναι περίπλοκες αφηγηματικές δομές, που αποτελούνται από μια ρευστή και συνεχή αλληλεπίδραση ανάμεσα σε πολλές διαφορετικές ιστορίες του ατόμου και σε αποσπάσματα ιστοριών, που δημιουργούνται γύρω από τα πράγματα, που εμφανίζονται ως περισσότερο σημαντικά, από την οπτική του πρώτου ή του τρίτου προσώπου καλύπτοντας όλη τη ζωή του ατόμου. Επιπλέον, η κατανόηση του ανθρώπου απαιτεί μια αφηγηματική μορφή και κατ' επέκταση, ως άτομα με κατανόηση του εαυτού μπορούμε να δημιουργήσουμε πολλές αφηγηματικές ταυτότητες.¹⁶²

Οι ποιοτικοί ερευνητές έχουν μελετήσει και καθορίσει εννοιολογικά με ποικίλους τρόπους τις έννοιες του εαυτού και της ταυτότητας ως αφηγηματικά κατασκευάσματα. Οι θεωρητικοί μέσα από ψυχοκοινωνικές, ενδοϋποκειμενικές, διαλογικές και παραστασιακές προσεγγίσεις, καθώς και προσεγγίσεις που στηρίζονται στους πόρους μελετούν τη δόμηση του εαυτού και των ταυτοτήτων. Οι προσωπικές ιστορίες δεν αποτελούν μόνο έναν τρόπο να μιλήσει κάποιος για τη ζωή του, αλλά και ένα μέσο για τη διαμόρφωση των ταυτοτήτων.¹⁶³

Η αφήγηση ιστοριών βοηθά το άτομο να κατανοήσει κάποια θέματα, που σχετίζονται με τις εμπειρίες του και που πρέπει να επεξεργαστεί. Ως μια κειμενική μορφή ποιοτικής έρευνας, η αφηγηματική έρευνα σχετίζεται με τη λογοτεχνία, εστιάζοντας στις ατομικές ιστορίες, δηλαδή σε μια μικροαναλυτική εικόνα για το κάθε άτομο ξεχωριστά αντί για μια ευρύτερη εικόνα των πολιτισμικών νορμών, όπως συμβαίνει λόγω χάρη στην εθνογραφία ή στην έρευνα της θεμελιωμένης θεωρίας. Η αφηγηματική μελέτη τα τελευταία χρόνια αναδύεται σε μια αρκετά δημοφιλή μορφή ποιοτικής έρευνας στον εκπαιδευτικό χώρο και θα μπορούσε να περιλαμβάνει βιογραφίες ή αυτοβιογραφίες ζωής και προσωπικές αφηγήσεις διδασκόντων ή μαθητών. Η αφηγηματική μελέτη είναι βιογραφική όταν εστιάζει π.χ. στο πρόσωπο ενός διδάσκοντα, όπου η προσωπική του αφήγηση περιλαμβάνει ένα κομβικό σημείο

¹⁶² Atkins, K. (2004). Narrative Identity, Practical Identity and Ethical Subjectivity. *Continental Philosophical Review*, 37, 341–366. Nelson, H. (2001). *Damaged Identities, Narrative Repair*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

¹⁶³ Smith, B. & Sparkes, A.C. (2008). Contrasting perspectives on narrating selves and identities: An invitation to dialogue. *Qualitative Research*, 8 (1), 5-35, pp. 12-18.

στη ζωή του, όταν αυτός απολύθηκε από το σχολείο στο οποίο εργαζόταν. Οι προσωπικές ιστορίες ονομάζονται κείμενα πεδίου (field texts), τα οποία αποτελούν τα πρωτογενή δεδομένα της ανάλυσης. Συνεπώς, η ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων μπορεί να περιλαμβάνει μια περιγραφή της ιστορίας ή και των θεμάτων που αναδύονται από αυτή.¹⁶⁴

Τα κυριότερα χαρακτηριστικά της αφηγηματικής έρευνας συνοψίζονται στα εξής: «ατομικές εμπειρίες, χρονολόγιο των εμπειριών, συγκέντρωση ατομικών ιστοριών, επαναφήγηση, κωδικοποίηση θεμάτων, πλαίσιο ή περιβάλλον και συνεργασία με συμμετέχοντες». Βλέπουμε, λοιπόν, ότι οι αφηγηματικοί ερευνητές εστιάζουν στις εμπειρίες ενός ή περισσότερων ατόμων. Οι αφηγηματικοί ερευνητές επικεντρώνονται στις παρελθοντικές εμπειρίες (ατομικές ή αλληλεπίδρασης με άλλους) προκειμένου να κατανοήσουν τον τρόπο που αυτές επηρεάζουν τις παροντικές ή τις μελλοντικές εμπειρίες. Το εργαλείο συγκέντρωσης των ιστοριών είναι συνήθως οι συνεντεύξεις.¹⁶⁵ Οι συμμετέχοντες στην έρευνα μιλούν για τη ζωή τους, «εξομολογούνται» όλα όσα υπάρχουν βαθιά στην ψυχή τους και μέσα από τα ίδια τους τα λόγια αναγνωρίζουν όχι μόνο πράξεις και αμαρτίες, αλλά και τον ίδιο τους τον εαυτό. Η αφήγηση είναι ένας τρόπος για να επαναπροσδιορίσει ο άνθρωπος τα γεγονότα μέσα από τις λέξεις. Ο ερευνητής δε θα πρέπει να διακόψει τον συμμετέχοντα, όταν αφηγείται μια ιστορία και συνήθως κάνει τις διευκρινιστικές ερωτήσεις στο τέλος.¹⁶⁶ Οι ιστορίες δεν είναι τα πράγματα που οι άνθρωποι λένε, αλλά και αυτά τα οποία ζουν. Μέσα από τις ιστορίες που περιγράφουν οι άνθρωποι μπορούμε να παρατηρήσουμε τους τρόπους με τους οποίους διαμορφώνουν τις ταυτότητες με τη συμβολή των διαθέσιμων πολιτισμικών υλικών. Με παρόμοιο τρόπο διαμορφώνονται και οι συλλογικές ταυτότητες, που στηρίζονται σε ιστορίες που λέγονται από ομάδες, κοινότητες και έθνη, με κύριο σκοπό τη δημιουργία δεσμών, την ενίσχυση της αίσθησης του ανήκειν και τη δόμηση ταυτοτήτων. Έχει παρατηρηθεί η ύπαρξη ομάδων χωρίς συνεκτικές ιστορίες, που είναι αρκετά επιρρεπείς στον κατακερματισμό τους.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Creswell, J.W. (2016), ό.π., σσ. 504, 507, 509.

¹⁶⁵ Creswell, J.W. (2016), ό.π., σσ. 509, 517, 519.

¹⁶⁶ Λυδάκη, Α. (2016), ό.π., σσ. 165-166.

¹⁶⁷ Carr, D. (1986). Narrative and the real world: An argument for continuity. *Historical Theory*, 25 (2), 117-131. Polletta, F., Chen, P.C.B., Gardner, B.G. & Motes, A. (2011). The sociology of storytelling. *Annual Review of Sociology*, 37, 109-130, σσ. 112-113.

Κεφάλαιο 5. Μέθοδος: Αφηγηματική προσέγγιση

5.1 Εννοιολογικές και μεθοδολογικές επισημάνσεις

Οι αφηγήσεις ζωής αποτελούν μια από τις πολλαπλές μεθόδους και τεχνικές, που χρησιμοποιούν οι κοινωνιολόγοι της σχολής του Σικάγου (δεκαετίες 1910-1920) προκειμένου να εξετάσουν κάποια κοινωνικά φαινόμενα. Περί τα μέσα της δεκαετίας του '70, οι κοινωνικοί επιστήμονες δείχνουν αυξανόμενο ενδιαφέρον προς τον βιωματικό κόσμο των ατόμων κι έτσι αναπτύσσεται η βιογραφική μέθοδος, όπου μελετάται ευρύτερα η προφορική ιστορία και η συλλογική μνήμη, όπου μετακινείται το ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού από το να θέλει να μάθει για τις ζωές διάσημων ανθρώπων προς μια επιθυμία γνώσης για τις ζωές καθημερινών και άσημων ανθρώπων. Οι νεότεροι πλέον ενδιαφέρονται για την απόκτηση γνώσεων από το παρελθόν εκφράζοντας μια νοσταλγία αλλά και περιέργεια για αυτό.¹⁶⁸

Το είδος έρευνας που επιλέχθηκε είναι η βιογραφική έρευνα ή έρευνα ιστορίας ζωής, που σύμφωνα με τον Robson αποτελεί ένα «εξειδικευμένο είδος μελέτης της περίπτωσης, όπου η περίπτωση που μελετάμε είναι ένα μεμονωμένο άτομο». Κύριος στόχος είναι να μελετήσουμε την ιστορία της ζωής ενός προσώπου. Πρόκειται για μια προσέγγιση που αφορά στη μελέτη του πραγματικού κόσμου και στηρίζεται στην ερμηνεία της ζωής του προσώπου μέσα από την ιστορία που διηγείται.¹⁶⁹ Στηρίζεται στη φαινομενολογία, που αποτελεί ένα φιλοσοφικό ρεύμα του Husserl, στο οποίο σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η υποκειμενικότητα. Πρόκειται για μια προσέγγιση που δίνει έμφαση στο βίωμα και στην επιστροφή στα ίδια τα πράγματα. Στο επίκεντρο βρίσκεται το πράγμα και το ίδιο το άτομο. Εκτός από το βίωμα υπάρχουν οι προκατασκευασμένες ερμηνείες που μπορούν να πραγματοποιηθούν.¹⁷⁰

Είναι σημαντικό ο ερευνητής να εστιάσει στη χρονική αλληλουχία της ιστορίας ζωής του ατόμου, δηλαδή στο πώς το άτομο έγινε αυτό που είναι. Ο Schütze θεωρεί ότι η αυθόρμητη αφήγηση των βιωμένων εμπειριών σχετίζεται με μια

¹⁶⁸ Λυδάκη, Α. (2012), ό.π., σσ. 57-59. Χρηστάκης, Ν. (1999). *Μουσικές ταυτότητες. Αφηγήσεις ζωής μουσικών και συγκροτημάτων της ελληνικής και ανεξάρτητης σκηνής ροκ*. Αθήνα: Τυπωθήτω- Γ. Δαρδανός, σσ. 86-88. Χριστοδούλου, Μ. (2019), ό.π., σσ. 187-189.

¹⁶⁹ Robson, C. (2010). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*. Αθήνα: Gutenberg, σ. 231.

¹⁷⁰ Λυδάκη, Α. (2016), ό.π., σ. 41.

διεργασία αλλαγής του εαυτού του αφηγητή, ο οποίος αποτελεί φορέα της βιογραφίας. Για αυτό επικεντρώνεται στο πώς το άτομο επεξεργάζεται νοητικά τα γεγονότα που μεταβάλλουν καίρια την ταυτότητά του, δηλαδή στο πώς το άτομο στέκεται κριτικά απέναντι στις βιογραφικές εξελίξεις της ζωής του και πώς νοηματοδοτεί τον εαυτό του μέσα στον κόσμο. Οι αφηγήσεις ζωής σχετίζονται με ενόητες γεγονότων της ιστορίας της ζωής του ατόμου, φανερώνοντας την αντίληψη του αφηγητή για την παρελθούσα, την παροντική, αλλά και την προσδοκώμενη διαδρομή του βίου του, καθώς και την εκτίμηση των σχέσεών του με τους σημαίνοντες άλλους.¹⁷¹

Στη συγκεκριμένη έρευνα εξετάζονται οι αυτοβιογραφικές αφηγήσεις παππούδων και γιαγιάδων και η σχέση τους με τα παραμύθια που αφηγούνται στα εγγόνια τους. Πρόκειται για μια ποιοτική συγκριτική μελέτη ανάμεσα στις αφηγήσεις ζωής και στα παραμύθια που επιλέγουν να αφηγηθούν.

Σκοπός: Πώς μέσα από την αφήγηση των παραμυθιών επηρεάζεται ο σχηματισμός- συγκρότηση της ταυτότητας.

Στόχος: Κατά πόσο τα γεγονότα ζωής επηρεάζουν τα παραμύθια που λένε; Πώς οι αφηγήσεις των παραμυθιών δομούν την ταυτότητα των ίδιων των ατόμων;

Συνοψίζοντας, θα ελέγξουμε:

- ❖ Πώς δομείται η ταυτότητα μέσω των αφηγήσεων ζωής;
- ❖ Τι μηνύματα μεταδίδονται μέσω των παραμυθιών;
- ❖ Ποιες ατομικές και κοινωνικές αξίες προωθούνται μέσα από τα παραμύθια;
- ❖ Πώς νοηματοδοτούν τις επιλογές τους;

5.2 Ανάλυση των βιογραφιών ζωής

Η ανάλυση περιεχομένου είναι η μέθοδος που χρησιμοποιούμε στην εργασία μας για την ποιοτική ανάλυση των συνεντεύξεων. Η ανάλυση περιεχομένου είναι μια μέθοδος και μια τεχνική που χρησιμοποιούν οι ερευνητές, προκειμένου να εξάγουν με αντικειμενικό και συστηματικό τρόπο κάποια ποιοτικά, αλλά και ποσοτικά δεδομένα που αφορούν στο περιεχόμενο τόσο του γραπτού, όσο και του προφορικού λόγου,

¹⁷¹ Τσιώλης, Γ. (2006), ό.π., σσ. 68-71.

δηλαδή της επικοινωνίας. Η θεματική ανάλυση περιεχομένου, είναι κατάλληλη για τις μαρτυρίες, τις συνεντεύξεις, τις αυτοβιογραφικές αφηγήσεις, καθώς και τη λογοτεχνία, τις αλληλογραφίες, τα φιλολογικά κείμενα κ.ά. Η αντικειμενικότητα αποσκοπεί στη γενίκευση των αποτελεσμάτων, και η συστηματοποίηση επιτυγχάνεται με την προετοιμασία του υλικού, την κωδικοποίησή του και την κατηγοριοποίησή του. Αυτό που κυρίως ενδιαφέρει είναι η επικέντρωση στο έκδηλο περιεχόμενο, δηλαδή, η κατανόηση του λόγου και του σημαίνοντος περιεχομένου του, κι όχι οι λανθάνουσες σημασίες του. Δηλαδή, δίνεται έμφαση στις λέξεις και στους όρους που επιλέγουν να χρησιμοποιήσουν οι συνεντευξιαζόμενοι, ούτως ώστε να εκφράσουν όλα όσα επιθυμούν να μας πουν.¹⁷² Στην ανάλυση λαμβάνουμε επίσης υπόψη τον χώρο και τον χρόνο, τη δομή και λειτουργία της αφήγησης, καθώς και τη γραμματική των κινήτρων, με βάση το δίκτυο των γεγονότων, δράσεων και καταστάσεων.¹⁷³

Η ανάλυση περιεχομένου διακρίνεται σε κάποια είδη, όπως λόγου χάρη στην «αυτόματη ανάλυση περιεχομένου του λόγου», στην «ανάλυση του λόγου σε προτάσεις» κ.ά., αλλά εμείς θα επιλέξουμε να χρησιμοποιήσουμε την πιο γνωστή και την πιο διαδεδομένη μέθοδο, τη «θεματική ανάλυση περιεχομένου», η οποία βοηθά στον εντοπισμό των κυριότερων και ουσιαστικότερων θεμάτων που παρουσιάζονται μέσα στο λόγο. Η κατηγοριοποίηση, λοιπόν, γίνεται σύμφωνα με τα βασικότερα θέματα που περιέχονται στον λόγο και η κωδικοποίηση ολοκληρώνεται βάσει τεσσάρων επιπέδων «δενδρικής διακλάδωσης».¹⁷⁴

Στο πρώτο επίπεδο ο ερευνητής συνθέτει τα βασικότερα θέματα της αφήγησης. Στο δεύτερο επίπεδο παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά αυτών των θεμάτων. Στο τρίτο επίπεδο παρουσιάζει την επιχειρηματολογία που περιλαμβάνουν τα θέματα και τέλος στο τέταρτο επίπεδο καταγράφει κάποιες παρατηρήσεις ή διευκρινίσεις που πρέπει να γίνουν. Έτσι, τα βήματα που ακολουθεί ο ερευνητής είναι πολύ συγκεκριμένα. Αρχικά γίνεται η απομαγνητοφώνηση του υλικού ή η μελέτη των συνεντεύξεων που γράφτηκαν χειρόγραφα. Στη συνέχεια επιλέγονται τα αντιπροσωπευτικότερα τμήματα – μέρη των συνεντεύξεων, εκείνα που μας δίνουν τις περισσότερες πληροφορίες για το θέμα που εξετάζουμε, και τέλος μέσα από τα

¹⁷² Μαντόγλου, Α. & Μελέτη, Κ. (2013). *Επιστημονικός λόγος περί κοινωνικών αναπαραστάσεων και ιδεολογιών*. Αθήνα: Παπαζήση, σσ. 120, 121.

¹⁷³ Χριστοδούλου, Μ. (2019), ό.π., σσ. 189-191.

¹⁷⁴ Μαντόγλου, Α. & Μελέτη, Κ. (2013), ό.π., σσ. 121-123.

αντιπροσωπευτικότερα αυτά τμήματα – μέρη, εντοπίζονται τα θέματα σύμφωνα με τη λογική της ανάλυσης περιεχομένου.¹⁷⁵

Πιο συγκεκριμένα, τα κείμενα των συνεντεύξεων κατηγοριοποιούνται στη βάση των θεματικών ενοτήτων, δηλαδή, απομονώνονται κάποιες προτάσεις ή κάποιοι παράγραφοι, αφού πρώτα το υλικό έχει διαβαστεί προσεκτικά, προκειμένου να εντοπίσει ο ερευνητής τη θεματολογία των κειμένων. Έπειτα, προσδιορίζονται τα χαρακτηριστικά, καθώς και η επιχειρηματολογία των θεμάτων και επισημαίνονται κάποιες παρατηρήσεις, που τελικά οδηγούν στην εξαγωγή συμπερασμάτων που με τη σειρά τους οδηγούν στη συχνότητα, στις ομοιότητες ή στις διαφορές, δηλαδή στις σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στα θέματα που αφηγείται ο κάθε συνεντευξιαζόμενος.¹⁷⁶

Σύμφωνα με τον Schütze, τα στάδια επεξεργασίας των βιογραφικών αφηγηματικών κειμένων είναι τα εξής:

A. Μορφολογική ανάλυση του κειμένου: Αρχικά, διαχωρίζονται τα αφηγηματικά από τα μη αφηγηματικά μέρη (περιγραφές, αιτιολογήσεις, επιχειρηματολογίες). Έπειτα, διακρίνονται τα αφηγηματικά μέρη σε ενότητες, εστιάζοντας στον τρόπο σύνδεσης των εσωτερικών μερών του κειμένου και στην αλληλουχία τους. Σημασία έχει να εντοπιστούν αυτά που προηγούνται, αυτά που ακολουθούν, πώς αρχίζει και πώς τελειώνει μια ενότητα, πώς γίνεται η μετάβαση από τη μια ενότητα στην άλλη, ποιες θεματικές αναδεικνύονται, με ποια σειρά και με ποια σημαντικότητα. Το στάδιο αυτό βοηθάει τον ερευνητή να συνθέσει ένα διάγραμμα, το οποίο θα περιλαμβάνει τη μορφολογική διάρθρωση και τη θεματική εξέλιξη της βιογραφίας.

B. Δομική περιγραφή: περιλαμβάνει μια λεπτομερή, σειρά προς σειρά, ανάλυση. Εστιάζουμε στη θέση του συνεντευξιαζόμενου ως προς την εξέλιξη των γεγονότων κατά την πορεία των βιοχρονικών φάσεων της ζωής του, καθώς και στο πώς βιώνει τις εξελίξεις αυτές. Η στάση του συνεντευξιαζόμενου απέναντι στα σημαντικά γεγονότα της ζωής του βασίζεται εκτός από το περιεχόμενο όσων μας λέει και στα μορφολογικά στοιχεία της αφήγησής του, δηλαδή στο πώς συνδέει τα γεγονότα (τότε, επειδή, για να, κτλ), καθώς και στις χρονικές αλληλουχίες (τόρα πια,

¹⁷⁵ Μαντόγλου, Α. & Μελέτη, Κ. (2013), ό.π., σσ. 121-123.

¹⁷⁶ Μαντόγλου, Α. & Μελέτη, Κ. (2013), ό.π., σσ. 121-123.

ήδη από τότε, ακόμη, ξαφνικά, κτλ). Εκτός από αυτά τα στοιχεία δίνεται έμφαση και σε άλλους δείκτες που μπορεί να εκφράζουν λόγου χάρη ελλιπή αληθοφάνεια (παύσεις, αυτοδιορθώσεις, επιβράδυνση της αφήγησης, κτλ).

Γ. Αναλυτική αφαίρεση: Στο στάδιο αυτό ο ερευνητής επικεντρώνεται στην αποστασιοποίηση της οπτικής του από τις λεπτομέρειες των δομών- διαδικασιών. Δηλαδή στοχεύει στα δομικά στοιχεία των επιμέρους ενοτήτων προκειμένου να φέρει στην επιφάνεια το πώς αλληλοσχετίζονται οι ενότητες αυτές.

Δ. Γνωστική ανάλυση: Περιλαμβάνει τη θεωρητική προσέγγιση, ερμηνεία και αποτίμηση μεμονωμένων συμβάντων, αλλά και περιόδων ζωής ή και ολόκληρης της ιστορίας ζωής του υποκειμένου. Δηλαδή σε αυτό το στάδιο επικεντρωνόμαστε σε αξιολογήσεις ή σε επιχειρήματα, ούτως ώστε να ερμηνεύσουμε τμήματα αυτών για να αναδείξουμε τον τρόπο με τον οποίο το υποκείμενο νοηματοδοτεί αυτά τα συμβάντα, αυτοπροσδιορίζεται, νομιμοποιεί τις επιλογές του ή αποσιωπά γεγονότα και καταστάσεις.

Ε. Συγκριτική ανάλυση: εστιάζουμε στο στάδιο αυτό στις ομοιότητες μεταξύ των αφηγήσεων. Δηλαδή, με βάση τη λογική της «ελάχιστης διαφοροποίησης» επιχειρείται ο εντοπισμός όμοιων ως προς τα βασικά τους χαρακτηριστικά περιπτώσεων, προκειμένου να εξεταστούν αυτά τα χαρακτηριστικά και να εντοπιστούν παραλλαγές, να αυξηθούν οι κατηγορίες, ούτως ώστε αυτά τα χαρακτηριστικά να εννοιοποιηθούν. Με αυτόν τον τρόπο σύγκρισης και αντιπαραβολής των διαφορετικών μεταξύ τους κατηγοριών, αναδεικνύονται εναλλακτικές επιδράσεις στην ιστορία ζωής, καθώς επίσης διευκολύνεται ο ερευνητής στον σχηματισμό ουσιαστικών κατηγοριών.¹⁷⁷

5.3 Συμμετέχοντες στην έρευνα

Στην έρευνα συμμετείχαν συνολικά δεκαέξι παππούδες και γιαγιάδες, ηλικίας 61-89 ετών. Από το σύνολο των συμμετεχόντων, οι δεκαέξι κυρίες προέρχονταν από την Αθήνα και δύο κύριοι και τέσσερις κυρίες προέρχονταν από την επαρχία. Μια βασική προϋπόθεση για την έρευνα ήταν αν είχαν εγγόνια. Όλοι/όλες είχαν

¹⁷⁷ Τσιώλης, Γ. (2006), ό.π., σσ. 71-74.

παντρευτεί και είχαν κάνει οικογένεια, ενώ κάποιοι ήταν πλέον σε χηρεία ή σε διάσταση.

Πίνακας 1. Δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων στην έρευνα

Συνεντεύξεις από Αθήνα	
1. Αγγελική	Ηλικία: 89 ετών, Χήρα, Τέσσερα παιδιά: Δύο αγόρια και δύο κορίτσια
2. Γωγώ	Ηλικία: 76 ετών, Διαζευγμένη, Δύο παιδιά: αγόρια
3. Ευτυχία	Ηλικία: 67 ετών, Χήρα, Δύο παιδιά: κορίτσια
4. Θεοδώρα	Ηλικία: 68 ετών, Διαζευγμένη, Δύο παιδιά: κορίτσια
5. Πανωραία	Ηλικία: 78 ετών, Χήρα, Δύο παιδιά: κορίτσια
6. Μυρσίνη	Ηλικία: 74 ετών, Χήρα, Δύο γιοι
7. Ελένη	Ηλικία: 73 ετών, Χήρα, Δύο παιδιά: αγόρια
8. Αναστασία	Ηλικία: 61 ετών, Διαζευγμένη, Τρία παιδιά: Δύο αγόρια και ένα κορίτσι
9. Γεωργία	Ηλικία: 65 ετών, Παντρεμένη, Δύο παιδιά: Δύο αγόρια
10. Καίτη	Ηλικία: 72 ετών, Παντρεμένη, Παιδιά: 2 γιοι
Συνεντεύξεις από επαρχία	
11. Γιώργος	Ηλικία: 74, Παντρεμένος, Μάρκο Καρδίτσας
12. Λενιώ	Ηλικία: 89 ετών, Παντρεμένη, παιδιά 3 και 2 που έχασε, Μάρκο
13. Βαγγέλης	Ηλικία: 86, χήρος, 2 αγόρια Κ. και Σ., Τόπος διαμονής Μάρκο
14. Βαγγελή	Ηλικία: 88 ετών, Παντρεμένη, 3 παιδιά, οικιακά, Παλαμάς
15. Βάσω	Ηλικία: 79, Χήρα, 2 αγόρια, Τόπος διαμονής Παλαμάς
16. Μαρία	Ηλικία 75, Κρήτη, τόπος διαμονής Παλαμάς, Χήρα, συνταξιούχος, Παλαμάς

5.4 Ερευνητική διαδικασία

Για την πραγματοποίηση των συνεντεύξεων στην Αθήνα επικοινωνήσαμε με την κοινωνική λειτουργό του 8^{ου} ΚΑΠΗ Περιστερίου, η οποία μας ενημέρωσε ότι θα έπρεπε να πάρουμε άδεια από τη Διεύθυνση Κοινωνικής Πολιτικής Παιδείας, Πολιτισμού και Νέας Γενιάς. Επικοινωνήσαμε με την κυρία Τριανταφυλλοπούλου, η

οποία ήταν διευθύντρια της συγκεκριμένης διεύθυνσης και μετά από γραπτό αίτημα που μας ζήτησε μας χορήγησε την άδεια, ώστε να διεξαχθούν οι συνεντεύξεις από αρχές μέχρι και τα τέλη του Νοέμβρη του 2019. Οι συνεντεύξεις έγιναν ατομικά στον χώρο του ΚΑΠΗ, κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του. Η συμμετοχή στην έρευνα ήταν ανώνυμη και επιβεβαιώσαμε στις συμμετέχουσες ότι θα τηρηθούν όλοι οι κώδικες δεοντολογίας για την προστασία των προσωπικών δεδομένων των συμμετεχόντων. Τα ονόματα που αναφέρονται δεν αντιστοιχούν στα πραγματικά ονόματα των συνεντευξιαζόμενων.

Από την άλλη, οι συνεντεύξεις που πραγματοποιήσαμε στην επαρχία έγιναν μέσω γνωστών και συγγενών, που μας σύστησαν άτομα της τρίτης ηλικίας που έλεγαν παραμύθια στα εγγόνια τους. Η κάθε συνέντευξη έγινε ατομικά στο σπίτι του κάθε συμμετέχοντα και η διάρκειά τους ήταν από Δεκέμβριο μέχρι και Φεβρουάριο, καθώς κάποιες πραγματοποιήθηκαν κατά τις διακοπές των Χριστουγέννων και κάποιες κατά το τριήμερο της Αποκριάς. Και εδώ οι γυναίκες ήταν πιο πρόθυμες να συμμετέχουν στην έρευνα, ωστόσο, συμμετείχαν και δύο άνδρες. Και εδώ τους ενημερώσαμε για το θέμα της συνέντευξης, την ανωνυμία της έρευνας και την προστασία των προσωπικών τους δεδομένων.

Τόσο στην Αθήνα όσο και στην επαρχία φαίνονταν πως είχαν πολλή ανάγκη να αφηγηθούν την ιστορία της ζωής τους και να μας μιλήσουν για τον εαυτό τους, με αποτέλεσμα από την αρχή η κάθε συνέντευξη να γίνεται μέσα σε ένα κλίμα ζεστασιάς και εμπιστοσύνης. Πολύ γρήγορα μας εκμυστηρεύονταν πολύ προσωπικά τους βιώματα και από την άλλη φαίνονταν ότι υπήρχαν και κάποια θέματα για τα οποία δεν ήθελαν ούτε καν να αναφερθούν. Όλοι οι συμμετέχοντες και όλες οι συμμετέχουσες ήταν ιδιαίτερα ευγενικοί και ζεστοί, μας καλωσόριζαν και μας έκαναν να νιώθουμε ότι γνωριζόμαστε αρκετό καιρό. Φαινόταν αρκετά ειλικρινείς, με ανάγκη να μιλήσουν για τον εαυτό τους και τη ζωή τους και φάνηκε ότι θεώρησαν ιδιαίτερη τιμή το να τους πάρουν συνέντευξη, προφανώς γιατί κάποιος ενδιαφέρθηκε να μάθει για αυτούς, ενώ νιώθουν παραγκωνισμένοι και περιθωριοποιημένοι μέσα σε μια κοινωνία που δίνει έμφαση στη νιότη, τους γρήγορους ρυθμούς και την εξέλιξη.

Κεφάλαιο 6. Αποτελέσματα

Εφόσον, οι αφηγήσεις ζωής σχετίζονται με ενόητες γεγονότων της ιστορίας της ζωής του ατόμου, φανερώνοντας την αντίληψη του αφηγητή για την παρελθούσα, την παροντική, αλλά και την προσδοκώμενη διαδρομή του βίου του, καθώς και την εκτίμηση των σχέσεών του με τους σημαίνοντες άλλους,¹⁷⁸ θα προχωρήσουμε ευθύς αμέσως στην ανάλυση και στα αποτελέσματα των συνεντεύξεων που μας παραχωρήθηκαν.

1η συνέντευξη- Αγγελική

Στην αφήγησή της αναφέρει τη συγκεκριμένη φράση «Έπεσε Δευτέρα (ο πόλεμος), όπως έπεσε και φέτος η 28^η Οκτωβρίου» και όλα όσα λέει για το ότι γιόρταζε ο πατέρας της κτλ είναι πολύ συγκινητικά· τα διηγείται σα να έγιναν χθες. Προσωπικά μιλώντας, όσα βιβλία ιστορίας κι αν διάβασα για τη συγκεκριμένη περίοδο, ποτέ δε συγκράτησα ότι ο πόλεμος ξεκίνησε Δευτέρα. Η αφήγηση είναι μια ζωντανή διεργασία που σε συνεπαίρνει σα να ήσουν κι εσύ εκεί, σα να έζησες αυτές τις δύσκολες καταστάσεις. Όμως, όση ενσυναίσθηση κι αν διαθέτεις, βαθιά μέσα σου ξέρεις ότι δεν έχεις ζήσει καμία δυσκολία που σχετίζεται με τον πόλεμο, με την αγωνία και τις καθημερινές μάχες για επιβίωση, με την ξαφνική απώλεια αγαπημένων προσώπων, την ορφάνια, την απόγνωση, την ακραία φτώχεια και πείνα, τον συνεχή φόβο του θανάτου και το συνεχές αίσθημα του αβοήθητου. Την απανθρωποποίηση του ανθρώπου, τη μετατροπή του σε κτήνος, τη βίωση συνθηκών που δεν ταιριάζουν ούτε σε άνθρωπο, ούτε σε οποιοδήποτε άλλο πλάσμα.

Και ξέρεις ότι η γυναίκα που έχεις απέναντί σου και σου τα διηγείται όλα αυτά, τα «ξεπέρασε» και αν μη τι άλλο μόνο και μόνο για όσα πέρασε, αξίζει τον σεβασμό σου, κι ας μην την ξέρεις προσωπικά, και θες να της δείξεις το πόσο τη σέβεσαι, κι αναρωτιέσαι αν ο πληθυντικός αρκεί για να δείξεις τον σεβασμό σου και όλα όσα εκείνη τη στιγμή νιώθεις γι' αυτή τη γυναίκα. Νιώθεις απλά σεβασμό, όχι θλίψη, ούτε οίκτο, δε θα το ήθελε ούτε η ίδια να τη βλέπουν με οίκτο. Είναι περήφανη γυναίκα, και παρότι δεν έχει σπουδαία μόρφωση, εκπέμπει κάτι το αριστοκρατικό στον τρόπο που μιλά, αλλά και στη γλώσσα του σώματος. Θυμώνει στην ερώτησή μου αν είναι

¹⁷⁸ Τσιώλης, Γ. (2006), ό.π., σ. 68-71.

από χωριό, και με υψωμένη κάπως τη φωνή απαντά, «όχι δεν είμαι από χωριό εγώ, είμαι από την Πόλη».

«Η κοπέλα μου έδωσε μ' αυτό που είδα και πήγα, να σας πω δεν τα παρατάω, έστω και στραβά κουτσά, τα λέω. (γέλια). Για αυτό σας λέω, είμαι άνθρωπος τέτοιος. Ξέρεις βλέπω τη συμπεθέρα μου ότι έχασε το μυαλό της και τα παιδιά της φέρανε μια ξένη γυναίκα, η οποία δεν ξέρει τα ελληνικά. Να της πει κάτι, να μιλήσει... πάω συμπεθέρα μου της λέω τι κάνεις; Γιατί δεν έρχεσαι μια βόλτα στο σπίτι μου; Λέει, δεν μπορώ πονάνε τα πόδια μου. Να 'ρθεις εσύ. Λέω συμπεθέρα έλα, έλα τώρα να πούμε ένα τραγουδάκι, είναι από την Καλαμάτα αυτή, για αυτό λέω στα παιδιά, πρέπει να βρείτε μια Ελληνίδα να μιλάει, με τις ξένες δε γίνεται».

Πολλές φορές επαναλαμβάνει τη φράση, «δεν τα παρατάω εγώ» ή «δε θέλω να ακούω δεν μπορώ» και πράγματι μέσα από τις πράξεις και τη ζωή της φαίνεται ότι όλα όσα έζησε η γυναίκα αυτή, έχουν σμιλέψει έναν χαρακτήρα μαχήτριας που παρά τα τόσα προβλήματα υγείας που τελευταία την ταλαιπωρούν («εγώ να σας πω τώρα επειδή αρρώστησα, έχω κάνει παρά φύση έδρα»), αυτή δεν έχει παραιτηθεί, δεν το βάζει κάτω, δε σταμάτησε τις πολλές και ποικίλες δραστηριότητές της, την επικοινωνία της με τους άλλους ανθρώπους, τις φίλες της στο ΚΑΠΗ, ούτε καν το ράντισμο κι ας μη βλέπει καλά, κι ας δυσκολεύεται τόσο. Όλα αυτά μας οδηγούν στο να σκεφτούμε ότι η γυναίκα αυτή δε μεταδίδει απλώς μηνύματα με όλα όσα λέει, αλλά και μέσα από τη ζωή της και την καθημερινότητά της. Το κύριο μήνυμα που έχει να μας μεταδώσει είναι να μην τα παρατάμε, να είμαστε μαχητές όπως είναι και η ίδια, να ζούμε τη ζωή στο έπακρο παρά τις δυσκολίες, να μην το βάζουμε κάτω, γιατί η ζωή είναι μια αδιάκοπη πάλη, ίσως κάποιες φορές μια πάλη με τον ίδιο μας τον εαυτό, γιατί κανείς δεν μπορεί να εξασφαλίσει ότι όλα θα πάνε καλά, και συνήθως δεν πάνε όλα καλά.

«Ε, πέθανε και ο πατέρας μου, μείναμε ορφανοί».

«Ο άνδρας μου 95 χρονών πέθανε, γιατί είχε να δείτε τι μυαλό είχε, που ήταν και ανάπηρος, γιατί είχε ζήσει την κατοχή και τον πόλεμο και όλα».

Ανεξαρτήτως, κοινωνικής τάξης, μορφωτικού επιπέδου, φύλου κτλ, όλοι οι άνθρωποι είμαστε καταδικασμένοι στη φθορά του σώματος και πιότερο απ' όλα στις απώλειες. Απώλειες, των αγαπημένων μας ανθρώπων, κάποιες φορές απώλεια και του ίδιου μας του εαυτού, γι' αυτό και η ίδια αναφέρει ότι φοβάται να μην ξεχάσει, δε φοβάται τον θάνατο, γι' αυτή θάνατος είναι το να ξεχάσει!

«Από την άλλη μέρα ό,τι είχαμε, που δεν είχαμε τότε τα ψυγεία μας, είχαμε το φανάρι που κράταγε, τέλος πάντων, άρχισε ο πόλεμος, ο συναγερμός. Μετά ανοίξαμε ένα καταφύγιο μέσα στο σπίτι μας, είχαμε μια αυλή όσο είναι τούτο (εννοεί σαν το δωμάτιο όπου διεξαγόταν η συνέντευξη, περίπου 10 τετραγωνικά). Άνοιξαν ένα καταφύγιο, το έσκαψε ο πατέρας μου, βάλαμε τσίγκους και από πάνω χώμα και μπαίναμε όταν ρίχναν τις βόμπες».

«μετά πέθανε ένας γείτονάς μας, τον θυμάμαι πολύ καλά, και δεν πήγαν να τον θάψουν, τον πετάζανε στον τρίτο νεκροταφείο για να συνεχίσουν να παίρνουν το ψωμί, τη φέτα με το δελτίο του. Τέλος πάντων, αυτή η ζωή μας ήταν... μέχρι τις πόρτες κάψαμε για να ζεσταθούμε».

Κάποιες λεπτομέρειες όπως ότι οι συγγενείς ενός γείτονα που πέθανε ξεφορτώθηκαν το πτώμα του, δίχως να το θάψουν, για να συνεχίσουν να παίρνουν το ψωμί και το τυρί (φέτα) με το δελτίο του ή στο σημείο που λέει ότι τα παιδιά μαζεύανε καμιά σταφίδα που έπεφτε από τα φορτηγά για να τη φάνε ή σε άλλο σημείο που τους κοιμίσανε στον στάβλο και τους έφαγαν οι ψύλλοι, κτλ ή το γεγονός ότι έβαλαν το σπίτι τους ενέχυρο για να τους δώσουν έναν τενεκέ λάδι ή εκεί που αναφέρει «με πιάνει η μητέρα μου να με χτενίσει και οι ψείρες αρχίζουν να πέφτουν έτσι», είναι ομολογουμένως, παραπάνω από συγκλονιστικές μαρτυρίες και καταδεικνύουν τη σκληρότητα και τη βία του πολέμου, που αποκτηνώνει τους ανθρώπους είτε πρόκειται για θύτη, είτε για θύμα. Τέτοιες λεπτομέρειες σπανίως περιγράφονται στα βιβλία ιστορίας, εφόσον το ύφος τους είναι συνήθως αυστηρά ακαδημαϊκό και ο τρόπος γραφής τους ψυχρός και αποστασιοποιημένος.

Στο παραμύθι για την τύχη αναφέρει ότι:

«η τύχη του καθενός που γεννιέται, είναι τυχερό μέχρι το τέλος»

Η αναφορά αυτή γίνεται σκόπιμα, ίσως γιατί η ίδια ψάχνει μια δικαιολογία για όσα άσχημα έζησε. Επίσης, στο παραμύθι μας είπε τη φράση «κι εκείνος απαντά, ότι γράφει, δεν ξεγράφει». Βλέπουμε ότι επαναλαμβάνεται η φράση «ότι γράφει δεν ξεγράφει» που φαίνεται πως αποτελεί μια βασική της πεποίθηση σχετικά με τον τρόπο που καθορίζεται η ζωή από τη μοίρα, το πεπρωμένο.

«Από τη μαμά μου θυμάμαι κανένα παραμύθι, τίποτα άλλο. Η μαμά μου βέβαια μου έλεγε ιστορίες».

Εκεί που αναφέρει ότι η μητέρα της έλεγε τις πιο ωραίες ιστορίες, σαφώς εννοεί ιστορίες πραγματικές βγαλμένες μέσα από τη ζωή κι αυτό επιβεβαιώνει ότι οι ενήλικες εξιστορούνται στοιχεία και ιστορίες από τη ζωή τους είτε άμεσα, είτε έμμεσα επηρεάζοντας και διαμορφώνοντας τον ψυχισμό και την προσωπικότητα των παιδιών, μεταδίδοντάς τους γνώση - σοφία, αλλά και ανθρώπινες αξίες και ιδανικά.

Το δεύτερο παραμύθι που μας αναφέρει σχετίζεται με όσα είπε λίγο πριν για τη μάνα της, ειδικά στο σημείο που λέει ότι ο πατέρας της παντρεύτηκε και έκανε άλλη οικογένεια.

«Ήταν μια κοπέλα, ήρθε κάποιος και την ατίμασε. Κι αφού την ατίμασε, της λέει θα φύγω ένα ταξίδι και θα γυρίσω να σε πάρω».

Τόσο αυτό το περιστατικό όσο και το παραμύθι όπου μας αναφέρει ότι ένας άνδρας ατίμασε μια νέα κοπέλα και αθέτησε την υπόσχεσή του να την παντρευτεί αφορούν στην απόρριψη και την προδοσία. Άρα, βλέπουμε ότι τα παραμύθια που επιλέγει να μας πει σχετίζονται με τα πραγματικά γεγονότα της ζωής της.

Επίσης, το τραγούδι που επέλεξε να ερμηνεύσει στη γιορτή των ΚΑΠΗ για την 28^η Οκτωβρίου συνδέεται πάλι με όλα τα προηγούμενα, δηλαδή με την απόρριψη, με την εκμετάλλευση από τον άνθρωπο στον συνάνθρωπο. Για να γίνει πιο κατανοητό αυτό, θα παραθέσουμε εδώ λίγους από τους στίχους του τραγουδιού αυτού παρόλο που δε μας το τραγούδησε.

*«Λίγες καρδιές αγαπούνε, σαν τη δική μου καρδιά,
οι πιο πολλές σε ξεχνούνε, μόλις περάσει η βραδιά,
γι' αυτό μη θες να μου φύγεις, ν' αλλάξεις φως μου σκοπό,
λίγες καρδιές αγαπούνε, όπως εγώ σ' αγαπώ».*

(Μουσική/ Στίχοι: Μιχάλης Σιουγιούλ/ Κώστας Κοφινιώτης)

Βλέπουμε, λοιπόν, μια ταύτιση με τη σκληρή ζωή που είχε ζήσει η μητέρα της και μια ανάγκη αναφοράς στη ζωή της μάνας της, κι ανάγκη να αναπαράγει τις ιστορίες που της έλεγε η μητέρα της.

Τα παραμύθια δηλαδή, που διηγείται έχουν σχέση με τη μοίρα, το πεπρωμένο, κι αυτός είναι ένας τρόπος να εξηγήσει όλα όσα έζησε, σαν να ήταν αναπόφευκτο να τα ζήσει, αυτή είναι η βασική δικαιολογία που δίνει, για να μπορέσει να αντέξει όλα όσα άσχημα έζησε. Και στο πρώτο αλλά και στο δεύτερο παραμύθι κάνει την ίδια αναφορά στη μοίρα που εμπεριέχεται στην ίδια φράση που συναντήσαμε και στα δύο παραμύθια «ό,τι γράφει δεν ξεγράφει», δηλαδή είναι αναπόφευκτο να ξεφύγεις από το πεπρωμένο σου. Ο βασιλιάς να παντρευτεί την τσελιγκοπούλα και στο δεύτερο

παραμύθι ο άνδρας παρόλο που δεν ήθελε τελικά να παντρευτεί εκείνη που ατίμασε και σκοπεύοντας να παντρευτεί άλλη, όντας ήδη μέσα στην εκκλησία, τελικά τελευταία στιγμή παντρεύεται εκείνη που είχε ατιμάσει μην μπορώντας να ξεφύγει από τον όρκο του.

Ακόμη και τα βιβλία που διαβάζει όπως λ.χ. η βιογραφία της Βέμπο έχει αναφορές σε μια δύσκολη και σκληρή ζωή που όμως παρά τις δυσκολίες έμοιαζε σαν να ήταν γραμμένο να αντεπεξέλθει και να τα καταφέρει, όπως ακριβώς τα κατάφερε και η ίδια. Οπότε, κατά μία έννοια και ασυνείδητα ταυτίζεται με τη Βέμπο.

Αναφέρεται συχνά στην Κωνσταντινούπολη και στην οικογένεια της μάνας της. Δίνει μεγάλη αξία στην καταγωγή της από την Κωνσταντινούπολη, μοιάζει να είναι υπερήφανη για την καταγωγή της, γι' αυτό ύψωσε τον τόνο της φωνής της στην αρχή που την ρώτησα αν είναι από χωριό και τόνισε ότι δεν είναι από χωριό, αλλά από την Πόλη. Αξιοσημείωτο ότι εκθειάζει όλα τα ξένα μέρη, όπως π.χ. Ρουμανία – Βουκουρέστι (εξιδανίκευση) για να δικαιολογήσει κιόλας την απόσταση που τη χωρίζει από τον γιο της και την οικογένεια που εκείνος δημιούργησε εκεί.

2η συνέντευξη- Γωγώ

«Από μικρά μας βάζανε στις ευθύνες, να δουλεύουμε, να αναλαμβάνουμε τις κατσίκες, τον κήπο που θα ποτίσεις, που θα μαζέψεις σύκα, όταν ήταν τα σύκα, έλεγε η αδερφή μου πώς ήταν όλο το κτήμα, ξέρω εγώ δέκα στρέμματα, δεκαπέντε πόσο θα ήταν, να εμείς θα το μαζέψουμε όλο αυτό, εσύ θα μαζέψεις αυτή την αράδα που ήταν πέντε συκιές. Αλλά για ένα παιδί πέντε- έξι χρονών πέντε συκιές ήταν δουλειά δεν έβγαινε εύκολα. Και να φανταστείτε ότι η μικρότερη αδερφή από εμένα, πέντε χρόνια έχουμε διαφορά, ήταν τόσο μικρή που προτιμούσε να κάνει λακκουβίτσα και να τα χώνει στο χώμα από το να τα βάζει στο καλάθι. Δηλαδή από μικρά μας μάθανε να αναλαμβάνουμε ευθύνες, υποχρεώσεις και να δουλεύουμε. Βέβαια, πολλοί λένε να... μας παιδεύανε. Είμαστε τέσσερις αδερφές και δυο αδέρφια. Εγώ λέω στα άγια να είναι η ψυχή των γονιών, που με έμαθαν να δουλεύω».

«Γιατί έτσι όπως ήρθε η ζωή, αν δεν είχα μάθει να αγωνίζομαι από μικρή, γιατί και τον αγώνα που έκανα μετά δε με στεναχωρούσε. Άσε που είμαι μοδίστρα, ήμουν μοδίστρα, ήταν κάτι που μου άρεσε αυτό που έκανα, ξεκίνησα από το τίποτα, πήγα σε μια ξαδέρφη μου 3-4 μήνες που έραβε σωστά, και μετά έφτασα να μου πούνε ότι κάνω υψηλή ραπτική.

Εξελίχθηκα, όταν ήρθα στην Αθήνα, επειδή είχα μάθει να δουλεύω, στα είκοσι ήρθα, και παντρεμένη στα είκοσι».

Στα παραπάνω λόγια της βλέπουμε ότι δίνει μεγάλη έμφαση στις σκληρές συνθήκες διαβίωσης και στην αυστηρή διαπαιδαγώγηση. Βέβαια, αξιολογεί τις εμπειρίες αυτές και αυτό καταδεικνύει το πόσο σημαντικό είναι η διεργασία της αξιολόγησης για τα άτομα, να απαντηθούν κάποια «γιατί», να ερμηνευθούν και να νοηματοδοτηθούν καταστάσεις που έλαβαν χώρα στο παρελθόν, και τελικά να δικαιολογηθούν και να εκλογικευθούν κάποιες πολύ δυσάρεστες εμπειρίες και αναμνήσεις. Αν δοθεί μια αρνητική χροιά, τότε το συναίσθημα θα είναι αρνητικό, θα φέρει τύψεις, ματαίωση, σύγκρουση, για αυτό συνήθως οι άνθρωποι επιζητούν μια εξομάλυνση και άμβλυνση ωραιοποιώντας τα αρνητικά και μετατρέποντάς τα σε θετικά. Γιατί θα πρέπει τα παιδιά να δουλεύουν στα χωράφια για να μάθουν να δουλεύουν ως ενήλικες; Τα παιδιά χρειάζονται το παιχνίδι, τη διδασκαλία, την ενασχόληση με τα μαθήματά τους. Βάζοντάς τα να δουλεύουν, τα κουράζουν και τα αποσπούν από το να εξελιχθούν, εφόσον τους στερούν ώρες από τη μελέτη τους. Η εν λόγω κυρία π.χ. μοιάζει να μην αντιλαμβάνεται τελικά τους λόγους που ακολούθησε το επάγγελμα της μοδίστρας, όπως επίσης δεν αντιλαμβάνεται την ωφέλεια των γραμμάτων στην προσωπική ανάπτυξη των ατόμων. Το επάγγελμα της μοδίστρας δεν είναι κακό αυτό καθαυτό, απλά λείπει η σημασία της πνευματικής διάστασης από τη ζωή της. Παραγκωνίζει δηλαδή και παραβλέπει κάποια πράγματα απλά και μόνο για να ωραιοποιήσει και να δικαιολογήσει στον εαυτό της όλα όσα έζησε.

«Δυστυχώς, τον γνώρισα με προξενιό κι ενώ έβλεπα ότι δεν έδενε, γιατί ο πατέρας μου είχε θέματα με την υγεία του, η μαμά μου τον λάτρευε, η μαμά μου έμεινε εφτά χρόνων, το απλώνω πολύ δεν ξέρω, εφτά χρόνων δυσόρφανη».

Ήταν πολύ μικρή για να παντρευτεί και προσπαθώντας να μη στεναχωρήσει τον πατέρα της στεναχωρούσε τον εαυτό της, αφού παντρεύτηκε, όπως θα δούμε έναν αλκοολικό, που ποτέ δεν ενδιαφέρθηκε για αυτήν, δεν αφουγκράστηκε τις ανάγκες της και δεν την αγάπησε πραγματικά. Το «δυστυχώς» που χρησιμοποιεί είναι μια μικρή λέξη, αλλά με βαθύ νόημα και περιεχόμενο, εκφράζει την απογοήτευσή της και εν τέλει μια αρνητική κρίση, ένα λάθος που έκανε, που προσπάθησε να το αντιμετωπίσει με το να αλλάξει συμπεριφορά και τελικά το πλήρωσε, υπομένοντας έναν άνθρωπο για αρκετά χρόνια, που της έκανε τη ζωή δύσκολη. Έχασε την ευκαιρία να γνωρίσει την αληθινή αγάπη.

«Και η γιαγιά μου πολύ καλή. Δηλαδή η γιαγιά μου παραήτανε καλή. Δε χρειάζεται έτσι, πρέπει να υποστηρίζεις και λίγο τα δικαιώματά σου».

Μιλάει για τη γιαγιά της και για τους γονείς της ότι όλοι ήταν καλοί. Προσθέτει, όμως ότι δε χρειάζεται έτσι, πρέπει να υποστηρίζεις και λίγο τα δικαιώματά σου. Και το λέει αυτό γιατί όπως θα δούμε και η ίδια ήταν καλή όταν έφυγε από το σπίτι της και παντρεύτηκε και ότι τελικά η καλοσύνη της όχι μόνο δεν αναγνωρίστηκε και δεν εκτιμήθηκε από κανέναν, αλλά εκλαμβάνόταν ως αδυναμία, ως ο εύκολος στόχος, όπου όλοι έπρεπε να ξεσπούν πάνω της εφαρμόζοντας τεχνικές του τύπου «κατηγορώ το θύμα» (victim blaming).

«Αυτός ήταν από εδώ από τη Χρυσούπολη, από εδώ ήταν και ο άνδρας μου και τα πίνανε με τον πατέρα μου στην ταβέρνα, το κρασάκι τους, τον μεζέ, ήταν του ποτού οι άνθρωποι».

Ειρωνικά μιλάει για αυτούς, εκφράζοντας έμμεσα τα όσα νιώθει για αυτούς. Εκείνη τη στιγμή που μιλούσε ένα ερώτημα μου γεννήθηκε, αλλά εννοείται ότι δεν ήθελα να το εκφράσω. Αφού το είχε δει, ότι «ήταν του ποτού οι άνθρωποι», όπως λέει, γιατί προχώρησε; Φαίνεται διάχυτα μια κριτική των άλλων και μια δικαιολόγηση του εαυτού της για τις κριτικές της. Βέβαια, δεν αποτελεί μια ιδιότυπη συμπεριφορά το να κρίνεις αυστηρά τους άλλους και να βάζεις τον εαυτό σου να πέφτει στα μαλακά. Αποτελεί τακτική που εφαρμόζεται κατά κόρον από την πλειονότητα των ανθρώπων, δηλαδή ψάχνουν οι άλλοι τι δεν έκαναν σωστά αλλά όχι για τον εαυτό τους.

«Μου είπαν να πάμε να δούμε ένα παιδί, εγώ 20 χρόνων τότε, ένα κορίτσι από το χωριό, δεν είχα ωριμάσει σαν γυναίκα, όλα τα αγόρια τα έβλεπα αδέρφια μου. Να φανταστείτε ότι ήμουν και χαζούλι». (γέλια).

Είκοσι χρονών δεν είναι κορίτσι όπως λέει αλλά ενήλικη γυναίκα. Παρόλα αυτά δικαιολογεί τον εαυτό της ως ανώριμη χωριατοπούλα, για να μπορέσει να σηκώσει το βάρος των λανθασμένων επιλογών της.

«Έτσι ήμουν, δηλαδή δεν ήμουν για γάμο. Και για αυτό ίσως πέρασα κι αυτά που πέρασα. Με αρραβώνιασαν, να φανταστείς κι εκεί στο τραπέζι που καθόμασταν όλοι μαζί, εγώ δε σήκωσα τα μάτια μου να δω, πώς κοιτάζω εσάς τώρα, τον άνδρα μου, μέχρι τα παπούτσια έβλεπα (γέλια)».

Αναγνωρίζει ότι δεν ήταν για γάμο και έχει ενδιαφέρον η παθητική φωνή που χρησιμοποιεί «με αρραβώνιασαν», αντί να πει ότι αρραβωνιάστηκε, υποδηλώνοντας ότι η απόφασή της δεν ήταν δική της.

«Ούτε όταν πηγαίναμε σινεμά, αυτά που μου είχε πει η πεθερά μου το πρωί μου τα έλεγε αυτός στο σινεμά, έκλαιγα εγώ, καταλαβαίνεις».

Από τα λεγόμενά της γίνεται αντιληπτό ότι δεν είχε να αντιμετωπίσει μονάχα την κακή επικοινωνία και κακή συμπεριφορά του συζύγου της, αλλά και της πεθεράς της, η οποία από ότι φαίνεται ήταν πολύ παρεμβατική. Το ότι έκλαιγε φανερώνει έναν ευαίσθητο άνθρωπο, που λύγιζε κάτω από τις πιέσεις και τον ψυχολογικό πόλεμο που υφίσταντο, όντας τελείως μόνη και ανυπεράσπιστα σε όλο αυτό που γινόταν.

«Κι όταν πήγαμε εκεί και του είπα αυτά που ένιωθα και μου είπε: αν κορίτσι μου νιώθεις αυτά που λες, μην τον κάνεις αυτόν τον γάμο, δεν θα περάσεις καλά».

Ο αδερφός της, όπως και ο πατέρας της, ήταν οι «σημαντικοί άλλοι» για αυτήν, από ότι φαίνεται όμως, ο πατέρας της είχε πολύ μεγαλύτερη επιρροή σε αυτήν και το δέος και η επιβλητικότητα, που τον χαρακτήριζε, την επηρέασαν στο να μην μπορέσει τελικά να επιβάλλει τη θέλησή της και να πει οριστικά το όχι. Στο θεωρητικό μέρος της εργασίας αυτής είδαμε το πόσο μεγάλη επιρροή μπορούν να έχουν οι σημαντικοί άλλοι επάνω μας, επιβεβαιώνοντας τη θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης. Είχαμε τονίσει δηλαδή ότι σύμφωνα με αυτή τη θεωρία του Mead, βλέπουμε τον εαυτό μας με τα μάτια των άλλων, όπως δηλαδή τον βλέπουν οι άλλοι.

«Κι έκανα αυτό τον γάμο, ήμουν με το νυφικό κι έλεγα πως θα χωρίσω».

Πόση θλίψη και πόση αδικία έχει βιώσει αυτή η γυναίκα; Εκείνη τη στιγμή μου ήρθαν στον νου κάποιες σκέψεις για τους γάμους που επιβάλλει η οικογένεια στα ανήλικα κορίτσια, που τα παντρεύουν αναγκαστικά με προξενιό και με άνδρες ενήλικες και μάλιστα με μεγάλη διαφορά ηλικίας. Σιώπησα, ήξερα ότι ένας τέτοιος παραλληλισμός θα την έκανε να αισθανθεί περισσότερο άσχημα.

«Δε δέσαμε σαν ζευγάρι κι εγώ με τον άνδρα μου άρχισα να αντιδρώ. Και με την οικογένειά του, γιατί ήταν υπερβολικοί, δεν είχαν όριο. Κι έτσι αναγκάστηκα εγώ να είμαι στην επίθεση. (...) Και του είπα ξέρεις κάτι πατέρα; άμα μπλέξεις με λύκους, άμα δε γίνεις τσακάλι χάθηκες. Και το εννοούσα αυτό».

Αναγκάστηκε να αντιδράσει, η επίθεση ενίοτε αποτελεί μια μορφή άμυνας. Συνειδητοποίησε ότι πρέπει να πάρει δραστικότερα μέτρα για να μπορέσει να επιβιώσει.

«Παρόλα αυτά ζήσαμε μαζί 18 χρόνια. Από τα 10 χρόνια, από τα 20 μέχρι τα 30, στα 30 μου αρρώστησα, από συστηματικό ερυθματώδη λύκο, που

έχει να κάνει και με την ψυχολογία, δεν το άντεχα αυτό πια. Είχα νοσηλευτεί, ήμουν 18 μέρες μέσα στο νοσοκομείο και με το που βγήκα έπαθα ανεμοβλογιά. Στα 30 μου τώρα ανεμοβλογιά με πολύ πυρετό, να μην μπορώ να κουνηθώ, να πονάν τα χέρια μου, να λέω πάρ' το μου το χέρι από εδώ βάλτε το εκεί, τόσο άσχημα».

Τελικά συνειδητοποιεί ότι όλες αυτές οι άσχημες καταστάσεις που βίωσε είχαν σοβαρές επιπτώσεις τόσο στη σωματική όσο και στην ψυχική της υγεία. Οι ασθένειες αυτές όμως τη βοήθησαν να εκτελέσει την τελευταία πράξη του δράματος, να πάρει την απόφαση για χωρισμό:

«Δηλαδή πήρα την απόφαση του χωρισμού εκείνο το βράδυ με την ανεμοβλογιά, με τον πυρετό, και μ' όλα αυτά, ότι δεν άντεχα άλλο».
«Τώρα είναι και η κρίση και δεν γενικά και πάλι ένα διορθωματάκι... απασχολούμαι τώρα. Τι κι αν δεν έχω ξένη δουλειά, αν ανοίξω τη ντουλάπα, σ' αυτό τι μπορώ να κάνω; δηλαδή που μ' αρέσει να ασχολούμαι».

Στο σημείο αυτό διαπιστώνουμε μια ομοιότητα με την κ. Αγγελική (1^η συνέντευξη), εφόσον δεν τα παρατάει κι αυτή και ασχολείται ακόμη με τη ραπτική, παρόλο που έχει βγει στη σύνταξη. Το επάγγελμά τους φαίνεται πως ήταν ένα σημαντικό κεφάλαιο στη ζωή τους, που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη δόμηση της ταυτότητάς τους και νιώθουν περήφανες για αυτό.

«Θέλω να έχει εικόνες από εμένα».

Εδώ καταδεικνύεται το πόσο σημαντικό είναι για τους ηλικιωμένους να αφηγούνται περιστατικά από τη ζωή τους και να μεταλαμπαδεύουν γνώσεις, αξίες και εικόνες, όπως η ίδια αναφέρει.

«Τους έλεγα πραγματικές ιστορίες όχι φανταστικές».

Ενδεχομένως, πιστεύει ότι τα παιδιά μέσα από την αφήγηση πραγματικών εμπειριών και γεγονότων δε χάνουν την επαφή με την πραγματικότητα και επίσης ότι οι αληθινές ιστορίες είναι σημαντικότερες από τις φανταστικές ιστορίες. Διαφαίνεται επίσης η ανάγκη της να μιλήσει για τη ζωή της, να εξωτερικεύσει και να εκφράσει κάποια περιστατικά από όλα όσα έζησε.

«Γιατί κοριτσάκι μου έφυγες και στεναχωρήθηκε ο πατέρας σου;»

Από πολύ μικρή νοιαζόταν ιδιαιτέρως για το αν θα στενοχωρηθεί ο πατέρας της.

Αναφέρεται σε ένα παραμύθι, το οποίο είναι παραδοσιακό, αλλά το λέει με τον δικό της τρόπο αλλάζοντάς το και διαφοροποιώντας το από την κλασική εκδοχή του. Ορισμένα από τα στοιχεία που αναφέρει στο παραμύθι συνδέονται έμμεσα με τη ζωή της. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώνουμε τα εξής παρακάτω:

«Η νέα και όμορφη κοπέλα δεν ήθελε γιατί ήξερε ότι ο βασιλιάς ήταν παντρεμένος και ίσως να την ερωτευόταν τόσο όμορφη που ήταν και δεν το ήθελε αυτό γιατί θα χαλούσε ο γάμος του βασιλιά με την βασίλισσα».

Όπως δεν ήθελε και η ίδια να παντρευτεί γιατί ο άνδρας που της προξένεψαν ήταν συμβολικά και μεταφορικά παντρεμένος με το ποτό.

«Δεν είχε όμως επιλογή, έπρεπε να υπακούσει, αν κάποιος δεν υπάκουε στον βασιλιά τότε τον έριχναν στα λιοντάρια και τον κατασπάραζαν».

Όπως και η ίδια δεν είχε επιλογή και έπρεπε να υπακούσει κατά μία έννοια στον βασιλιά – πατέρα της, αλλιώς θα έπρεπε να έρθει αντιμέτωπη με τα λιοντάρια δηλαδή, τις ερινύες της.

«Ο βασιλιάς εξήγησε στην πεντάμορφη ότι δυστυχώς δεν μπορούσε να την παντρευτεί, αφού ήταν ήδη παντρεμένος, αλλά ότι το παιδί που ήταν δικό του επιθυμούσε όταν αυτή θα το μεγάλωνε αρκετά να του το έστελνε να τον βρει στο παλάτι και να μείνει εκεί μαζί του αν θέλει ή να πάρει το μερίδιό του από την περιουσία του βασιλιά και να το κάνει ό,τι θέλει».

Ίσως και η ίδια να επιθυμούσε ασυνείδητα μια τέτοια λύση, δηλαδή ο πατέρας των παιδιών της να είναι σε απόσταση και μέχρι να ενηλικιωθούν τα αγόρια της να τα έχει κοντά της και μετά τα ίδια να αποφασίσουν για το που θα πάνε να ζήσουν. Γι' αυτό τονίζει ότι δεν πήρε διαζύγιο προτού να ενηλικιωθούν, γιατί δεν μπορούσε να τα εμπιστευθεί στον πατέρα τους. Η μητέρα στο παραμύθι γεννά αγόρι, όπως κι αυτή που γέννησε δύο αγόρια.

«Ο νέος μια μέρα αποφάσισε να ξεκινήσει για το ταξίδι παίρνοντας μαζί του ψωμί και τυρί.»

Η μητέρα στο παραμύθι ήταν φτωχή, όπως ήταν κι η ίδια.

«Η μητέρα του, του έδωσε την ευχή της για το μακρινό ταξίδι, μα του είπε κιόλας πως αν στο δρόμο του συναντήσει από μακριά τον σπανό, να μην του μιλήσει, αλλά να γυρίσει πίσω αμέσως».

Το ταξίδι του παιδιού στο παραμύθι, μοιάζει με το ταξίδι που έκανε όταν ήταν μικρούλα και το αφηγήθηκε σαν να έζησε μια μεγάλη περιπέτεια, αλλά και με το ταξίδι που έκανε στα 20 της για να παντρευτεί στην Αθήνα. Ο σπανός ίσως τελικά να

συμβολίζει μεταφορικά και τον σύζυγό της, δηλαδή, ότι στις ζωές των ανθρώπων, υπάρχει πάντα ένας κακός που προσπαθεί να σε βλάψει.

«Καθώς πήγαινε και πήγαινε και πήγαινε πάλι στα μισά του δρόμου, συναντάει τον σπανό! Με το που τον βλέπει, δρόμο παίρνει, δρόμο αφήνει και γρήγορα γρήγορα, κόβει δρόμο μέσα από το δάσος με τις νεράιδες για να φτάσει όσο πιο γρήγορα πίσω στη μάνα του».

Και η ίδια έκανε απέλπιδες προσπάθειες να ξεφύγει από τον «σπανό» της, τον μελλοντικό τότε σύζυγό της, μιλώντας στον αδερφό της εκφράζοντάς του τη δυσарέσκειά της, αλλά και τότε που έγραψε γράμμα στον πατέρα της ότι δεν επιθυμούσε να ζήσει με έναν τέτοιο άνθρωπο.

«Να θέλω να πάω στην πόλη, εκεί που είναι το παλάτι του βασιλιά, αλλά κάθε φορά που ξεκινώ στα μισά του δρόμου συναντώ τον σπανό και η μάνα μου επιμένει να τον αποφεύγω και να γυρνά πίσω».

Ήθελε και η ίδια να παντρευτεί, να ξεφύγει από την αγροτική ζωή του χωριού, αλλά όχι με αυτόν για σύζυγο.

«Ο νεαρός έβαλε στο μυαλό του τα λόγια της νεράιδας και άρχισε να σκέφτεται μήπως τελικά η νεράιδα είχε δίκιο. Έτσι, αντί να γυρίσει πίσω στη μάνα του αποφάσισε να βγει πάλι στον κεντρικό δρόμο που οδηγεί στην πόλη, όπου μένει ο βασιλιάς, ο πατέρας του στο μεγάλο παλάτι».

Τελικά ο νεαρός αντί να ακολουθήσει το ένστικτό του και τη δική του θέληση, υποτάσσεται στη θέληση κάποιου άλλου, θεωρώντας ότι δεν έχει άλλη επιλογή, ότι είναι η μοίρα του, το πεπρωμένο του, όπως ακριβώς και η ίδια, η οποία υποτάχθηκε στις επιθυμίες και την επιλογή του πατέρα της, σα να ήταν αυτή η μοίρα και το πεπρωμένο της.

«Ο νεαρός εξήγησε με το νι και με το σίγμα στον σπανό όλη την ιστορία του : ότι πάει στην πόλη να συναντήσει στο παλάτι τον βασιλιά, γιατί ο βασιλιάς ήταν ο πατέρας του και ότι θα του χάριζε από το βασίλειο ό,τι περιουσία δικαιούνταν, να την πάρει μαζί του ή να μείνει εκεί μαζί με τον βασιλιά».

Όταν τίθεται το ζήτημα της περιουσίας, ο σπανός την επιβουλεύεται, όπως ακριβώς το σπίτι που πήρε για προίκα η ίδια, εφόσον, στα προξενιά και ειδικά στα παλαιότερα χρόνια ο θεσμός της προίκας είχε μεγάλη ισχύ και συμφωνούνταν πριν το γάμο.

«Το πηγάδι είχε μονάχα σκοινί, αλλά έλειπε ο κουβάς και έτσι δεν μπορούσαν να ανεβάσουν νερό. Ο νεαρός τότε είπε, ότι επειδή είναι λεπτότερος θα κατέβαινε αυτός κάτω με το σκοινί και θα γέμιζε τα παγουράκια τους για να μπορέσουν να πιούν νερό. Ο σπανός αφού κατέβηκε ο νεαρός κάτω, βρήκε την ευκαιρία και έβγαλε από την τσέπη του ένα σουγιά και άρχισε να κόβει το σκοινί».

Η καλοσύνη του αγοριού δεν εκτιμήθηκε και το πηγάδι συμβολίζει την παγίδα και τη μοναξιά, όπως ακριβώς δεν εκτιμήθηκε και η δική της καλοσύνη κι επίσης, ήταν ουσιαστικά μόνη της, ενώ ο σύζυγός της είχε τη μητέρα του να τον υποστηρίζει.

«Κι έτσι μια μέρα, εκεί που τρώγανε, όλοι μαζί στη μεγάλη τραπεζαρία του παλατιού λέει ο σπανός του βασιλιά: «Βασιλιά μου και πατέρα μου πάνε τώρα κάμποσες μέρες που 'μαι εδώ στο παλάτι σου και βλέπω πως όλα τα καλά τα έχεις, μα σου λείπουν τρία πράγματα». «Μπα», είπε ο βασιλιάς, «και ποια είναι αυτά τα τρία πράγματα που μου λείπουν;», ρώτησε. Ο σπανός αποκρίθηκε: «Είναι πρώτον, η φιλντισένια κάμαρη, δεύτερον, το πουλί, πουλί τ' αηδόني και το μαύρο το πετροχελιδόνι και τρίτον, η πεντάμορφη του κόσμου». «Και πώς θα τα αποκτήσω όλα αυτά;», ρώτησε ο βασιλιάς. «Έννοια σου, του λέει ο σπανός, το ψυχοπαίδι που σέρνω κοντά μου θα στα φέρει».

Οι δοκιμασίες στις οποίες υποβάλλουν το αγόρι, συμβολίζουν τις δοκιμασίες του γάμου, και ο θάνατος του σπανού συμβολίζει τον θάνατο του γάμου, δηλαδή τον χωρισμό, την απελευθέρωση ύστερα από τόσα βάσανα και την τελική δικαίωση, με έπαθλο την πεντάμορφη του κόσμου, δηλαδή την ελευθερία και την ανεξαρτησία.

Συνοψίζοντας, βλέπουμε ότι μεγάλωσε σε μια φτωχή αγροτική οικογένεια, από την οποία προσπάθησε να ξεφύγει από αυτή τη ζωή. Δίνει μεγάλη έμφαση στις σκληρές συνθήκες διαβίωσης και στην αυστηρή διαπαιδαγώγηση. Έβρισκε τον εαυτό της μικρό για γάμο, αλλά αναγκάστηκε να υποταχθεί στην απόφαση του πατέρα της, τον οποίο δεν ήθελε να στεναχωρήσει, ενώ δεν ήθελε να παντρευτεί γιατί ο άνδρας που της προξένεψαν ήταν συμβολικά και μεταφορικά παντρεμένος με το ποτό.

3η συνέντευξη- Ευτυχία

«Περνάω καλά γιατί είμαι εδώ στα ΚΕΦΙ και βοηθάω άμα μπορώ και ερχόμαστε σε δραστηριότητες. Εγώ κάνω ζωγραφική, φέτο δεν έκανα

γυμναστική, γιατί ακόμα δεν έχω οργανωθεί για να δω με τα άλλα τι θα χρειαστεί να κάνω. Οι δραστηριότητες ξεκινούν από Σεπτέμβρη».

Περνάει κατευθείαν στο ποιες είναι οι ενασχολήσεις στο ΚΑΠΗ, γεγονός που φανερώνει τη βαρύνουσα σημασία που έχει στη ζωή της.

«Μετά είναι το να δημιουργήσουμε τον δικό μας εαυτό, τη ζωή τη δική σου και μέχρι τώρα δημιουργώ, φτιάχνω το 'να φτιάχνω τ' άλλο, πηγαίνω στο χωριό του άνδρα μου, φτιάχνω το σπίτι εκείνο, παίρνω το δίπλα, γιατί; Γιατί είμαι άνθρωπος δημιουργικός».

Μιλάει για τη δημιουργία του εαυτού, εννοώντας τη δόμηση του εαυτού κι αυτό είναι πάρα πολύ σημαντικό, δηλαδή το να έχει τέτοια επίγνωση, έστω και ασυνείδητα.

«Δε σταματώ δηλαδή κάπου, λέω τώρα το βρήκα κι από τη μάνα μου, αυτά μια χαρά είναι, όχι, εγώ θέλω να κάνω κι αυτό κι αύριο να κάνουμε κι αυτό να κάνουμε και τ' άλλο».

Κοινό χαρακτηριστικό με τις δύο προηγούμενες συνεντευξιαζόμενες, δηλαδή το να μην παραιτούνται.

«Παντρεύτηκα πολύ μικρή, τότε ήταν έτσι τα πράγματα. Έφτανες είκοσι χρονών, έπρεπε να.... Όχι έπρεπε, αλλά παντρευόσουν, να φτιάξεις την οικογένειά σου».

Και οι δύο προηγούμενες είχαν παντρευτεί στην ίδια περίπου ηλικία, με τη διαφορά ότι εδώ η γνωριμία δεν έγινε με προξενιό. Πλέον σήμερα οι γυναίκες, αλλά και οι άνδρες παντρεύονται σε πολύ μεγαλύτερη ηλικία.

«Η ζωή μου είναι ένα βιβλίο, δηλαδή η Μ κάτι ήξερε που μου είπε πήγαινε επάνω. Εμένα η ζωή μου είναι ένα παραμύθι ολόκληρο. Κατάλαβες; αληθινό παραμύθι».

Το ότι έχει αυτή την οπτική, δηλαδή ότι παρομοιάζει τη ζωή της σαν παραμύθι επιβεβαιώνει τον τίτλο της εν λόγω εργασίας, ο οποίος βεβαίως είχε αποφασιστεί αρκετό καιρό πριν συγκεντρωθούν οι συγκεκριμένες αφηγήσεις ζωής.

«Εγώ σας είπα ζωντανά παραμύθια, αληθινά».

Υπάρχει δίδαγμα σε όλη αυτή την υπόθεση, την ιστορία».

Τα παιδιά μου και τα εγγόνια μου ξέρουν την ιστορία της ζωής μου και με ακολουθούν. Και πιστεύουν και τα παιδιά. Αλίμονο Νίκο αν δεν πιστεύουν στον Θεό».

Στο σημείο αυτό συμπεραίνουμε πως στα παιδιά της και στα εγγόνια της προτιμούσε να αφηγείται για τη ζωή της και κυρίως για θαύματα και για τον Άγιο

Νεκτάριο στον οποίο είχε αφήσει ένα μεγάλο μέρος ελέγχου της ζωής της. Σύμφωνα με τον Rotter¹⁷⁹ οι άνθρωποι διακρίνονται σε δύο κατηγορίες, σε αυτούς που έχουν εσωτερικό σημείο ελέγχου (internal locus of control), δηλαδή πιστεύουν στον εαυτό τους και στο ότι οι ίδιοι ελέγχουν τη ζωή τους, και σε αυτούς που έχουν εξωτερικό σημείο ελέγχου (external locus of control), δηλαδή πιστεύουν ότι παράγοντες πέρα από τον εαυτό τους ελέγχουν τη ζωή τους, δηλαδή εξωτερικές δυνάμεις όπως η μοίρα και συνηθέστερα ο Θεός. Παρόλο, που όλα τα θαύματα που διηγείται ανήκουν στη σφαίρα της μεταφυσικής, η ίδια τα χαρακτηρίζει ως αληθινά, ως ζωντανά παραμύθια κι αυτό μας θυμίζει τη σχέση του παραμυθιού με τη μαγεία, τη θρησκεία και την επιστήμη που αναλύσαμε σε κάποια ενότητα στο θεωρητικό μέρος της εργασίας αυτής.

«Είσαι νέο παιδί, θέλω κάτι να πάρεις από αυτό. Στη ζωή σου αν προσεύχεσαι και ζητάς με πίστη οτιδήποτε θα σου το δώσει, το πιο απίθανο πράγμα να είναι».

Για να θέλει να κάνει έναν άγνωστο όπως ήμουν εγώ γι' αυτήν, να πάρει πράγματα, μπορούμε να καταλάβουμε πόσο θα επέμενε στο να πάρουν πράγματα από τις αφηγήσεις της τα παιδιά και τα εγγόνια της, άρα ισχύει και επιβεβαιώνεται ότι σκοπός των αφηγήσεων είναι να μεταδοθούν γνώσεις, μηνύματα και αξίες για τον άνθρωπο και τη ζωή.

Συνοψίζοντας, φαίνεται ότι έχει εμμονή με τη θρησκεία και βλέπουμε ότι μιλάει πολύ και στα παιδιά και στα εγγόνια της για τον αγαπημένο της Άγιο, τον Άγιο Νεκτάριο και για την πίστη στον Θεό. Αντί για παραμύθια που σπανίως τους έλεγε κάποτε, προτιμά κυρίως να λέει την ιστορία της ζωής της (Η ζωή μου είναι ένα βιβλίο... Εμένα η ζωή μου είναι ένα παραμύθι ολόκληρο. Κατάλαβες; Αληθινό παραμύθι... Εγώ σας είπα ζωντανά παραμύθια, αληθινά). Άρα μέσα από την ίδια τη ζωή της βγαίνουν κάποια διδάγματα, όπως η ίδια πιστεύει (Τα παιδιά μου και τα εγγόνια μου ξέρουν την ιστορία της ζωής μου και με ακολουθούν). Δηλαδή, η ίδια θεωρεί ότι οι ιστορίες ζωής διαδραματίζουν έναν πιο καταλυτικό ρόλο προκειμένου να μεταλαμπαδεύσει τις δικές της ηθικές αξίες τόσο στα παιδιά της, όσο και στα εγγόνια της, γι' αυτό και μας είπε ότι «τα παιδιά μου και τα εγγόνια μου ξέρουν την ιστορία της ζωής μου και με ακολουθούν».

¹⁷⁹ Rotter, J.B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. Psychological Monographs, 80, 1-28. Αναφ. στον Hock, R.R. (2009). 40 μελέτες που άλλαξαν την ψυχολογία. Αθήνα: Πεδίο, σσ. 319-331.

Από την εν λόγω έρευνα μέχρι εδώ, διαπιστώνεται ότι διακρίνονται δύο κατηγορίες ηλικιωμένων, αυτοί που αφηγούνται παραμύθια κι αυτοί που διηγούνται ιστορίες ζωής. Το ερώτημα που προκύπτει είναι μήπως θα έπρεπε να δηλωθεί ως εύρημα αυτή η διαφοροποίηση και να γίνει και κάποιου είδους σύγκριση ανάμεσα σε αυτά τα δύο; Δηλαδή, ανάμεσα στο παραμύθι (fairy tales) και στις ιστορίες ζωής (life stories);

4η συνέντευξη- Θεοδώρα

«Εντάξει μετά από τριάντα χρόνια χωρίσαμε. Γίνονται αυτά τα λάθη. Κι αυτός ήταν μικρός, δεν είχε διάθεση, δεν πρέπει να παντρεύεται μικρός ο άνδρας, πρέπει να τελειώνει τον στρατό, έτσι είναι. Η ζωή αυτό μας διδάσκει. (...). Κάπου ίσως και οι γυναίκες όταν μπαίνουμε στον γάμο και κάνουμε παιδιά, δε δίνουμε προτεραιότητα στον άνδρα. Κοπέλα κι εγώ δεν τα ήξερα. Δεν έδωσα πιο προσοχή. Αφιερώθηκα στα παιδιά, στην οικογένεια, μετά είχαμε και το καλό και το κακό. Εμείς μέναμε όλοι μαζί, η πεθερά μου, ο πεθερός μου, οι κουνιάδες μου από πάνω, οι παρ' άλλοι από πάνω. Η πεθερά ήταν στην αρχή μέσα στο σπίτι και μετά πήγε από πάνω. Αλλά αυτό ίσως κουράζει το ζευγάρι, πρέπει να μένει και λίγο μόνο του, και για τον άνδρα και για τη γυναίκα, έτσι νομίζω εγώ. (...) Έμεινε έγκυος η άλλη η κυρία κι αυτή είπε θα το κρατήσω το παιδί, κι έτσι γεννήθηκε ένα παιδί. Παράλληλα με εμάς ήταν μαζί κι εκείνος, μετά έφυγε γιατί πέσαμε όλοι επάνω του».

Στο σημείο αυτό διαπιστώνουμε την άσκηση αυτοκριτικής και τον εντοπισμό τόσο δικών της λαθών, όσο και λαθών του πρώην πλέον συζύγου της.

«Βέβαια, εγώ δεν τον συγχωράω, εγώ ευχαρίστως θα του έδινα δυο χαστούκια έτσι, κι όταν έρχεται φέρομαι κόσμια για τα παιδιά και τότε το παιδί που γέννησε, το 'χουμε γνωρίσει, τι φταίει κι αυτό, όταν ήταν μικράκι του έλεγα κάθισε εδώ εσύ, πάω μέσα στην κουζίνα, του λέω την πόρτα θα την κλείσω, δεν ακούς τίποτα, γιατί εγώ θέλω να μιλήσω με τον πατέρα σου, θέλω να τον βρίσω λίγο για να εκτονωθώ».

Παραπάνω είπε ότι κάπου έφταιξε κι αυτή, διότι είχε πέσει πάνω από τα παιδιά και είχε παραμελήσει το σύζυγό της. Ωστόσο, εδώ αντιφάσκει, καθώς αναφέρει ότι δεν τον συγχωρεί γι' αυτό που έκανε. Το να μην τον συγχωρεί, φανερώνει θυμό και επένδυση με αρνητικό τρόπο και ενασχόληση μαζί του, άρα δεν είναι ακόμη έτοιμη

να τον ξεχάσει και να γυρίσει σελίδα. Ίσως δε βοηθάει και το ότι έχει κρατήσει τόσες επαφές.

«Τους τα μάθαινα όλα... μετά τους έλεγα, πήγε τώρα ο πρώτος μας, πήγε στο σχολείο, μετά που άκουγα αυτά στην τηλεόραση για το bullying που βαράνε τα παιδιά και τον πιάνω τον Γ: Γ εσύ εκεί στο σχολείο (πάει σε δημόσιο νηπιαγωγείο) με τα παιδιά παίζεις; Ναι, γιαγιά παίζουμε. Ξέρεις, του έλεγα υπάρχουν και καλά και κακά παιδάκια, και τα κακά παιδάκια μπορεί να σε βαρέσουν».

Είναι πολύ θετικό ότι εκτός από παραμύθια ενδιαφέρεται να μαθαίνει για το τι κάνουν τα εγγόνια της στο σχολείο και το πώς περνούν εκεί, αλλά και να τα συμβουλεύει για το πώς να αντιμετωπίσουν κάποιες δύσκολες καταστάσεις όπως τον σχολικό εκφοβισμό (bullying).

Η ίδια ενώ αναφέρει ότι έλεγε διάφορα παραμύθια στα εγγόνια της δε μας διηγήθηκε κανένα παραμύθι, ούτε εστίασε την προσοχή της στην ενασχόλησή της με τα εγγόνια. Λόγω του χωρισμού μετά από 30 χρόνια γάμου είναι αρκετά προσκολλημένη στο θέμα αυτό και κάνει μόνο κάποιες γενικές αναφορές στα εγγόνια της και σε αυτά που τους έλεγε.

«Του έλεγα παραμύθια για το δάσος, πάντα του έλεγα για οικογένειες, τώρα θα πούμε για το λιοντάρι, και του έλεγα ότι έφενγε η μαμά και ο μπαμπάς για να πάνε να βρούνε φαγητό και έμενε το μικρό το λιονταράκι στη σπηλιά που το είχανε (χρωματίζει και αυξομειώνει την ένταση της φωνής, καθώς διηγείται το παραμύθι)... και εκεί πηγαίνανε και παίζανε όλα τα παιδάκια μαζί, και πήγαινε και το παιδάκι του πάνθηρα και του λέγανε γιατί κάνεις παρέα με τον πάνθηρα; ο πάνθηρας είναι άγριο ζώο και όταν μεγαλώσει θα σε φάει. Μα, εγώ είμαι φίλος σου έλεγε ο πάνθηρας. Τα έλεγα όλα αυτά και τ' άφηνα να δω τι θα μου πούνε... για πες γιαγιά; και μετά που ερχόταν ο πάνθηρας ο μπαμπάς του ήταν κρυμμένος για να τον φάει;» (γέλια)

«Της λέω τη κόρη μου, ο μικρός του μεγάλου θα του τις φάει τις γυναίκες. (γέλια), γιατί το μάτι του παίζει. Τον βλέπω πολλές φορές που πάμε στο τένις, πάμε στο κολυμβητήριο. Κάνουμε δραστηριότητες. Τον έχει γράψει η κόρη μου, δόξα τω Θεώ. Και τον βλέπω που κοιτάζει τα κορίτσια. Και του λέει ο μεγάλος, εγώ κάνω πως δεν ακούω, αυτή που κοιτάς είναι

μεγαλύτερή σου. Πάει στη δική μου την τάξη, δε θα την κοιτάς αυτή. Εμένα μου αρέσει και θα την κοιτάω λέει ο μικρός» (γέλια).

Αναρωτιέται κανείς αν όντως συμβαίνει αυτό, δηλαδή αν όντως τα μικρά αγόρια «μαλώνουν» για το ποιος θα κατακτήσει ένα κορίτσι ή αν η ίδια προβάλλει κάποιες φοβίες εξαιτίας του χωρισμού με τον σύζυγό της, όταν έμαθε ότι την απάτησε με κάποια άλλη γυναίκα. Ίσως, αυτό να είναι και το πιο πιθανό σενάριο, ίσως όμως και τα μικρά αγόρια να μιμούνται συμπεριφορές του κοντινού περιβάλλοντός τους, μιμούμενα πράγματι τον πατέρα τους. Ακόμη κι από το χιούμορ μπορούν να βγουν χρήσιμα συμπεράσματα, γιατί τίποτα δε λέγεται τυχαία.

«Έχουμε πολλές δραστηριότητες. Είμαστε και φίλες... Έχει χειροτεχνία, κάνουμε κολύμβηση, κάνουμε ζωγραφική πολλές κυρίες, άλλες κάνουνε χειροτεχνία. Τα έχουμε όλα εδώ, κολυμβητήριο, τένις, μπάσκετ, όλα εδώ από κάτω στην πλατειούλα».

Κλείνει τη συνέντευξη με το ΚΑΠΗ κι αυτό φανερώνει πόση σημασία έχει γι' αυτήν.

5η συνέντευξη- Πανωραία

«Γρήγορα παντρεύτηκα, πήρα έναν καλό σύζυγο, ευτυχώς».

Κι αυτή γρήγορα παντρεύτηκε, όπως και οι προηγούμενες κυρίες, καθώς ο γάμος ήταν ένας τρόπος να ξεφύγουν από τη φτώχεια και τα βάσανα της πατρικής τους οικογένειας και του σπιτιού τους και σε κάποιες περιπτώσεις να φύγουν από το χωριό τους, αναζητώντας μια καλύτερη ζωή στην πόλη. Ωστόσο, ο σύζυγος δεν διέφερε πολύ ως προς τις απόψεις του από τον πατέρα τους, με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν και σημαντικές αλλαγές στη ζωή τους, όπως φαίνεται και από το απόσπασμα που ακολουθεί.

«Τότε έπρεπε πάλι να πάω να δουλέψω γιατί ήταν πολύ λίγα τα χρήματα.

Εκείνος δεν ήθελε, ήθελε η γυναίκα του να είναι στο σπίτι».

Εδώ φανερώνεται η νοοτροπία μιας ολόκληρης γενιάς. Δηλαδή, δεν είχε επέλθει ακόμη η χειραφέτηση της γυναίκας και η επιδίωξη καριέρας. Οι ρόλοι των φύλων ήταν πολύ συγκεκριμένοι, ο άνδρας ήταν αυτός που έφερνε τα χρήματα στο σπίτι και η γυναίκα ήταν υπεύθυνη για το μεγάλωμα και την ανατροφή των παιδιών.

«Τέλος πάντων, ήταν μια καλή μανούλα, που μ' αγαπούσε πολύ, πολύ καλή και δεν έπρεπε να έχει τέτοιο τυχερό, αλλά τι να γίνει; Και τότε οι γυναίκες ήταν έτσι, τη μοίρα τους τη δεχόντουσαν».

Από τα λόγια της εδώ διαφαίνεται η πίστη στο πεπρωμένο... στη μοίρα.

Ουσιαστικά, αφιερώνει αρκετά λόγια για να μιλήσει για τη μοίρα και τον ρόλο που παίζει στη ζωή του καθενός, αν και στο τέλος αναρωτιέται: *«Δεν ξέρω αυτά είναι τυχερά. Εμείς τη φτιάχνουμε τη μοίρα μας ή όχι; Ποιος ξέρει;»*

«Εγώ επέλεξα να φύγω από το χωριό, γιατί όταν άρχισα να μεγαλώνω δεν μου έφτανε ένα πιάτο φαγητό που μου πρόσφερε ο πατέρας μου, ήθελα και άλλα πράγματα, ήθελα το κομπινεζόν μου, το σουτιέν μου».

Ένα πιάτο φαγητό σημαίνει φτωχική ζωή.

Κατά την αφήγηση του παραμυθιού, αναφέρει το εξής:

«Ήταν ένας ψαράς, φτωχός άνθρωπος βέβαια, ζούσε με τη γυναίκα του σε μια καλύβα φτωχειά και πήγαινε κάθε μέρα να ψαρεύει στη θάλασσα».

Όπως ακριβώς και η ίδια που έζησε φτωχικά χρόνια, οπότε ταυτίζεται με τους ήρωες του παραμυθιού που επέλεξε να αφηγηθεί.

Γενικά, είναι ένα παραμύθι των αδερφών Γκριμ, που μιλά για τη φτώχεια και κυρίως την απληστία, ότι όταν σου χαρίζονται όσα δεν είχες χωρίς να κοπιάσεις, τότε εσύ δεν τα εκτιμάς και δεν ικανοποιείσαι, αλλά θέλεις ακόμη περισσότερα. Η απληστία είναι κάτι κακό, και όπως συμβαίνει σχεδόν σε όλα τα παραμύθια, το κακό τιμωρείται και δίνεται ένα μάθημα. Από την άλλη, κάτω από μια βαθύτερη και αναλυτικότερη ματιά και σκέψη, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ήταν στη μοίρα της γυναίκας που πρωταγωνιστεί στο παραμύθι να είναι φτωχή και ακόμα κι όταν της δόθηκε η ευκαιρία να ξεφύγει, δεν ήταν δυνατό κάτι τέτοιο, γιατί όπως λέει ο θυμόσοφος λαός, «πεπρωμένον φυγήν αδύνατο». Επιπροσθέτως, διαπιστώνουμε ότι η αφήγηση αυτού του παραμυθιού δεν έρχεται σε αντίθεση από την αφήγηση ζωής της ηλικιωμένης γυναίκας, όπου σύμφωνα με όσα μας ανέφερε υπονοείται ότι έζησε φτωχικά και επίσης, μας ανέφερε ξεκάθαρα τις πεποιθήσεις της για τη μοίρα και το πεπρωμένο. Πώς θα ήταν εξάλλου δυνατό να αφηγείται ένα παραμύθι το οποίο θα ερχόταν σε σύγκρουση με τις αντιλήψεις της και το αξιακό σύστημα των πεποιθήσεών της; Πέραν αυτών, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το συγκεκριμένο παραμύθι λειτουργεί και παρηγορητικά κατά μία έννοια, εκπληρώνοντας τον ετυμολογικό του ορισμό, εφόσον παραμυθία σημαίνει παρηγορία, κι αυτό διότι η πίστη στη μοίρα και στο πεπρωμένο από το οποίο δεν μπορούμε να ξεφύγουμε, δρα

αποενοχοποιητικά για εμάς, διότι μας απαλλάσσει κατά μία έννοια από τις ευθύνες μας δικαιολογώντας όλες τις επιλογές που κάναμε στη ζωή μας, αλλά και όλα όσα μας συνέβησαν, όμορφα ή άσχημα.

«Α, θα πάω στη μαμάκα μου να μου αγοράσει άλλη.

Να μου φύγει ο καημός και η μεγάλη ζάλη».

Ουσιαστικά μέσα από αυτό το τραγουδάκι, διαφαίνεται ο τρόπος με τον οποίο βλέπει τη μητέρα της, ο οποίος δε διαφοροποιείται από τον τρόπο που όλα σχεδόν τα παιδιά βλέπουν τη μητέρα τους. Ως δηλαδή, το πρόσωπο στο οποίο μπορούν να έχουν απόλυτη εμπιστοσύνη, ως το πρότυπο αγάπης που αποπνέει ασφάλεια και γνώση και στο οποίο μπορούν να στηριχθούν για να ξεπεράσουν τους προβληματισμούς τους, να μοιραστούν τις ανησυχίες τους, να τους δώσει λύσεις άμεσα και να τα παρηγορήσει μέσα σε έναν σκληρό κόσμο, όπου χρειάζονται οπωσδήποτε υποστήριξη. Η λύση λοιπόν, δεν μπορεί να δοθεί ούτε από τον γιατρό, κι αυτό φανερώνει ότι η μητέρα της ήταν τόσο ψηλά γι' αυτήν, ακόμη και πάνω από τις ικανότητες του γιατρού. Τελικά, το κύριο πρόσωπο στο τραγουδάκι, δεν είναι ούτε η κούκλα, ούτε ο παπαγάλος, ούτε ο γιατρός, αλλά η μητέρα.

«Η μαμά μου πάει έξω και μ' άφησε να παίζω.

Η καημένη σα γυρίσει, η καρδιά της θα ραγίσει».

Και σε αυτό το τραγουδάκι γίνεται άμεση αναφορά στη μητέρα, η οποία είναι μια δημιουργική ζαχαροπλάστης που έχει φτιάξει γλυκά για όλους. Έχει ενδιαφέρον η χρήση του πρώτου ενικού προσώπου, δηλαδή «έφαγα όλα τα γλυκά της» κι αυτό γιατί το α' ενικό πρόσωπο χρησιμοποιείται συνήθως για να μιλήσει ο πομπός για γεγονότα που βίωσε ή για να εκθέσει προσωπικές απόψεις και σκέψεις. Τέτοιες αφηγήσεις, επειδή ακριβώς εμπεριέχουν το στοιχείο της προσωπικής μαρτυρίας, γίνονται πιο άμεσες και πιο ζωντανές προσελκύοντας το ενδιαφέρον του ακροατή (δέκτη). Εκτός από τη συναισθηματική και συγκινησιακή φόρτιση που προκαλείται, αφού ο ακροατής συνήθως ταυτίζεται με τα προσωπικά βιώματα του αφηγητή, θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι φανερώνεται άδηλα η εσωτερική οπτική γωνία, δηλαδή ο τρόπος που το άτομο που αφηγείται έχει εκλάβει αυτή την προσωπική εμπειρία. Στην προκειμένη περίπτωση, ενοχικά, εφόσον θα ραγίσει η καρδιά της καημένης μαμάς, όταν θα μάθει τι συνέβη. Οι ενοχές βεβαίως, εμφανίζονται για άτομα που αγαπάμε, για τους «σημαντικούς άλλους» μας.

«Θα της πάρω ναυτική, ναυτική φανέλα και παπούτσια κόκκινα και μικρή ομπρέλα. Θα την έχουμε μαζί, να έχει δυο μαμάδες, να της δίνουμε γλυκά, σούπα και ντολμάδες». (γέλια)

Το ενδιαφέρον σε αυτό το τραγουδάκι εντοπίζεται στο γεγονός ότι ενώ αναφέρεται κι αυτό σε κούκλα, δεν παραλείπεται πάλι αναφορά και στη μητέρα και μάλιστα σε δυο: «να έχει δυο μαμάδες», σα να υπογραμμίζεται η μεγάλη ανάγκη της ύπαρξης της μητέρας η οποία τελικά δεν είναι αρκετή, διότι σε περίπτωση απώλειας η εφεδρική θα την αντικαταστήσει. Θα λέγαμε ότι η ίδια είχε μεγάλη αδυναμία στη μητέρα της, κι ότι δεν τη «χόρτασε» ποτέ, αφού όπως θα δούμε μας εξομολογείται ότι έμεινε ορφανή σε μικρή ηλικία. Από ότι φαίνεται, το γεγονός αυτό προκάλεσε βαθύτατες και ανεπούλωτες πληγές που δεν μπόρεσε ποτέ να ξεπεράσει και γι' αυτό αφηγείται το τραγουδάκι αυτό με τις δυο μητέρες.

«όταν πέθανε ο άνδρας μου στεναχωρήθηκα πολύ, γιατί λέω μικρή έμεινα ορφανή, τώρα πάλι... (συγκίνηση) δε θέλω να τα λέω γιατί κάθομαι και στεναχωριέμαι» (κλάμα).

Συγκρίνει την απώλεια του συζύγου με την ορφάνια.

«Έγραψα και ποίημα για τη μητέρα μου και για τον άνδρα μου, όταν πέθανε του έγραψα ένα ποίημα. Και για τη μανούλα μου μόνη μου το έγραψα και το έχουν εδώ στο ΚΑΠΗ, γιατί το είπα σε μια γιορτή. Τέλος πάντων, αυτά...»

Στο σημείο αυτό παρατηρούμε ότι η απώλεια του συζύγου είναι σχετικά πρόσφατη και η θλίψη, η συντριβή και οι πληγές χρειάζονται χρόνο για να επουλωθούν. Από την άλλη, η απώλεια της μητέρας της έγινε πριν από πολλά χρόνια, όταν η ίδια ήταν μικρή, αλλά όλα αυτά τα χρόνια δεν επούλωσαν τις πληγές της όπως θα περίμενε κανείς, κι έτσι συνεχίζει να πενθεί σα να συνέβη πρόσφατα. Το ότι δεν ξεπέρασε την απώλεια της μητέρας της διαφάνηκε στα τραγουδάκια που μας αφηγήθηκε και που εξετάσαμε προηγουμένως.

Στο δεύτερο παραμύθι που αφηγείται εξαιρετικό ενδιαφέρον προκαλεί το εξής:

«Κατσικάκια μου μην ανοίξετε την πόρτα σε κανέναν, μήπως έρθει ο κακός ο λύκος και σας φάει. Όχι, μανούλα μου να φύγετε. Έφυγε η μανούλα για το χορταράκι, η κατσικούλα δηλαδή».

Πάλι ένα παραμύθι με αναφορά στη μητέρα και στον ρόλο της ως προστάτιδα των παιδιών της. Προφανώς, η ίδια ένιωθε πολύ έντονο το αίσθημα του «απροστάτευτου», ως ορφανή.

«Εμένα δεν μου έλεγαν παραμύθια, γιατί δεν είχα ούτε γιαγιά, ούτε παππού, ούτε τη μάνα μου. Η μάνα μου όσο ζούσε αυτή μόνο μου έλεγε».

Διαρκώς αναφορές άμεσες και έμμεσες για το ότι δεν είχε μητέρα.

Συνοψίζοντας, στη συγκεκριμένη συνέντευξη παρατηρούνται τα εξής:

Γέλια άμυνας, δηλαδή γελάει χωρίς να υπάρχει λόγος, προσπαθώντας να δείξει ότι δεν ήταν και τόσο τραυματικά όλα όσα πέρασε, ενώ στη συνέχεια δε θέλει να αναφέρει τα αρνητικά συμβάντα της ζωής της. Και το πρώτο παραμύθι που μας αφηγήθηκε και το δεύτερο για τον Μίδα έχουν άμεση σχέση με το χρήμα και τα υλικά αγαθά – πλούτο που από ότι φαίνεται είναι ένα ζήτημα που την απασχόλησε πολύ στην ζωή της, εφόσον η ίδια έζησε φτωχικά χρόνια.

Αναφέρει τη φράση που είχε πει ο άνδρας της «θα σε κάνω βασίλισσα» και τα παραμύθια που λέει έχουν σχέση με την προσπάθεια ενός φτωχού άνδρα να κάνει βασίλισσα τη σύζυγό του.

Ακόμη και στα ποιηματάκια που μας διηγείται διακρίνεται η άμεση σύνδεση με τα υλικά αγαθά. Λόγου χάρη, στο πρώτο ποίημα διαπιστώνεται η αναζήτηση της μητέρας και η αντικατάσταση της κούκλας, δηλαδή του υλικού αγαθού. Υλικά αγαθά και μητέρα που δεν έχει (κούκλα και δύο μαμάδες).

Στη φράση «να μη μου αρρωστήσει» διαφαίνεται ότι η ασθένεια διαδραματίζει έναν βασικό ρόλο στη ζωή της, καθώς η ίδια είναι άρρωστη και γνωρίζει πόσο δυσκολότερη γίνεται η ζωή, γι' αυτό ήθελε να λέει μόνο χαρούμενα.

Παρόλο που μας αναφέρει ότι δε θέλει να λέει στενάχωρα πράγματα, έμμεσα και ασυνείδητα κάνει στενάχωρες αναφορές οι οποίες σχετίζονται με τη ζωή της. Ακόμη κι αυτά τα «ανάλαφρα» και χαρούμενα που επιλέγει να πει (ή και να μην πει) έχουν σχέση με ό,τι έχει βιώσει, γιατί δε λέει για άσχημα πράγματα; Διότι η εικόνα που έχει για τη ζωή της είναι μια αρνητική εικόνα και για το λαχείο που αναφέρεται στον άνδρα της, φανερώνει ότι και πάλι τα χρήματα την απασχολούν, π.χ. το γεγονός ότι δεν είχε ο άνδρας της αυτοκίνητο, δηλαδή ένα υλικό αγαθό.

Ακόμη και το ποίημα που έγραψε ήταν για τη μητέρα της, αλλά και για τον άνδρα της έγραψε ένα ποίημα όταν κι εκείνος πέθανε. Η μητέρα της προφανώς της λείπει πολύ και αυτό φαίνεται κι από το γεγονός ότι επιλέγει να αφηγηθεί το παραμύθι με τα 4 κατσικάκια, όπου σε αυτό διαπιστώνεται η παντοδυναμία της μάνας η οποία είναι ικανή ακόμη και το φαγωμένο από τον κακό λύκο κατσικάκι να φέρει πίσω στη ζωή και στην ασφάλεια του σπιτιού.

6η συνέντευξη- Μυρσίνη

«Τα παιδικά μου χρόνια δεν ήταν ούτε πλούσια, ούτε πολύ φτωχά. Με το ντύσιμό μας, το φαί μας άριστο, σαν πλούσιοι, ήταν κουβαλητής ο πατέρας μου, πέρασα πάρα πολύ ωραία. Μετά ήρθαμε εδώ. Έμεινα κάπου, εργάστηκα, σε μια διαφημιστική εταιρεία πορσελάνων, εργάστηκα, πολύ ωραία, ντυνόμουν, είχα τα λούσα μου, πάρα πολύ ωραία».

Διαφαίνεται ότι δίνει έμφαση στα υλικά αγαθά

«Εκπαίδευση υπήρχε μόνο ένα μέρος, όπου έπρεπε να είναι μακριά το παιδί, οικότροφος, αλλά έπρεπε να πάρεις αεροπλάνο για να το πας, το πήγα, αλλά κόντεψε να πάθει το παιδί ψυχολογικό, τα πήρα και ήρθα στην Ελλάδα».

Ουσιαστικά έμοιαζε σα να παρατάει το παιδί της, σα να το απορρίπτει κι αυτό το παιδί της το αντιλήφθηκε, γι' αυτό και κόντεψε να πάθει «ψυχολογικό» όπως η ίδια αναφέρει, δηλαδή από τη στενοχώρια του. Ωστόσο, παρακάτω η ίδια μας αναφέρει το γνωστό παραμύθι με τίτλο Χάνσελ και Γκρέτελ το οποίο σχετίζεται με την απόρριψη της μητέρας προς τα παιδιά της. Ίσως, για να εξηγήσει στο παιδί της ότι αυτή δεν έχει σχέση με τη μητέρα του παιδιού στο παραμύθι, εφόσον ο λόγος που το έστειλε μακριά ήταν για να το μορφώσει. Ωστόσο, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον ότι στο παραμύθι η μητέρα απορρίπτει τα παιδιά της και τα διώχνει, επειδή η οικογένειά τους είναι πολύ φτωχή και δεν μπορούν ούτε να τους προσφέρουν ικανοποιητικές ποσότητες τροφής για να τα χορτάσουν. Η ηλικιωμένη κυρία μας αφηγήθηκε ότι κι αυτοί κάποια περίοδο στο Κονγκό ήρθαν αντιμέτωποι με το φάσμα της φτώχειας: «κοιμηθήκαμε πλούσιοι και ξυπνήσαμε φτωχοί. Κρατικοποιήθηκαν όλα». Δηλαδή, η αφήγηση αυτού του παραμυθιού γίνεται επειδή ενδόμυχα υπάρχει κάποια ταύτιση με τη μητέρα του Χάνσελ και της Γκρέτελ.

«Διηγόμουν στο Ζαΐρ πως ήτανε, που τον γιο μου του είχα πάρει ένα μικρό πιθηκάκι, και το χάσαμε, και μια φορά ο γιος μου είχε πέσει μέσα σε βραστό νερό και νοικιάσαμε αεροπλάνο και τον πήγαμε σε άλλο μέρος. Πολλά τέτοια, τις άρεσαν που ακούγανε... Πουλάκια είχε, παπαγαλάκια, ωραία ήταν, πολύ ωραία... Τους έλεγα τέτοιες ιστορίες, αλλά μερικές φορές έβαζα και φανταστικά στοιχεία».

Στο σημείο αυτό επιβεβαιώνεται για άλλη μια φορά ότι οι ηλικιωμένοι αφηγούνται πραγματικά γεγονότα από τις ιστορίες ζωής τους.

«Ο πατέρας του του διηγείται... που γεννήθηκε, ξέρει για την Αίγυπτο, τις πυραμίδες».

Κι άλλα πραγματικά γεγονότα από τη ζωή.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι το παραμύθι για τους Χάνσελ και Γκρέτελ, το έλεγε κυρίως στον έναν από τους δύο γιους της, στον μεγαλύτερο, που τον είχε στείλει σε ένα σχολείο πολύ μακριά από το σπίτι τους, εκεί που έμεναν στο Κονγκό. Ωστόσο, κάποια χαρακτηριστικά που βρίσκουμε μέσα στο παραμύθι παρουσιάζουν εκπληκτική ομοιότητα με την αληθινή τους ζωή, όπως λόγου χάρη, το γεγονός ότι έμεναν σε ένα σπίτι μέσα στο δάσος, ότι βίωσαν συνθήκες φτώχειας για κάποια περίοδο και ότι αναγκάστηκαν να στείλουνε μακριά από αυτούς το παιδί τους, που έρχεται σε σύγκρουση με την ελληνική νοοτροπία και τον ρόλο των γονέων προς τα παιδιά τους. Από την άλλη, ενισχύεται το επιχείρημα ότι τα παραμύθια που επιλέγουν να αφηγηθούν οι ηλικιωμένοι σχετίζονται είτε άμεσα είτε έμμεσα με τα προσωπικά τους βιώματα.

7^η συνέντευξη- Ελένη

«Οι γονείς μου ήταν από την Ήπειρο και οι δύο, αλλά την είχε πάρει τη μητέρα μου, ο πατέρας μου νέα κοπέλα από το χωριό. Ο πατέρας μου ήταν εδώ στην Αθήνα, πιο μεγάλος βέβαια, δεκατρία χρόνια διαφορά είχαν, αλλά είχε γυρίσει, είχε δει κόσμο, είχε δει πολλά και λέει θα πάρω μια γυναίκα, ας πούμε, να είναι τίμια, ειλικρινής, να 'χω μια γυναίκα στο σπίτι, να κάνω οικογένεια. Κι έτσι πήγε μια φορά στο χωριό εκεί και του την προξενέψανε του πατέρα μου τη γυναίκα αυτή, η οποία ήταν 23 χρονών τότε. Ήταν πολύ νέα εν συγκρίσει με τον 37χρονο πατέρα μου, δόξα τω Θεώ εξήσαμε καλά, είχα καλούς γονείς, πολύ καλούς γονείς, κοντά στην οικογένεια, κοντά στα παιδιά, να μας συντροφεύουν συνέχεια, να μας λένε ας πούμε για τη ζωή μας, πώς να είναι, πώς να φερόμαστε, τι να κάνουμε».

Ξεκινάει την αφήγηση της ζωής της αναφέροντας πολλά στοιχεία από τη ζωή των γονιών της, γεγονός που φανερώνει ότι οι γονείς της της είχαν μιλήσει αρκετά γι' αυτούς. Παρουσιάζει μια καλή σχέση με τους γονείς της, ευγνωμονώντας αυτούς για

όσα τους έμαθαν στη ζωή. Βέβαια, τους χαρακτηρίζει και λίγο περιοριστικούς, που ίσως ήταν ένα χαρακτηριστικό των γονέων σε παλαιότερες εποχές.

*«Εντάξει κι εγώ παντρεύτηκα 20 χρονών κι έφυγα από την οικογένειά μου.
Νωρίς 20 χρονών».*

Κι αυτή παντρεύτηκε σχεδόν στην ίδια ηλικία με τις προηγούμενες κυρίες, στα είκοσι και με προξενιό.

Καταρχάς, κρίνεται σκόπιμο να πούμε ότι για το πρώτο «παραμύθι» που αναφέρει για τον Ναστραντίν Χότζα ότι οι εύθυμες και αστείες ιστορίες για τον Χότζα, σύμφωνα με την ανάλυση στο θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας μας, δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως παραμύθια όπως μας αναφέρει στην αφήγηση ζωής της η εν λόγω κυρία, αλλά ως μύθοι, εφόσον ο Χότζας ήταν πραγματικό ιστορικό πρόσωπο. Προφανώς, η ίδια δε γνωρίζει αυτή τη διαφορά. Αυτό το χαρακτηριστικό, αποτελεί μια σημαντική διαφοροποίηση ανάμεσα στο παραμύθι και τον μύθο. Παρόλα αυτά, ομολογουμένως, μπορούμε να πούμε ότι οι ανάλαφρες ιστορίες που αναφέρονται στο όνομά του, κρύβουν τις περισσότερες φορές ένα βαθύτερο νόημα. Επίσης, οι ανάλαφρες ιστορίες για τον Χότζα αντικατοπτρίζουν ενδεχομένως και το «ανάλαφρο» κλίμα που επικρατούσε μέσα στην οικογένεια, με την έννοια ότι δεν υπήρχαν σοβαρά προβλήματα, όπως καβγάδες, διαμάχες, διαφωνίες και σοβαρή αναστάτωση μεταξύ των μελών.

«... είχα κλειστεί μέσα στο σπίτι και ήθελα κάπου να βγω... και το έβγαλα σαν κατάθλιψη αυτό το πράγμα, με αποτέλεσμα συγκεκριμένα κιόλας να πάω και σε ψυχίατρο. Όχι ότι είχα τρέλα».

Έχει σημασία ο τρόπος που το εκφράζει, «σαν» κατάθλιψη, κι αυτό δείχνει τα στερεότυπα και τα κοινωνικά ταμπού σχετικά με το να απευθυνθεί κανείς σε ψυχίατρο, ακόμη κι όταν έχει ένα σοβαρό και μείζονα πρόβλημα όπως η κατάθλιψη.

Τα στερεότυπα για τον ψυχίατρο επιβεβαιώνονται και με αυτή τη φράση («Όχι ότι είχα τρέλα»), λες και εννοείται ότι όποιος απευθύνεται στον ψυχίατρο είναι τρελός.

«στο διάστημα αυτό της ζωής μου που μεγάλωνα τα παιδιά μου ήθελα μια διέξοδο να βρω, και γύρω στα 43 μου χρόνια πήρα δύο μηχανές κι επειδή ήξερα από την εξωτερική, νεανική, δουλειά και έραβα φασόν στο σπίτι».

Διαπιστώνουμε ότι πολλές κυρίες έκαναν την ίδια εργασία, δηλαδή, ασχολούνταν με τη ραπτική. Η συγκεκριμένη κυρία, βέβαια, επιλέγει αυτή την εργασία, επειδή ο άνδρας της την πίεζε να μένει μέσα στο σπίτι κι έτσι δεν είχε άλλη επιλογή.

«Το πάω στην παιδίατρο, γιατί δεν τρώει το παιδί, γιατί έχει το στομαχάκι του, γιατί κλαίει, γιατί δε θέλει εκείνο, μου λέει αυτή, ήταν και ψυχολόγος και γιατρός, λέει με το παιδάκι σας ποιος ασχολείται; Λέω κανέναν, εγώ ράβω σε μια μηχανή, ο σύζυγος όλη μέρα λείπει έρχεται το βράδυ, κουρασμένος, δεν ασχολείται καν με το παιδί. Μου λέει, ακούστε να δείτε, μία ώρα την ημέρα επιβάλλεται να το βγάξετε το παιδάκι σας, μια βόλτα, και μετά να το γυρίζετε».

Φαίνεται πως η μητέρα ασυνείδητα επέβαλλε στο παιδί της αυτό που ο σύζυγός της επέβαλλε σε αυτήν. Συνήθως κάνουμε στους άλλους ό,τι μας έχουν κάνει, συμπεριφερόμαστε, όπως μας έχουν συμπεριφερθεί. Ευτυχώς που η γιατρός εντόπισε αμέσως το πρόβλημα και τη συμβούλεψε κατάλληλα με τις γνώσεις ψυχολογίας που διέθετε.

«Ο αδερφός μου επειδή δεν παντρεύτηκε ο καημένος, του 'τύχαν κι αυτουνού στη ζωή κάποιες ανωμαλίες, έπαθε κατάθλιψη και μετά έπαθε κι αυτός σα σχιζοφρένεια που λέμε, την αρρώστια αυτή κι έπρεπε να παίρνει κάποια φάρμακα κι είχε φύγει και η μητέρα μου από τη ζωή και ήμουν εγώ ο προστάτης του».

Ξανά δεν τολμά να αναφέρει ξεκάθαρα την ψυχική ασθένεια, αυτή τη φορά του αδελφού της, γι' αυτό λέει «σα» σχιζοφρένεια, προφανώς εξαιτίας του κοινωνικού στίγματος που φέρουν οι ψυχικές ασθένειες.

«Του έκανα όλα αυτά που έπρεπε σαν άνθρωπος που ήταν και τώρα πριν από δύο μήνες έκανα την εκταφή και τον πήγα στο χωριό, που ήταν η μάνα μου και ο πατέρας μου, τα κοκκαλάκια του».

Παρόλο που λέει η ίδια πως έκανε όλα αυτά που έπρεπε σαν άνθρωπος, από τα λεγόμενά της διαφαίνεται ότι είχε παραλείψει κάποια πράγματα, όπως λόγου χάρη, να

επιστρέψει μαζί του στο σπίτι του την ημέρα που ήταν χλωμός κι αδύναμος και να καλέσει έναν γιατρό στο σπίτι για να τον εξετάσει. Η περιγραφή της αυτή ήταν αρκετά αποστασιοποιημένη από τα συναισθήματά της. Περιγράφει με έναν μηχανικό και διεκπεραιωτικό ρόλο μια τόσο σημαντική σχέση. Φαινόταν ότι ο αδερφός της και κυρίως η αρρώστια που έφερε ήταν ένα βάρος για την ίδια και για τη δική της οικογένεια, οπότε το γεγονός ότι κατά βάθος γνώριζε ότι αυτός είχε «πάρει την απόφαση να πεθάνει» μέσω της παραίτησής του από την ίδια τη ζωή για την ίδια λειτούργησε και «λυτρωτικά».

«Με ευχαριστεί πάρα πολύ το ΚΑΠΗ, δεν ταιριάζω με όλες. Ξέρετε υπάρχουν και άνθρωποι που δε σε τραβάνε, ή είναι αθυρόστομοι, εγώ δεν τα μπορώ αυτά, έχω βρει κάποιες κυρίες, με όλες κάνω εδώ παρέα, μ' αρέσει αυτό και βγαίνω σχεδόν μέρα παρά μέρα. Μου λέει το παιδί μου, το παιδί μου πιο πολύ, μάνα η πρώτη σου δουλειά που θα κάνεις μόλις θα φας το πρωινό σου θα φεύγεις και κάνε το απόγευμα το φαγητό, το πρωινό να είσαι ελεύθερη. Με υπερασπίζονται πάρα πολύ τα παιδιά μου. Ο σύζυγος θέλει να είμαι δίπλα, γιατί είμαστε πενήντα χρόνια μαζί με τον σύζυγο. Δεν έρχεται στο ΚΑΠΗ...».

Η κάπως εκτενής αναφορά στο ΚΑΠΗ φανερώνει τη σημασία που έχει αυτό στη ζωή της, καθώς σε αυτό βρήκε μια διέξοδο, μια παρέα και την επικοινωνία που είχε τόσο ανάγκη.

«Καλή ήταν η ζωή μαζί του, πολύ καλή, και στα παιδιά... δοτικός άνθρωπος ως προς το οικονομικό, αλλά λίγο, όχι λίγο, αρκετά ζήλευε. Μόλις μ' έβλεπε να ντυθώ για να πάω κάπου, εγώ ήμουν... με ήξερε τι άνθρωπος είμαι, έτσι; Και με τον τρόπο του με περιόριζε, μ' έπνιγε, μ' έπνιγε δηλαδή, μη πας εκεί, γιατί να πας εκεί; Θα κάτσεις εδώ, θα κεντήσεις, εσύ κεντούσες τόσα κάδρα, τόσα αυτά... ήρθε... ήρθε... ήρθε... η κατάθλιψη».

Τελικά μας αποκαλύπτει την πραγματική αιτία που ο σύζυγός της την περιόριζε στο σπίτι και τελικά την οδήγησε στην κατάθλιψη, ήταν η ζήλεια του. Η ίδια προερχόταν από ένα σπίτι με αυστηρές αρχές και ηθικές αξίες και με έντονους τους ρόλους των δύο φύλων, οπότε σε όλη της τη ζωή θεωρούσε ότι θα πρέπει παθητικά να υπομένει όσα ο σύζυγός της, της επέβαλε. Βασικό πρότυπο για την ίδια ήταν η μητέρα της, η οποία είχε συμπεριφερθεί ακριβώς με τον ίδιο τρόπο και άντεξε αυτόν

τον ρόλο. Για την ίδια η κατάθλιψη σηματοδότησε την ανάγκη για διέξοδο από αυτή την πιεστική κατάσταση.

«Η μητέρα μου ήταν της οικογένειας, δεν έβγαινε ποτέ η μητέρα μου, η μητέρα μου ήταν εκεί... συνέχεια εκεί... εγώ δεν την ήξερα ποτέ να βγει, βρε μαμά πήγαινε στην πλατεία, τότε τα ΚΑΠΗ δεν ήταν ακόμα, άσε που δεν έβγαινε αυτή, στην πλατεία κάθονται κάποιες κυρίες, γιαγιάδες, λέω, να κουβεντιάσετε, όχι εγώ έχω το εργόχειρό μου, μου έλεγε, ήταν λίγο πιο κλειστή, μοναχική. Ο πατέρας μου ανοιχτός άνθρωπος, πολύ ανοιχτός άνθρωπος, κοινωνικός».

Στο σημείο αυτό φαίνεται πως ασυνείδητα επανέλαβε μιμούμενη τη ζωή των γονιών της. Δεν είναι τυχαίο ότι βρήκε έναν σύζυγο ακριβώς όπως ο πατέρας της, και η ίδια μιμήθηκε τη ζωή της μητέρας της, αφού για πολλά χρόνια έζησε εσώκλειστη μέσα στο σπίτι μη έχοντας κοινωνική ζωή. Μάλιστα, προσπάθησε να μιμηθεί και τη μητέρα της ως προς την απασχόληση εντός της οικίας, δηλαδή, απασχολούνταν με τη ραπτική όπως η μητέρα της που συνήθως την απορροφούσε το εργόχειρό της. Όλες αυτές οι περιγραφές μας φέρνουν στον νου τις αναλύσεις της Miller¹⁸⁰ στο βιβλίο της με τίτλο: «Οι φυλακές της παιδικής μας ηλικίας», όπου περιγράφεται ο τρόπος που τα παιδιά όταν δεν καταφέρνουν να εκφράσουν τα αληθινά τους συναισθήματα, τότε χάνουν επαφή με τον αληθινό τους εαυτό και τότε εκδραματίζουν τα αληθινά τους συναισθήματα με επεισόδια κατάθλιψης ή καταναγκαστικής συμπεριφοράς. Και όπως είδαμε, αυτά τα είχε και τα δύο, δηλαδή και την κατάθλιψη, αλλά και την καταναγκαστική συμπεριφορά, εφόσον είχε αναφέρει ότι όλα ήθελε να είναι τέλεια. Δυστυχώς, οι ίδιες καταστάσεις χειραγώγησης και καταπίεσης μεταφέρονται από τη μία γενιά στην άλλη, από τους γονείς στα παιδιά.

«Έχω ένα τετράδιο, το 'χω σαν ημερολόγιο, κάθε μέρα που περνάει γράφω, πέρασα αυτό, έζησα εκείνο, όταν ήμουν μικρή έκανα αυτό, πέρναγα τον κεντρικό δρόμο να πάω στο σχολείο. Και το κρύβω αυτό και θα ήθελα να το βρουν και να διαβάσουν μετά τον θάνατό μου. Δηλαδή αυτά τα πράγματα θέλω να τους τα πω όταν μεγαλώσουν και καταλάβουν. Θέλω να τα πω».

¹⁸⁰ Miller, A. (2003). *Οι φυλακές της παιδικής μας ηλικίας*. Αθήνα: Ποές.

Μοιάζει να είναι έμφυτη η ανάγκη από όλες τις ηλικιωμένες κυρίες κάποια στιγμή, όταν θα είναι ώριμα τα εγγόνια, να τους αποκαλυφθεί όλη η αλήθεια για όσα έζησαν. Θεωρούν προφανώς πολύ σημαντικό να ξέρουν τις συνθήκες και τα γεγονότα που βίωσαν. Εν προκειμένω, θέλει να τα γράψει, πιθανώς, για δυο λόγους, αφενός να μην τα ξεχάσει και αφετέρου για να προλάβει και να μη χαθούν σε περίπτωση σοβαρής ασθένειας ή και θανάτου. Επίσης, αυτό δείχνει και την ανάγκη της να «τακτοποιήσει» τα γεγονότα της ζωής της, να τα επαναξιολογήσει και να τα νοηματοδοτήσει. Παράλληλα, δείχνει και το πόσο νιώθει την ανάγκη να μιλήσει, να επικοινωνήσει τη ζωή της, να μπορέσει να είναι ορατή και σημαντική μέσα στην οικογένειά της.

«Θέλω να τους λέω ιστορίες βγαλμένες μέσα από τη ζωή, για τον άνδρα μου, ότι πολλά ζευγάρια χωρίζουν, ότι όλοι θα πεθάνουμε...»

Το να πουν, λοιπόν, βιώματα από τη ζωή τους είναι κοινή αντίληψη και επιδίωξη.

Σχετικά με τη δεύτερη ιστορία για τον Χότζα παρατηρούνται τα εξής:

Αυτή την ιστορία για τον Χότζα μας την είπε αρκετά καλύτερα από την προηγούμενη, με περισσότερες λεπτομέρειες και με καλύτερη σύνταξη. Με μια πρώτη ματιά η ιστορία αυτή είναι αρκετά διασκεδαστική, αλλά με μια πιο διερευνητική ματιά θα λέγαμε, ότι η «στάση» - συμπεριφορά του γαϊδάρου είναι άκρως παθητική, δηλαδή, δεν αντιδρά, ούτε καν διαμαρτύρεται. Η συμπεριφορά αυτή δεν διαφέρει πολύ από τη δική της στάση – συμπεριφορά, όπου υπομονετικά και αδιαμαρτύρητα δέχθηκε την καταπίεση από τον σύζυγό της, ο οποίος λόγω της ζήλειας του την κρατούσε εσώκλειστη. Ακόμη και οι συνέπειες αυτής της παθητικής της συμπεριφοράς είναι ίδιες περίπου με αυτές στην ιστορία του Χότζα. Βέβαια, ο γαϊδαρος ψόφησε, όμως και η κατάθλιψη είναι μια σοβαρή ψυχική ασθένεια όπου η πλειοψηφία των ασθενών έχει αυτοκτονικό ιδεασμό και αρκετοί δυστυχώς, δεν μπορούν να το αντιμετωπίσουν και τελικά καταλήγουν. Μήπως τελικά, το γεγονός ότι συγκράτησε καλύτερα στη μνήμη της την ιστορία αυτή του Χότζα, δεν ήταν και τόσο τυχαίο, αλλά συνέβη, διότι σχετίζεται με όσα έχει βιώσει;

8^η συνέντευξη- Αναστασία

«Μεγαλώνοντας κι εμείς... κι εγώ δεν πήγα πανεπιστήμια και τέτοια κι όλα αυτά γιατί ίσως δεν τα έπαιρνα, ίσως γιατί δεν είχα βοήθεια γιατί και οι γονείς δεν ήταν άνθρωποι περαιτέρω μόρφωσης, δουλειά πλέον, από τα δεκατέσσερα».

Διαπιστώνουμε στο σημείο αυτό την προσπάθειά της να απαντήσει σε κάποια «γιατί». Κυρίως γιατί δε σπούδασε και δε μορφώθηκε. Η προσπάθεια να απαντήσει, δείχνει ότι την απασχολεί κι ότι ίσως η ζωή της να ήταν διαφορετική εάν σπούδαζε.

«Δούλευα σε εργοστάσιο, γαζώτρια, αρχικά στο εργοστάσιο του Κ. Μαρούση, αν έχετε ακουστά, ένα τεράστιο εργοστάσιο και συνεχίζαμε μετά... από εκεί σε άλλη δουλειά, πάντα όμως στον κλάδο αυτό».

Τελικά με τόσες κυρίες που έκαναν αυτή τη δουλειά, μοιάζει σαν να πήραμε τις συνεντεύξεις από συνταξιούχους γαζώτριες. Αποτελεί πάντως ένα ενδιαφέρον χαρακτηριστικό, καθώς ήταν ένα επάγγελμα που ταυτίζονταν με το γυναικείο φύλο και ταυτόχρονα για τις περισσότερες ήταν εύκολο να το εξασκούν από το σπίτι φροντίζοντας ταυτόχρονα τα παιδιά τους και το νοικοκυριό τους.

«Τώρα, ήθελα ίσως να είχα συνεχίσει, θα ήθελα να είχα βοήθεια, αλλά ήταν οι γονείς φτωχοί, του μεροκάματου, επειδή ίσως δεν ήταν κι εκείνοι άνθρωποι με μια άλφα παιδεία, δηλαδή γυμνασίου, πανεπιστημίου, και ήταν και φτωχοί και δεν μπορούσαν οικονομικά να μας στηρίξουν για να προχωρήσουμε. Οπότε κι εγώ και η συχωρεμένη η αδελφή μου μέχρι το δημοτικό».

Ξανά κάνει αναφορά στην εκπαίδευση – μόρφωση, και το συνδέει με την εργασία και την οικονομική της κατάσταση, άρα πιστεύει ότι αν σπούδαζε, θα είχε καλύτερη επαγγελματική σταδιοδρομία και θα ήταν καλύτερα οικονομικά.

«μετά βγήκα πάλι για δουλειά, είχα τον άνδρα μου, βέβαια δε μου μιλούσε για ένα τρίμηνο επειδή εγώ βρήκα δουλειά εκεί κοντά σε μια βιοτεχνία, γιατί δεν ήθελε να βγω να δουλέψω».

Το συναντήσαμε και σε άλλες συνεντεύξεις αυτό, το να μην επιτρέπει δηλαδή, ο σύζυγος να εργαστεί η σύζυγός του. Άρα βλέπουμε ότι σε αυτές τις ηλικίες έχουμε κάποια κοινά χαρακτηριστικά όπως τον γάμο σε μικρή ηλικία, συνήθως με

συνοικέσιο, το επάγγελμα της μοδίστρας, την απαγόρευση εργασίας εκτός σπιτιού κ.ά.

«Είναι λίγο εγωιστές κάποιοι άνθρωποι, το οποίο μέσα μου δεν το είχα ποτέ αυτό. Αυτό τον εγωισμό, τον εγωισμό τον έχω μέσα μου, με το να είμαι αξιοπρεπής, να μη πειράζω άνθρωπο, να μην ενοχλώ ανθρώπους, σίγουρα τον είχα πάντα μέσα μου».

Η σύγκριση με τον άνδρα της και ο χαρακτηρισμός του ως «εγωιστής», φανερώνει το θυμό της και τη διαφωνία της για το γεγονός ότι δεν της επέτρεπε να εργάζεται.

«Κι εξάλλου εδώ στο ΚΑΠΗ έρχομαι σχεδόν κάθε μέρα και τα λέμε με τις φίλες μου. Εγώ δεν ασχολούμαι με όλες τις δραστηριότητες που έχουν, πέρυσι συμμετείχα στην ομάδα για την άνοια. Φέτος έρχομαι στον χορό και στη γυμναστική. Δεν έχω γραφτεί σε όλα, γιατί δεν μπορώ και συνέχεια».

Ένα άλλο κοινό που παρατηρούμε, είναι ότι όλες οι κυρίες δεν παραλείπουν να αναφερθούν στο ΚΑΠΗ, δηλαδή, με τι δραστηριότητες απασχολούνται, με το αν έχουν κάνει φίλες κοκ. Επίσης, φαίνεται ότι στο συγκεκριμένο ΚΑΠΗ υπάρχουν περισσότερες γυναίκες, παρά άνδρες.

«Θέλω να πω στα εγγόνια μου και για τη δικιά μου τη ζωή, τις δυσκολίες που έζησα, αλλά είναι πολύ μικρά ακόμα, τι να καταλάβουν;»

Να κι άλλο ένα ακόμη κοινό χαρακτηριστικό. Όλες τους νιώθουν μια βαθύτερη ανάγκη να μιλήσουν στα εγγόνια τους για το παρελθόν τους, τα βιώματά τους, αλλά αυτό που προς το παρόν τις εμποδίζει είναι ότι πιστεύουν ότι πρέπει να τα προστατεύσουν από όσα άσχημα έζησαν και να τους μιλήσουν γι' αυτά αργότερα, όταν θα είναι πιο ώριμα για να καταλάβουν.

«Ξέρουν ότι έχει πεθάνει ο παππούς τους, τους είπαν οι γονείς τους ότι είναι στον ουρανό, αλλά έως εκεί. Αν δείτε ένα αστέρι που λάμπει περισσότερο από όλα τα άλλα, εκείνο είναι».

Το να εξηγήσεις σε ένα παιδί τον κύκλο της ζωής σχετίζεται με το αμέσως προηγούμενο σχόλιο, ότι δηλαδή, οι μεγάλοι, οι ενήλικες φοβούνται να μιλήσουν στα παιδιά για θέματα που πιστεύουν ότι θα τα πληγώσουν κι έτσι πολλά πράγματα τα μεταθέτουν και τα αναβάλλουν γι' αργότερα.

«Τότε ήταν πολύ διαφορετική η ζωή και τα παιδιά πρέπει να μάθουν για να μπορέσουν να εκτιμήσουν τη ζωή τους τώρα».

Εδώ μας δίνει ένα επιχείρημα για τον λόγο που πρέπει να αποκαλύψει κάποια στιγμή τα βιώματά της.

«Βλέπω τις άλλες κυρίες εδώ στο ΚΑΠΗ που κουβεντιάζουν όλη την ώρα για το τι είδαν το προηγούμενο βράδυ, με ρωτάν για τις «άγριες μέλισσες», ποιες μέλισσες βρε παιδιά, τους λέω, εγώ δεν ανοίγω τηλεόραση, ούτε μέλισσες βλέπω, ούτε τούρκικα βλέπω, ούτε είμαι όλη την ώρα μπροστά σε μια οθόνη. Εδώ να πούμε μια κουβέντα σαν άνθρωποι, μπορούμε;»

Αναφέρεται εκτενώς στο ΚΑΠΗ, γεγονός που δείχνει τη σημασία που έχει αυτό στη ζωή της. Ίσως, βέβαια, να διαδραματίζει και κάποιο ρόλο το ότι οι συνεντεύξεις παραχωρήθηκαν σε χώρο μέσα στο ΚΑΠΗ, οπότε οι συνειρμοί γύρω από αυτό είναι εύλογοι και θεμιτοί.

«Για αυτό βγήκαμε σωστοί άνθρωποι στην κοινωνία. Η ζωστήρα μας έσωσε».

Η τελευταία φράση νομιμοποιεί κατά μία έννοια τη σωματική κακοποίηση που υπέστη ως ανήλικη από τους γονείς της. Δικαιολογεί έτσι την άσχημη και αντιπαιδαγωγική συμπεριφορά του πατέρα της, προκειμένου να ωραιοποιήσει την κατάσταση και να ισορροπήσει το έλλειμμα στον τομέα της μόρφωσης. Δηλαδή, μπορεί να μη σπούδασε, αλλά τουλάχιστον απέκτησε κοινωνική μόρφωση, εφόσον βγήκε σωστός άνθρωπος στην κοινωνία.

«Αυτό το έχουμε όλοι στο σπίτι και τα παιδιά μου πιστεύουν. Την πίστη πήρανε, όχι ότι τρέχουν όλη την ώρα στις εκκλησίες».

Τελικά κατάφερε να μεταλαμπαδεύσει στα παιδιά της κάποιες αξίες, αξίες που όπως φαίνεται περνούν από γενιά σε γενιά, από τους γονείς στα παιδιά δηλαδή.

Το παραμύθι του Πόντζο («Πόντζο τρως και Πόντζο κράζεις»)

Το συγκεκριμένο παραμύθι σχετίζεται με τη ζωή της, με την έννοια ότι μιλάει για φτώχεια, διότι και η ίδια έζησε φτωχικά χρόνια, και όταν ήταν μικρή, αλλά και αργότερα που παντρεύτηκε. Το να δώσει στον άνδρα της να φάει τον σκύλο τους, θα λέγαμε ότι αποτελεί ένα είδος τιμωρίας. Ίσως, και η ίδια να ήθελε να τιμωρήσει τον σύζυγό της για να εκτονώσει το θυμό της, επειδή δυσανασχετούσε και διαφωνούσε με

το να εργάζεται η σύζυγός του. Από την άλλη, το παραμύθι αυτό θέλει να περάσει το μήνυμα ότι οι άνδρες κάποιες φορές θα πρέπει να τιμωρούνται από τις γυναίκες τους για να «βάζουν μυαλό».

Το παραμύθι «Ο βασιλιάς των ζώων και η καλιακούδα»

Το «παραμύθι» αυτό που επέλεξε να αφηγηθεί είναι του Αισώπου, και μας λέει πως ακόμη και να προσπαθήσεις να κοροϊδέψεις προσποιούμενος κάποιον άλλο, κάποια στιγμή θα αποκαλυφθεί η αλήθεια. Οπότε, καλύτερα να είσαι αυθεντικός και έντιμος/η και αυτή είναι η στάση ζωής που η συγκεκριμένη κυρία επέλεξε, γι' αυτό και στην αρχή μας μιλά λέγοντάς μας ότι προτιμά να έχει αξιοπρέπεια και όχι εγωισμό.

9^η συνέντευξη- Γεωργία

«Γενικά, δύσκολη ζωή, αλλά ο στόχος σε κάνει να πετυχαίνεις, για αυτό και στα παιδιά μου και στα εγγόνια μου τους μιλάω για στόχους».

Έχει ενδιαφέρον ότι είναι τόσο συνειδητοποιημένη στο να περάσει στα εγγόνια της κάποια μηνύματα όπως η στοχοθέτηση. Είναι σημαντικό τα παιδιά να μαθαίνουν από μικρά την αξία του να βάζουν στόχους, γιατί έτσι μόνο θα μπορέσουν να τους πετύχουν.

«Και τα παραμύθια δεν είναι μόνο για τα παιδιά, είναι και για τους μεγάλους. Μπορείς να πάρεις πάρα πολλά μηνύματα μέσα από τα παραμύθια».

Είναι η πρώτη φορά που ακούγεται αυτό από μία από τις συμμετέχουσες στην έρευνα, ότι δηλαδή τα παραμύθια περνούν μηνύματα στα παιδιά. Διαφαίνεται ότι η ίδια έχει ασχοληθεί ενεργά κι ότι το μορφωτικό της υπόβαθρο τη βοήθησε να καταλήξει στο συγκεκριμένο συμπέρασμα.

«Προσπαθώ να αναδείξω τους χαρακτήρες της καθημερινότητας κι έτσι πλάθουμε τα παραμύθια».

Ομολογεί ότι η ίδια πλάθει παραμύθια μέσα από ήρωες της καθημερινότητας, επιβεβαιώνοντας το σκεπτικό ότι οι παππούδες και οι γιαγιάδες, αρκετές φορές πλάθουν τα δικά τους παραμύθια μέσα από δικά τους βιώματα.

Όσον αφορά στο παραμύθι για το λιοντάρι και το ποντίκι μπορούμε να πούμε ότι ίσως και λόγω των φεμινιστικών της αντιλήψεων, να ταυτίζεται με το ποντικάκι, όπου η ίδια τελικά κατάφερε και μέσα από τις σπουδές, την οικογένεια καθώς και την ανέλιξη στον επαγγελματικό στίβο, να αποδείξει ότι δεν είναι και τόσο αδύναμη όσο οι άνδρες νομίζουν, αλλά στη ζωή της διέπρεψε σε όλους τους τομείς και ήταν χρήσιμη όπως ακριβώς το ποντικάκι.

«Έχουμε πει πάρα πολλά ωραία παραμύθια που διδάσκουνε και την ιστορία. Προτιμώ αυτά για να μη τα παραμυθιάσουμε πολύ και τα βγάλουμε έξω από τη ζωή. Γιατί πολλές φορές τα παραμύθια μας βγάζουνε έξω από τη ζωή και κυρίως τα παραμύθια που απευθύνονται σε κοριτσάκια. Αυτά τους πλάθουν μια άλλη πραγματικότητα, Μπάρμπι, πριγκίπισσα Σίσσυ, δαχτυλίδια, και άλλα».

Είναι επίσης, η πρώτη φορά σε αυτές τις συνεντεύξεις που ακούγεται αυτή η άποψη η οποία σαφώς είναι σωστή και επιβεβαιώνεται από πολλούς θεωρητικούς της κοινωνιολογίας και άλλους επιστήμονες που έχουν εξετάσει τις αναπαραστάσεις του φύλου στα παραμύθια, μιλήσαμε εξάλλου εκτενώς για το ζήτημα του σεξισμού στα παραμύθια παραπάνω στο θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας μας.

«Το κοριτσάκι τ' ακούει όλα όσα της λέω, της περνάω τις ιδέες του φεμινισμού, δεν καταλαβαίνει ακόμα τις έννοιες».

Άρα, επιβεβαιώνεται για άλλη μια φορά ότι οι ιδέες των παππούδων και των γιαγιάδων περνούν στα εγγόνια μέσα από το παραμύθι.

10^η συνέντευξη- Καίτη

«Δεν μπορούσε να δουλέψει όπως πριν, σακατεύτηκε, φόραγε ζώνη, αλλά τι να σου κάνει κι η ζώνη, άμα είναι τση μοίρα σου να πάθεις κάτι, θα το πάθεις».

Στο σημείο αυτό διαφαίνεται η πίστη της στη μοίρα.

«...μετά όταν πήγα για την πρακτική μου γνώρισα εκεί στο νοσοκομείο, τον άντρα της ζωής μου, έναν Κρητίκαρο λεβέντη, δυο μέτρα ως απάνω και μου άρεσε ετσά με την μουστάκα του, που να βρεις τέτοιο άντρα στην Αθήνα, κι έτσι παντρεύτηκα στα 25 μου».

Κι αυτή η κυρία παντρεύτηκε σχετικά μικρή, λίγο παραπάνω από τις προηγούμενες κυρίες και μάλιστα από έρωτα, όπως η ίδια μας τόνισε.

«Καμιά φορά λέω είναι επιλογές αυτά, από την άλλη λέω είναι και τυχερά, εμένα η μάνα μου το λεγε τυφλοβδομάδα, δεν ξέρω από που το είχε ακούσει, έλεγε, αν έρθει η τυφλοβδομάδα δεν γλυτώνει κανείς».

Πάλι επικαλείται την μοίρα...

«Δηλαδή, ότι για μια εβδομάδα στη ζωή του ο καθένας και η καθεμία τυφλώνεται και όποιον γνωρίσει εκείνες τις μέρες, ό,τι κουσούρια και να έχει ο άλλος, δεν τα βλέπει, τα παραβλέπει και μετά τον αγαπά και τον παντρεύεται κι ας του κάνει τη ζωή κόλαση δεν χωρίζουνε, είναι στη μοίρα τους να είναι μαζί, σαν να φτιάχτηκαν ο ένας για τον άλλον».

Όπως και πριν, πάλι κάνει λόγο για τη μοίρα και φαίνεται ότι πιστεύει ακράδαντα σε αυτή.

«εγώ μεγάλωσα τα εγγόνια μου, προσπαθούσα να βρω εγώ παραμύθια δικά μου, προσπαθούσα να τα κάνω να γελάσουνε. Μετέτρεπα για παράδειγμα τον λύκο με τα εφτά κατσικάκια, που έλεγαν τα παιδάκια, εννοώ σε νηπιακή ηλικία, το έκανα δικό μου, γελάγανε τα παιδάκια».

Παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι προσπαθούσε να βρει δικά της παραμύθια για να πει και επίσης, ότι έκανε κάποιες μετατροπές στα παραδοσιακά λαϊκά παραμύθια, πρακτική που ακολουθείται συχνά από τους αφηγητές των παραμυθιών, όπου ο κάθε αφηγητής προσθέτει ή αφαιρεί πράγματα, αποδίδοντας τη δική του εκδοχή.

«Αλλά και τώρα που μεγάλωσαν τους λέω ιστορίες και παραμύθια σχετικά με τη δική μου ζωή, την εφηβική, και τα ακούνε με μεγάλο ενδιαφέρον, τα συμβουλεύω».

Αισθάνεται η ίδια ότι μέσα από τα παραμύθια συμβουλεύει τα εγγόνια της, άρα ότι τα παραμύθια έχουν τη δύναμη να περνούν μηνύματα στα παιδιά.

«Μόλις τελείωνε ένα παραμύθι συζητούσαμε τι μας διδάσκει αυτό και τι πρέπει να κρατήσουμε. Δηλαδή, μέσα από την ιστοριούλα τι κατάλαβαν και τι μαθαίνουμε μέσα από αυτό. Για παράδειγμα, ένα παραμύθι με τη χελώνα και τον λαγό, που η χελώνα έφτασε πρώτη και ότι πρέπει να

έχουμε υπομονή και να μην θεωρούμε τίποτα δεδομένο στη ζωή μας, όλα μπορούμε να τα χάσουμε αν δεν κοπιάσουμε και δεν προσπαθήσουμε για αυτά».

Όπως έχουμε δει μέχρι τώρα, δεν ασχολούνται οι γιαγιάδες με το να συζητήσουν μετά την αφήγηση της ιστορίας σχετικά με το τι διδάσκει αυτή η ιστορία του παραμυθιού. Η συζήτηση σχετίζεται με την πεποίθηση που αναφέραμε αμέσως παραπάνω, στο προηγούμενο σχόλιο, ότι δηλαδή, πιστεύει στη δύναμη των παραμυθιών να μεταλαμπαδεύουν μηνύματα, αρετές και αξίες.

«Οι γονείς ήταν πολύ κουρασμένοι».

Για άλλη μια φορά επιβεβαιώνεται ότι οι παππούδες και οι γιαγιάδες έχουν ανάγκη να αφηγηθούν τις ιστορίες της ζωής τους.

Συνοψίζοντας, η Καίτη φαίνεται πως έζησε μια σκληρή αγροτική ζωή στην Κρήτη, με πολλές κακουχίες και βάσανα, για τα οποία αναζητά έναν τρόπο δικαιολόγησης, μια απάντηση προς τον ίδιο της τον εαυτό. Γιατί τα έζησαν όλα αυτά; Η απόδοση στην τύχη είναι μια διέξοδος, η μοίρα και το τυχερό του καθενός είναι κάτι που επικρατεί στα λόγια της Καίτης. Πόσο δύσκολη ήταν η ζωή τους στο νησί; «Κουτσά ζερβά, μας μεγαλώσανε και μας σπουδάσανε», φαίνεται πως είναι περήφανη για την καταγωγή της, τις προσπάθειες των γονιών της αλλά και τις σπουδές που έκαναν και οι τρεις αδερφές. Επίσης, για την ίδια ήταν σημαντικό ότι βρήκε και άντρα από την Κρήτη και παντρεύτηκε από έρωτα. Νιώθει περήφανη και τυχερή και για την επιλογή που έκανε.

Η ίδια με περηφάνια αναφέρεται και στη συμβολή της στο μέγαλωμα των εγγονιών της. Και η ίδια αναφέρει ότι έχει την ανάγκη να μιλήσει μέσα από ιστορίες και από τα παραμύθια της στα εγγόνια της, ώστε να μάθουν στοιχεία για τη ζωή της, ώστε να δουν ότι δεν ήταν όλα τα πράγματα και οι καταστάσεις όπως τώρα. Το παραμύθι που επιλέγει να αφηγηθεί και το οποίο έλεγε συχνά στα παιδιά και στα εγγόνια της προέρχεται από τη γιαγιά της και πιο συγκεκριμένα από τις ρίζες που έχει και η ίδια από την Κρήτη, γεγονός που δείχνει και τη σύνδεση αλλά και τη νοσταλγία του τόπου της, αν και έχουν περάσει πολλά χρόνια από τότε που έφυγε από το νησί και κατέβαλε πολλές προσπάθειες να προσαρμοστεί στην Αθήνα.

11^η συνέντευξη- Γιώργος

*«Εμείς ζήσαμε πολύ φτωχικά χρόνια. Σκληρή η ζωή εδώ στο χωριό».
«Από μικρά στη δουλειά, δεν είχε όπως τώρα να πας στο σχολείο, να πας
στο πανεπιστήμιο, να πας στρατό, να 'ρθεις 30 χρονών και μετά να πιάσεις
δουλειά. Μόλις αρχίζαμε να νογάμε μας έστελναν στα χωράφια και
βοσκούσαμε και τα ζωντανά».*

Βλέπουμε ότι είναι μια φράση, η οποία επαναλαμβάνεται, περιγράφοντας την κοινωνικοοικονομική κατάσταση στην οποία βρισκόταν οι άνθρωποι εξαιτίας του πολέμου. Πρόκειται για μια ζοφερή πραγματικότητα, που τους έχει επηρεάσει και έχει αφήσει ανεξίτηλα σημάδια και πληγές στην ψυχή τους. Επίσης, βλέπουμε ότι από μικρή ηλικία δουλεύανε στα χωράφια μαζί με τους γονείς τους, ούτως ώστε να συνεισφέρουν στα έξοδα του σπιτιού και να καταφέρουν να ορθοποδήσουν οικονομικά. Πολύ νωρίς τα παιδιά καλούνταν να αναλάβουν ευθύνες, γεγονός που δείχνει μια πρόωπη ανάγκη για ωρίμανση. Εξάλλου, δεν υπήρχε καμία ιδιαίτερη μέριμνα και φροντίδα για τα παιδιά, από πολύ νωρίς έπρεπε να γίνουν ανεξάρτητα και να αρχίσουν να συνεισφέρουν στο σπιτικό τους και να ξεκουράσουν τους μεγάλους.

*«μας χτυπούσαν με τη βέργα στα κουλιά (στον πισινό)»
«Τέλος πάντων... όλη εκείνη τη χρονιά που έπεσα στο ρέμα την πέρασα
χωρίς βιβλία. (...) σιγά μην χαλούσε παράδες να πάρει βιβλία σε 'μένα το
ζουντόβολο. Ούτε για να μας πάρει παπούτσια... που περίσσευαν
παράδες;»*

Η κοινωνία, από ότι φαίνεται, είχε αρκετά άγρια και πρωτόγονα χαρακτηριστικά, γιατί πέρα από τα στοιχειώδη που τους έλειπαν βλέπουμε ότι ακόμη και στο σχολείο τα παιδιά αντιμετωπίζονταν με πολύ σκληρό και βίαιο τρόπο από τους εκπαιδευτικούς. Οι ενήλικες δε σεβόντουσαν την προσωπικότητα των παιδιών, δεν υπήρχε η έννοια της ιδιωτικότητας, όπως την εννοούμε σήμερα, μιας και όλοι κοιμόντουσαν στον ίδιο χώρο και τα παιδιά δεν είχαν τα δικά τους δωμάτια, και δε λαμβάνονταν υπόψη καμία επιθυμία και συναισθηματική/ ψυχολογική ανάγκη των παιδιών, πέραν των βιολογικών. Το γεγονός ότι δεν υπήρχαν παιδικά θέατρα, κινηματογράφος, συναυλίες, ωδεία και δυνατότητα σε αθλητικές δραστηριότητες, ανάγει το παραμύθι σε μια εξέχουσα ψυχαγωγική δραστηριότητα, τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο.

«Θέλω να πεθάνω στα ποδάρια μου, χωρίς να εξαρτιέμαι από τους άλλους. Όσο μεγαλώνουμε τα κουράγια στερεύουν και οι δυνάμεις λιγοστεύουν. Οι περισσότεροι σκέφτονται το θάνατο που πλησιάζει, τις αρρώστιες που είναι πιο συχνές. Ακόμη και όταν λες ότι δεν σε νοιάζει ο θάνατος όταν αρχίζεις και χάνεις γνωστούς και συγγενείς αρχίζεις και σκιάζεσαι».

«Ενώ εγώ είμαι σα το διάολο που δεν το βάζει κάτω, σα τα δέντρα θέλω να πεθάνω όρθιος».

Μία αναφορά που έχουμε συναντήσει και σε άλλες συνεντεύξεις. Είναι σημαντικό για τους περισσότερους να μπορούν να αυτοεξυπηρετούνται μέχρι το τέλος της ζωής τους, να μη γίνουν βάρος σε κανέναν. Επίσης, είναι και ζήτημα αξιοπρέπειας. Όπως έχουν μάθει να αγωνίζονται σε όλη τους τη ζωή έτσι φαίνεται ότι θέλουν και να πεθάνουν, δυνατοί και αγωνιστές.

«Ο αδερφός μου ο Λίας στην Αθήνα τον θυμάμαι συνέχεια να κλαίγεται και να γκρινιάζει με το που πήρε την σύνταξη. Έλεγε με τη σύνταξη σταματάς να προσφέρεις στους άλλους αλλά και στον εαυτό σου. Όταν πήρε τη σύνταξη στενοχωρέθηκε τόσο πολύ που δεν μπορείς να φανταστείς! (αναστεναγμός)».

Εδώ εντοπίζεται μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στη ζωή στην πόλη και στο χωριό όσον αφορά στη σύνταξη. Στην Αθήνα, πολλοί συνταξιούχοι νιώθουν πλέον αποκομμένοι και περιθωριοποιημένοι από την κοινωνία, ενώ στο χωριό οι περισσότεροι ακόμη και μετά τη σύνταξη συνεχίζουν να ασχολούνται με τις αγροτικές εργασίες και τα ζώα. Επομένως, δεν αντιλαμβάνονται τη συνταξιοδότηση ως μια παραίτηση από την ενεργή ζωή.

«ρίχνεις μαύρη πέτρα πίσω σου, τα ξεχνάς τα παππούδια... ούτε τηλέφωνο παίρν'... μόνο αν έχει καμιά σφήνα να φλάξουμε τα εγγόνια».

Εδώ εκφράζει ένα παράπονο για το πόσο συχνά επικοινωνούν τα παιδιά μαζί του. Θεωρεί πως είναι μια σχέση συμφέροντος, όπου τα παιδιά τους θυμούνται όταν χρειάζονται να προσέξουν τα εγγόνια. Αυτό είναι ένα παράπονο αλλά και φόβος πολλών ηλικιωμένων ατόμων.

«Τους μεγάλωσα, τους έκανα κοτζάμ άντρες ως εκεί πάνω και κουμάντο κάνουν οι κυράδες τους... ήμαρτον Θέ μου πώς άλλαξε έτσι η κοινωνία! (αναστεναγμός). Τις προάλλες είχα πάει με την κυρά στον μεγάλο γιατί

*κάναμε κάτι εξετάσεις στο γιατρό για την καρδιά και είδα κι απόειδα...
είχε ζώσει την ποδιά κι έκανε να πλύνει τα πιάτα! Δεν άντεξα τέτοιο
θέαμα! Δεν ντρέπεσαι βρε του είπα... τι τα φοράς τα παντελόνια; Άμα τα
φοράς πρέπει και να τα τιμάς! Πώς κατάντησες έτσι, δικός μου γιος είσαι
εσύ; Δεν σε αναγνωρίζω! Μοντέρνοι καιροί και κουταμάρες... ο άντρας
σήμερα δεν είναι άντρας, γι' αυτό και δεν κρατιόνται οι γυναίκες και πάμε
κατά διαόλου σα κοινωνία. Το δα κι αυτό ο γιος μου να ξεφτιλίζεται για
μια γυναίκα κι αυτή να του 'χει βάλει τα δυο πόδια σ' ένα παπούτσι!»
«Η γυναίκα γι' αυτό είναι φτιαγμένη για να γεννά και να μεγαλώνει τα
παιδιά του άντρα της, όχι να γυρνοβολά από δω κι απ' εκεί για να κάνει
καριέρα...!»*

Στο σημείο αυτό παρατηρούνται οι έντονες στερεότυπες απόψεις που υπάρχουν για τους ρόλους των δύο φύλων, που φαίνεται πως είναι πιο έντονες στην επαρχία σε σύγκριση με την Αθήνα. Μέσα από όσα λέει φαίνονται και οι απόψεις του για τη σύγχρονη κοινωνία αλλά και τα αίτια στα οποία αποδίδει τη φθορά των θεσμών και την αποδόμηση της κοινωνίας.

*«Εγώ πάντως και σ' αυτούς και στα εγγόνια μου πάντα θα λέω την
αλήθεια, δεν είμαστε μαθημένοι να κρυβόμαστε εμείς, είμαστε περήφανοι
και μερακλήδες και τα λέμε έξω απ' τα δόντια και σ' όποιον αρέσουμε.
Αυτές οι γυναίκες της πόλης είναι άλλη πάστα ανθρώπων, μαθημένες
αλλιώς!»*

Διαφαίνεται μέσα από τα λόγια του αυτά ότι θέλει να έχει επικοινωνία με τα εγγόνια του και θέλει να τους μεταδίδει την οπτική που έχει ο ίδιος, την αλήθεια όπως λέει. Δίνει έμφαση στις σχέσεις και στους ανθρώπους που χαρακτηρίζονται από ειλικρίνεια και ντομπροσύνη. Από μόνος του εντοπίζει και επισημαίνει μια διαφορά ανάμεσα στους ανθρώπους του χωριού και τους ανθρώπους της πόλης.

*«μου ζητάνε από μόνα τους παραμύθια να τους πω. Τους λέω ιστορίες από
τη ζωή στο χωριό, όπως αυτά που σου είπα, για τα βιβλία που μου πέσανε
στη φλέβα, για τη δασκάλα που μας ξυλοφόρτωσε με τη βέργα, για το ότι
πεινάγαμε και κλέβαμε φρούτα απ' τα δέντρα των άλλων και μια φορά με
τσάκωσε η παπαδιά και με πετροβολούσε πάνω στο δέντρο, στην
κορομηλιά, και πόνο να δεις, και μόλις έπεσα χάμω έσπασε το σκουπόξυλο*

πάνω μου. Πρέπει να ξέρουνε για να μάθουνε να εκτιμάνε. Τους έλεγα για την αγελάδα...»

Τα παιδιά ζητάνε από μόνα τους να ακούσουν παραμύθια, άρα έχουν ανάγκη από το να είναι ακροατές και ο παππούς έχει ανάγκη να είναι αφηγητής των ιστοριών της ζωής του καθώς και των παραμυθιών του. Οι ρόλοι λοιπόν, είναι πολύ ξεκάθαροι και συγκεκριμένοι. Προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι το νόημα που βγαίνει από τη φράση: «πρέπει να ξέρουνε για να μάθουνε να εκτιμάνε» το εντοπίσαμε και σε αρκετές άλλες αφηγήσεις ζωής. Στο σημείο αυτό η διαφοροποίηση έγκειται στο γεγονός ότι υπήρχαν κάποιοι ενδοιασμοί όχι ως προς το τι πρέπει να πούνε στα παιδιά, αλλά ως προς το πότε θα τα πούνε, δηλαδή, χρονικά ποια θα ήταν η καταλληλότερη στιγμή για να μάθουν τα παιδιά την αλήθεια χωρίς αυτά να πληγωθούν.

«Τέλος πάντων, ευτυχώς με ήβρε ο πατέρας μου και αφού πρώτα μου έδωσε ένα χέρι ξύλο, έκοψε τα σχοινιά και μπόρεσε και σηκώθηκε η Καραβέλω. Τα ζώα δεν τα χτύπαγε ποτές ο συγχωρεμένος ο πατέρας μου, εμάς μας χτύπαγε για να γίνουμε άνθρωποι όπως έλεγε και γιατί το ξύλο βγήκε από τον παράδεισο. Τα ζώα γιατί να τα χτυπήσει; Όσο και να τα χτύπαγε δεν θα γίνονταν ποτές άνθρωποι, εμείς όμως; (σπάσιμο φωνής, δάκρυ). Τέλος πάντων, τέτοια τους λέω, για να μάθουνε ότι τότες η ζωή ήταν σκληρή, τώρα αυτά είναι καλομαθημένα, δεν τους λείπετε τίποτα και δεν ξέρουν να εκτιμούνε...»

Προκαλεί αίσθηση ο βάνανσος τρόπος συμπεριφοράς των γονέων απέναντι στα παιδιά. Τα επιβάρυναν με αυξημένες ευθύνες που σίγουρα δεν αναλογούσαν στην ηλικία τους κι έπειτα τα τιμωρούσαν αν κάτι δε πήγαινε καλά και αυτά δεν ήξεραν πώς να αντιδράσουν, ώστε να χειριστούν και να αντιμετωπίσουν δύσκολες καταστάσεις. Μοιάζει σαν να θεωρούσαν τους ανηλίκους αφενός σαν μικρογραφίες ενηλίκων και αφετέρου σαν παιδιά ως προς τη δικαιοδοσία στο να ασκούν λεκτική και σωματική βία, δήθεν ως τρόπο διαπαιδαγώγησης. Ακόμη και στα ζώα ο τρόπος συμπεριφοράς ήταν καλύτερος και το σπάσιμο της φωνής, καθώς μας αφηγείται φανερώνει τα βαθιά ψυχικά τραύματα και τις συναισθηματικές πληγές που ακόμη είναι ανοικτές. Παρά την όλη συγκίνηση, διαφαίνεται ότι δεν γίνεται αντιληπτό ότι όλα αυτά τα βιώματα έχουν αφήσει πληγές, καθώς διαπιστώνουμε ότι όπως και σε

άλλες αφηγήσεις, έτσι κι εδώ επιχειρείται μια δικαιολόγηση, ότι δηλαδή, το αποτέλεσμα ήταν τελικά θετικό, αφού έμαθαν να εκτιμούν.

«Γι' αυτό στη φύση βλέπουμε τις χελώνες να σηκώνουν το βάρος της σκάφης, τους σκαντζόχοιρους να έχουν καρφωμένες βελόνες στην πλάτη τους και τις μέλισσες να φτιάχνουν πίτες με μέλι και να είναι πάντα αλευρωμένες (γεμάτες με γύρη)».

Είναι μια ιστορία που μιλά για το πόσο δύσκολη ήταν η ζωή μιας μητέρας που μεγάλωνε παιδιά, ιδίως εκείνα τα χρόνια, αλλά κυρίως μιλά για την αγνωμοσύνη των παιδιών, όπου δεν αναγνωρίζουν τις θυσίες που κάνουν οι γονείς για αυτά. Αυτή η πεποίθηση υπάρχει στην ελληνική κοινωνία και συμπυκνώνεται σε διάφορα γνωμικά όπως λόγου χάρι: «μια μάνα μεγαλώνει δέκα παιδιά, δέκα παιδιά, δε μεγαλώνουν μια μάνα» ή «η μάνα έδωσε του παιδιού της αμπέλι και το παιδί δεν έδωσε στη μάνα του σταφύλι» κτλ. Είναι πάντως, αξιοσημείωτο το γεγονός ότι κι ο ίδιος ο παππούς μας αφηγείται ανάλογο παράπονο όταν λέει χαρακτηριστικά για τα παιδιά του: «Άπαξ και δεν προκόψεις στον τόπο σου... ματσούκια στο Μουζάκι (περιοχή)... ρίχνεις μαύρη πέτρα πίσω σου, τα ξεχνάς τα παππούδια... ούτε τηλέφωνο παίρν... μόνο αν έχει καμιά σφήνα να φλάξουμε τα εγγόνια.» Αυτό το παράπονο, ότι δηλαδή, τα παιδιά ξεχνούν τους γονείς τους και τους θυμούνται μόνο για να εκμεταλλευτούν την καλοσύνη τους, το συναντήσαμε και σε άλλες αφηγήσεις ζωής όπως είδαμε. Είναι μια προσδοκία που οι γονείς έχουν από τα παιδιά, αλλά όπως φαίνεται τα παιδιά δεν αντιλαμβάνονται αυτή την ανάγκη των γονιών τους να μην τους ξεχνούν. Τελικά η αναφορά σε αυτή την ιστορία ίσως να μην είναι και τόσο τυχαία, αλλά να γίνεται επειδή συμφωνεί με τις προσωπικές του απόψεις και πεποιθήσεις.

Όσον αφορά στο παραμύθι του ζαχαροπλασμένου οφείλουμε να πούμε ότι είναι ένα παραμύθι που το συναντάμε σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας με μικρές παραλλαγές είτε στον τίτλο είτε και στο περιεχόμενο. Για παράδειγμα, συναντάμε αντί για τον τίτλο «Ζαχαροπλασμένος», ο Σιμιγδαλένιος. Επίσης, πολλά κοινά διαπιστώνονται με ένα άλλο παραμύθι σε μια επόμενη αφήγηση, με τίτλο «Τσελεπής Περιστεράς». Βέβαια, ο κάθε αφηγητής το διηγείται με τον δικό του μοναδικό τρόπο και εντάσσει προσωπικά στοιχεία. Εδώ φαίνεται πως ο αφηγητής θεωρεί σημαντικό να παλεύουμε μέχρι τέλους, με επιμονή και θάρρος, για όσα μας ανήκουν, να διεκδικούμε και να μην παραιτούμαστε μέχρι να καταφέρουμε αυτό που θέλουμε. Δίνει έμφαση στην απονομή δικαιοσύνης, θεωρεί δηλαδή ότι η αλήθεια θα λάμψει

και θα υπάρξει αποκατάσταση της δικαιοσύνης αν το άτομο παλέψει με πείσμα και επιμονή για αυτό. Ο ίδιος θεωρούσε πολύ σημαντικό στη ζωή του να παλεύει, να μοχθεί και να φέρει εις πέρας όλα όσα επιθυμούσε. Ακόμη και τώρα στην ηλικία που βρίσκεται αναφέρει: *«Κι όταν καμιά φορά με λέν ότι γέρασα και δεν μπορώ πια, τους λέω ποιος είναι γέρος; Βάλε με σε έναν εικοσάρη σήμερα και σου στίβω την πέτρα, ενώ αυτός...; Βλέπω κι απ' τα παιδιά μου. Έχω 3 γιους, παλικάρια ως εκεί πάνω ψηλοί και λεβέντες, αλλά από δουλειά τίποτα».*

12^η συνέντευξη- Λενιώ

«Η μάναμ μ' άφησε 7 μηνών, πέθαν η μάναμ, ύστερα με πλαλούσαν στους μαχαλάδες».

Ομολογουμένως αυτή η αφήγηση ζωής ήταν αρκετά δύσκολη στο να την παρακολουθήσει κάποιος Αθηναίος, εξαιτίας του έντονου τοπικού γλωσσικού ιδιώματος. Η γιαγιά αρκετές φορές περνούσε από το ένα θέμα στο άλλο και υπήρχαν αρκετά νοηματικά χάσματα, γεγονός που φανερώνει το χαμηλό μορφωτικό της επίπεδο και τη δυσκολία της στον προφορικό λόγο. Βεβαίως, οι δυσκολίες αυτές σε καμία περίπτωση δε μειώνουν την αξία όσων είχε να μας πει. Η ζεστασιά και η γλυκύτητά της ήταν αρκετά για να σε καθηλώσουν και να προσπαθείς να μην χάσεις λέξη με άσβεστο ενδιαφέρον για όσα έλεγε.

«Κακοπερνούσα μ' αυτήν, ξύλο... μ' έπιανε απ' τα μαλλιά και με κοπανούσε στον τοίχο, πατέρας μ έλειπε απ' το σπίτι, έλειπε στο χωράφι, κι εγώ δεν την μαρτυρούσα, γιατί δώσ' του ξύλο πάλι, άμα τα πεις και με βαρέσει, θα φας κι άλλο ξύλο, δεν τα 'λεγα ότι με βάρεσε, αλλά απ' τον έναν απ' τον άλλον τα μάθαινε, αυτή τη γυναίκα σ' τι την θέλεις;»

Είναι θλιβερό... περιγράφει ακριβώς την περίπτωση κακοποίησης από την μητριά της καθώς και το πόσο δύσκολο ήταν να σταματήσει αυτή η άσχημη κατάσταση.

«Πηγαίνοντας από Καρδίτσα για Βόλο στη μέση απ' τη διαδρομή μούτεψα (μου κόπηκε η φωνή) απ' το κρύο που κοιμάμαν στο υπόγειο, στο χώμα κάτ, ούλες τις δουλείες τις έκανα, πώς κρύωσα; Μούτεψα, έκλεισε ο λαιμός μ', δεν μπορούσα να πάρω ανάσα, μες στο υπόγειο λέω; Τελικά

φτάσαμε στο βόλο, πααίνοντας στο Βόλο μας παίρνει ο παππάς Τ. μας πήρε μας πάει στο σπίτ' και λέει θα φέρεις έναν γιατρό να δούμε τι έχει η Λένη και θα ειδοούμε. (έκλεισε ο λαιμός της στα αλήθεια στο σημείο αυτό, όχι δε με πονάει ο λαιμός μονολογεί)».

Φαίνεται το πόσο τραυματικά ήταν όλα όσα είχε βιώσει από το γεγονός ότι καθώς μας αφηγείται, της κόβεται η φωνή για κάποια λεπτά και ύστερα από αυτή την παύση διορθώνει τη φωνή της ξεροβήχοντας και ξεκινά να μιλά. Τα συναισθήματά της ήταν τόσο έντονα, σαν να βίωνε τα περιστατικά εκείνη τη στιγμή που τα αφηγούνταν, σαν να είχαν συμβεί πριν λίγες μέρες, κι ας ήξερε ότι είχαν περάσει τόσα πολλά χρόνια από τότε...

«Ο μπάρμπας μ' Χ. με έκανε προξενιό με τον άντρα μ. Και γι' αυτό σε λέω... παντρεύτηκα στα εικοσιδυό με προξενιό ντε και καλά, εγώ δεν ήθελα, ήμαν μορφονιά γι' αυτό 'θέλαν να με κλέψουν, ούτε αυτοί μ' ήθελαν, ξέρω γω; Δεν ήμαν καλήν; Δεν ήμαν καλήν, με το ζόρι παντρειά, αλλά εγώ δεν ήξερα, άμα ήξερα ότι δεν μ' ήθελαν και μπάρμπα Χ. περίμενε, σαράντα στρέμματα χωράφι και εικοσιδυό χρονώ και να μη με θέλει; Ήταν τέσσερα χρόνια μικρότερος, δεν μ' ήθελε η πεθερά μ, δεν ήμαν καλήν, δε μ' ήθελε, δεν ήμαν καλήν».

Από τα λεγόμενά της στο σημείο αυτό διαφαίνεται ότι έχει στενοχωρηθεί κι απορούσε πώς γινόταν να μην τη θέλει η πεθερά της, αφού ήταν πολύ όμορφη, νέα κι επίσης είχε και αρκετά μεγάλη προίκα, 40 στρέμματα χωράφια. Της στοίχησε αυτή η συμπεριφορά, διότι αυτή η γυναίκα συνεχώς δεχόταν απορρίψεις στη ζωή της, και μάλιστα από πολύ νεαρή ηλικία, με την κακοποίηση από τη μητριά της.

«Μας έκανε ένας μπάρμπας προξενιά, εμείς δεν ήθελά με, έλεγά με δε θα μας βγει καλήν, αλλά βγήκε καλήν λέει, δε τς άρεσα κιόλας... τους έκανα όλα τα χουσμέτια (όλες τις δουλειές), λέει η νύφη, κατσαμάκι (είδος φαγητού) ξέρς να φτιάχνς; Ξέρω λέω, πώς δεν ξέρω; Πώς το φτιάχνς λέει; Εμείς το φτιάχνουμε έτσι, με την καλή την σίτα, εγώ δεν ξέρω με την ψιλή, με την χοντριά το έφτιαχνα, και γινόταν ωραίο το κατσαμάκι, με ρωτούσαν ξέρω κείνο, ξέρω τ' άλλο; Και μ' έλεγε η πεθερά: νύφη όχι όπως τα ξερες! Όπως τα βρήκες! Δε μ' έπιασαν πουθενά όμως, τα ήξερα όλα εγώ! Ήμαν ζύπνια, μ' έκοβε. Στα σπίτια που πήγαινα εγώ, όπου πάαινα στα σπίτια παρακολουθούσα πώς μαγείρευαν, πώς έκαναν δουλειές στις θειάδες και

*στους μπαρμπάδες, μάθαινα κι ο πατέρας μ έκανε δουλειές, αφού
μαγείρευε ο πατέρας μ, αυτήν η παλαβή δεν έκανε τίποτα, όλη την ώρα πάν
απ' τα κούτσικα. Ο πατέρας μ' μαγείρευε, τώρα πόσα ήξερε; Και τον
έλεγαν έτσι το κάνει η Χ. έτσι κάνουν κι εσύ».*

Η πεθερά της θα μπορούσε αν η σχέση ήταν καλή μεταξύ τους, να ήταν σα μια μητέρα που ποτέ δεν είχε. Αντ' αυτού, φαίνεται πως η πεθερά της την αμφισβητούσε ασκώντας της ψυχολογικό πόλεμο και αυτό γινόταν αντιληπτό ως άλλη μια απόρριψη. Απόρριψη που δεν μπορούσε να εξηγήσει. Η ορφάνια την είχε αναγκάσει να ωριμάσει πιο γρήγορα και παρόλο που δεν είχε κανένα να της δείξει και να της μάθει όλα όσα έπρεπε να ξέρει γύρω από το νοικοκυριό, τα κατάφερε πολύ καλά στον τομέα αυτό μιμούμενη τους μεγαλύτερους στα σπίτια που τη φιλοξενούσαν.

Το παραμύθι αυτό με το ψάρι που μιλάει κι έχει κάποιες μαγικές ικανότητες και μπορεί να κάνει πλούσιο τον ψαρά και την σύζυγό του, το έχουμε ξανά δει σε μια από τις προηγούμενες αφηγήσεις ζωής και πράγματι είναι ένα παραμύθι που το συναντάμε σε αρκετές περιοχές της Ελλάδας, με διάφορες παραλλαγές.

Στην προκειμένη περίπτωση η παραλλαγή είναι τόσο μεγάλη που μπορούμε να πούμε ότι πρόκειται για ένα τελείως διαφορετικό παραμύθι που είναι πολύ πιθανό να μην έχει καταγραφεί από τους λαογράφους που μελετούν το ελληνικό λαϊκό παραμύθι. Το συγκεκριμένο παραμύθι, που ακούγοντάς το αρχικά περιμέναμε ότι θα ήταν το γνωστό παραμύθι που μιλά για την απληστία και για την τιμωρία της άπληστης γυναίκας του ψαρά, τελικά εμπεριέχει ένα εντελώς διαφορετικό μήνυμα. Μιλά για την επιβράβευση του καλού, του αθώου, που τολμά με θάρρος να συναντήσει τη μοίρα του, το πεπρωμένο του. Παρά τις δυσκολίες και τα εμπόδια που η κακιά μάγισσα έβαλε, το κακό που προκάλεσε είχε παροδικά αποτελέσματα και η δικαίωση ήρθε στο τέλος.

Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι δεν ήταν μόνο η μάγισσα που συμβολίζει το κακό, αλλά και οι «γύφτοι», όχι τόσο η πρώτη «γύφτισσα» που πήρε τα χρήματα από την αφελή σύζυγο του ψαρά, αλλά περισσότερο ο «γύφτος» που με την πονηριά του προσπάθησε να κοροϊδέψει τον βασιλιά και να παντρευτεί αυτός με τα ψέματά του τη βασιλοπούλα. Η επαιτεία και η πονηριά αποτελούν δύο χαρακτηριστικά που στερεοτυπικά αποδίδονται στους Ρομά. Το ότι είναι περισσότεροι του ενός αυτοί που εκπροσωπούν το κακό, αποτελεί έναν παραλληλισμό με τον πραγματικό κόσμο.

Στην κοινωνία, κάποιος άνθρωπος, όσο καλός κι αν είναι, θα συναντήσει σίγουρα άλλους ανθρώπους που θα προσπαθήσουν να τον εκμεταλλευτούν, να του προκαλέσουν κακό, δίχως να τους έχει πειράξει. Αυτό το βαθύτερο νόημα του παραμυθιού, θυμίζει πολύ τη ζωή της γιαγιάς που μας την αφηγήθηκε, εφόσον η ίδια από πολύ μικρή ηλικία γνώρισε τη σκληρότητα και την απόρριψη του κόσμου. Όμως παρά το γεγονός ότι ορφάνεψε, ότι κακοποιήθηκε από τη μητριά της, κατάφερε να παντρευτεί, να δημιουργήσει τη δική της οικογένεια και να πορευτεί όπως λέει στη ζωή φέρνοντας στον κόσμο παιδιά κι εγγόνια στα οποία αφηγείται αυτό το πολύ διδακτικό παραμύθι.

Συνοψίζοντας, η συγκεκριμένη κυρία φαίνεται πως πέρασε ιδιαίτερα δύσκολα τα παιδικά και εφηβικά της χρόνια και οι δυσκολίες και κακουχίες συνεχίστηκαν και κατά την ενήλικη ζωή της. Το μακροσκελές παραμύθι που αφηγείται μας δείχνει την ανάγκη της να πιστέψει πως όσα και να περάσει κάποιος άνθρωπος θα καταφέρει να δικαιωθεί και να βγει σώος. Η ίδια παρά τα βάσανα που πέρασε κατάφερε να δημιουργήσει την οικογένειά της και να ζει σε καλή κατάσταση («στα πόδια της») μέχρι και σήμερα με τον σύζυγό της, στο χωριό. Η απώλεια της μητέρας είναι η βασική απόρριψη που έχει βιώσει, αλλά και η απώλεια του πατέρα της στα πρώτα εφηβικά της χρόνια. Η ίδια ανατράφηκε μέσα σε ένα ασταθές και ανασφαλές περιβάλλον, μεγαλώνοντας σε ξένα χέρια και βιώνοντας έντονη κακοποίηση από τη μητριά της. Ωστόσο, φαίνεται πως κατάφερε να επενδύσει στη δική της οικογένεια, να δώσει την αγάπη που η ίδια δεν είχε πάρει στη ζωή της γι' αυτό αναφέρει ότι είχε πολύ κοντινή σχέση με τα εγγόνια της, που τους έλεγε πολλά παραμύθια, αν και πλέον στην ηλικία που βρίσκεται δε θυμάται όλα αυτά παρά μόνο το αγαπημένο της. Η ίδια στερήθηκε και υλικά αγαθά και συναισθήματα και δίνει έμφαση σε ένα παραμύθι που μιλά για την απληστία, αλλά και για την οικογενειακή στήριξη που μπορεί να συμβάλλει στην εξέλιξη του ανθρώπου. Ο δεύτερος αδερφός πήγε και έσωσε τον άλλο αδερφό που πήγε στη μάγισσα και τον μαρμάρωσε. Την ίδια την είχε σώσει πολλές φορές ο μεγάλος αδερφός της και ουσιαστικά ήταν ο μοναδικός σταθερός προστάτης που είχε στη ζωή της. Για παράδειγμα, είδαμε ότι σε κάποιες απόπειρες να την κλέψουν για να την παντρευτούν, ο μεγάλος αδερφός της έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην αποφυγή του συγκεκριμένου συμβάντος. Για να μπορέσει να προστατευτεί πολλές φορές αναγκάστηκε να φύγει από το χωριό της και να ζήσει σε

διάφορα μέρη. Το μεγάλο πολυτελές σπίτι (κάστρο) του παραμυθιού ίσως είναι το ασφαλές καταφύγιο που ποτέ δεν είχε.

13^η συνέντευξη- Βαγγέλης

«Τι να σε πω τώρα... θα σε πω τότε ξεκίνησα να πάω στη Γερμανία».

Στη συνέντευξη αυτή παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι ξεκινάει την αφήγηση της ζωής του από την απόφασή του να μεταναστεύσει στη Γερμανία για δουλειά. Προφανώς θεωρεί ένα σημαντικό σταθμό στη ζωή του τη μετακίνησή του σε μια ξένη χώρα, όπου εκεί κατάφερε να σταθεί στα πόδια του.

«έπαιρναν άτομα για Γερμανία, έμαθα και ρώτησα βέβαια, πώς μπορώ να φύγω και 'γω, να φτιάσουμε μια αίτηση, να την βάλω στην υπηρεσία, που ήταν τότε που είχαν έρθει οι Γερμανοί, που είχαν στην Αθήνα κι εκεί αξιολογούσαν αν ήθελαν για δουλειά, πράγματι μέσα σε δυο μήνες με ειδοποίησαν, λέει μπορείς να έρθεις εδώ πέρα να περάσεις από επιτροπή, εφόσον εγκριθεί, αυτά που ζητάμε είναι όλα καλά, θα σε στείλουμε στη Γερμανία για δουλειά. Πράγματι μετά από δύο μήνες με ειδοποίησανε θα περάσεις στο Κολωνάκι στην Αθήνα, τάδε οδός εκεί πέρα θα περάσεις μια επιτροπή, πήγα στο σημείο που μ' είπαν και πέρασα από ιατρικές εξετάσεις, να μην έχω τίποτα σπασμένα χέρια, δόντια, τα πάντα τα έγραφαν, όλα, δε μας είπαν τίποτα ότι περνάς δεν περνάς, θα σε ειδοποιήσουμε, πράγματι μέσα σε δεκαπέντε μέρες με ειδοποίησαν, λέει εγκρίθηκε το όλο πράγμα, μπορείς να 'ρθεις εδώ για να φύγεις για Γερμανία».

Προκαλεί αλγεινή εντύπωση η διαδικασία επιλογής του προσωπικού από τους Γερμανούς και μας φέρνει στη μνήμη χιτλερικές πρακτικές και μεθόδους. Το ενδιαφέρον στο σημείο αυτό είναι ότι η συγκεκριμένη διαδικασία επιλογής προσωπικού δεν περιγράφεται στα περισσότερα ιστορικά βιβλία που μιλούν για τη μετανάστευση εκείνης της περιόδου, καθώς επικεντρώνονται συνήθως στα νούμερα και σε άλλα στατιστικά δεδομένα. Στην προκειμένη όμως περίπτωση έχουμε αναφορές στις μεθόδους που εφαρμόζαν κι αυτό είναι ένα πάρα πολύ σημαντικό στοιχείο για μια έρευνα αυτού του είδους. Η ανάγκη για την εξασφάλιση μιας

καλύτερης ζωής φαίνεται πως οδηγεί αυτούς τους ανθρώπους στη συμμόρφωση, παρόλο που βιώνουν προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το ταξίδι για τη Γερμανία αλλά και τη δουλειά του σε ένα εργοστάσιο όταν έφτασε εκεί τα περιγράφει με πάρα πολλές λεπτομέρειες, αν και έχουν περάσει εξήντα χρόνια από τότε. Τα θυμάται σα να έγιναν χθές. Ίσως ήταν η πρώτη φορά που έφυγε από το χωριό, η πρώτη φορά που έκανε κάτι σημαντικό και διαφορετικό στη ζωή του, η πρώτη φορά που κατάφερε κάτι μόνος του. Τα περιγράφει δίνοντάς μας την αίσθηση ότι και ο ίδιος θαυμάζει τον εαυτό του για όσα έκανε τότε. Ήταν ένα παιδί του χωριού, που κατάφερε να φτάσει στη Γερμανία, χωρίς να γνωρίζει τη γλώσσα, χωρίς να γνωρίζει άλλους Έλληνες και εν τέλει να δουλέψει εκεί, στην ηλικία των 22 ετών περίπου. Η περιγραφή της δουλειάς του δείχνει την τυπικότητα και την αυστηρότητα του πλαισίου του εργοστασίου, αλλά και την καλή οργάνωση που είχε.

«και μετά από δύο χρόνια απεφάσισα να παντρευτώ, να νοικοκυρευτώ, γιατί μόνος μου δεν μπορούσα να τα βγάλω πέρα».

Φαίνεται πως βρισκόταν σε έναν αγώνα για την επιβίωση, ενώ αντιμετωπίζει τη ζωή με βάση τη λογική. Επιλέγει να παντρευτεί έτσι ώστε να μπορέσει να έχει μια συντροφιά, καθώς δεν μπορούσε μόνος να τα βγάλει πέρα.

Με ιδιαίτερη λεπτομέρεια περιγράφει και τα διαδικαστικά που ακολούθησαν, ώστε να μπορέσει η γυναίκα που παντρεύτηκε να πάει κι αυτή μαζί του στη Γερμανία. Για ένα χωριατόπαιδο όλα αυτά τα επιτεύγματα ήταν αρκετά σημαντικά, καθώς έμαθε τη γλώσσα και πολύ γρήγορα προσαρμόστηκε στη νέα του ζωή, όπως λέει ο ίδιος «τα έμαθα όλα σαν να ήμουν Γερμανός».

Συνεχίζει να περιγράφει πολύ αναλυτικά και με λεπτομέρειες το αντικείμενο της δουλειάς του, την αλλαγή εργασιακού πλαισίου και την πιο υπεύθυνη θέση που κατάφερε να έχει στη νέα του δουλειά. Η δουλειά μονοπωλεί την αφήγησή του, λες και ήθελε να αποδείξει τόσο στον ίδιο του τον εαυτό όσο και στους Γερμανούς ότι ήταν ένας καλός και πιστός εργάτης/ υπάλληλος. Μέχρι εδώ δεν υπάρχει καμία αναφορά στα παιδικά του χρόνια. Ίσως η έντονη ενασχόληση και η σημασία που αποδίδει στην εργασία να οφείλεται και στα δύσκολα παιδικά χρόνια που είχε, καθώς φαίνεται σημαντικό για τον ίδιο να βγάζει χρήματα και να μπορεί να ζήσει ικανοποιητικά, χωρίς δυσκολίες.

«Με παρακαλούσαν να με κρατήσει να δουλέψω μέσα στον Δήμο, να δουλέψω, τώρα δεν πήρα κι εγώ καλή απόφαση, νόμιζα ότι άμα θα έρθω στην Ελλάδα θα ζήσω καλύτερα, ήρθα το 1978, πήγα το 61 κι έφυγα το 78, αν κάθομαν εκεί καταρχήν και τα παιδιά θα είχαν μια δουλειά, θα είχαν για το μέλλον εξασφαλισμένο ο γιος μου, έβγαλε γυμναστική ακαδημία και είναι άνεργος, που και που δουλεύει σερβιτόρος, το άλλο το παιδί ξανά πήγε Γερμανία πάλι πίσω, οδηγός σε αστικό λεωφορείο, ντάξει καλά είναι, αυτό το σφάλμα έκανα εγώ, αγόρασα εδώ πέρα καμιά εβδομηνταριά στρέμματα, ε εντάξει είχα χρήματα, πήρα μηχανήματα, τα έφτιασα όλα απ' την αρχή, πήρα τρακτέρ, καρούλι, σβάρνα, δεν χρεώθηκα σε κανένα, είχα χρήματα, τα οποία τα επένδυσα στο σπίτι και στα χωράφια, δόξα τω Θεώ εντάζει, όλα καλά πήγαν».

Ο ίδιος αναφέρει ότι ήταν λανθασμένη η απόφασή του να επιστρέψει στην Ελλάδα, αν και τότε θεωρούσε πως θα έχει μια καλύτερη ζωή εδώ εφόσον είχε ήδη εξοικονομήσει κάποια χρήματα. Φαίνεται πως η απόφαση ήταν δική του, χωρίς να κάνει κάποια αναφορά στην άποψη της γυναίκας του σχετικά με το θέμα αυτό.

Όσον αφορά στο παραμύθι αυτό, πρόκειται για ένα παραδοσιακό λαϊκό παραμύθι, το οποίο το συναντάμε με διαφορετικές εκδοχές, όπως είδαμε και σε μια αφήγηση πιο πάνω για τον ζαχαροπλασμένο. Ο ίδιος στάθηκε κυρίως στο αστείο όνομα του παραμυθιού, που είναι μια επιφανειακή δικαιολογία, γιατί επέλεγε να το αφηγείται στα εγγόνια του. Ωστόσο, αυτό το παραμύθι φαίνεται πως συνδέεται με τη ζωή του, καθώς και ο ίδιος ταξίδεψε μέχρι τη Γερμανία για να μπορέσει να φτιάξει τη ζωή του, να αποκτήσει χρήματα και εκεί δημιούργησε και τη δική του οικογένεια. Οι δυσκολίες που αντιμετώπισε η Μόρφω του παραμυθιού αναλογούν σε όλα τα εμπόδια και τις δυσκολίες που ο ίδιος συνάντησε στην πορεία της ζωής του ταξιδεύοντας. Επομένως, ίσως ταυτίζεται με τη Μόρφω η οποία έκανε τα πάντα για να ξεφύγει από τα δύσκολα παιδικά της χρόνια και να φτιάξει τη ζωή της. Καθοριστικό ρόλο παίζουν οι λάμιες, οι οποίες συμβολίζουν το κακό, όμως άθελά τους βοήθησαν, καθώς και οι δύο συνέβαλαν στο να εντοπίσει η γυναίκα που βρίσκεται ο Τσελεπής Περιστεράς. Η Μόρφω όμως δεν ήρθε η ίδια σε επαφή με τις λάμιες, αλλά τα παιδιά αυτών επέλεξαν να την προστατεύσουν και να τη βοηθήσουν. Αυτό δείχνει τη συνύπαρξη του καλού και του κακού και μάλιστα πάρα πολύ κοντά το ένα με το άλλο και σε κάποιες περιπτώσεις χωρίς να αλληλοεξουδετερώνονται ή να αλληλοεπηρεάζονται.

Μέχρι το τέλος της συνέντευξης, ένα μεγάλο ερωτηματικό αποτελούσε η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στα παιδικά του χρόνια. Αφού τελείωσε η συνέντευξη και καθώς συζητούσαμε, ανέφερε ότι τα παιδικά χρόνια καλύτερα να μην τα θυμάσαι αν είναι γεμάτα από φτώχεια, κακουχίες και βάσανα. Επομένως, επιβεβαιώνεται η Μαντόγλου που υποστηρίζει ότι η αποσιώπηση γίνεται πάντα για συγκεκριμένους λόγους, συνήθως για να αποφύγει το άτομο να έρθει αντιμέτωπο με τραυματικές αναμνήσεις.

Συνοψίζοντας, ο ίδιος αφηγείται τη ζωή του λες και ξεκίνησε από την ενήλικη ζωή του και από την απομάκρυνσή του από το χωριό. Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι η αφήγησή του γίνεται με λεπτομέρειες μόνο για όσα χρόνια περνά στη Γερμανία και περιστρέφεται γύρω από τη δουλειά του. Λίγες είναι οι αναφορές και για την οικογένεια που ο ίδιος έφτιαξε.

Ο ίδιος επέλεξε ένα παραμύθι που εστίαζε στην απομάκρυνση της Μόρφως από το πατρικό σπίτι και στην αναζήτηση της τύχης της κάπου μακριά.¹⁸¹ Όμως, αυτή η μετακίνηση είχε πολλές δυσκολίες και ήταν και αρκετά χρονοβόρα μέχρι να φτάσει στο επιθυμητό αποτέλεσμα. Εξάλλου, και ο ίδιος χρειάστηκε περίπου είκοσι χρόνια για να ορθοποδήσει στη Γερμανία, αλλά προφανώς δεν ήταν και ευχαριστημένος από τη ζωή του εκεί και πήρε την απόφαση της επιστροφής. Μόλις επέστρεψε όμως κατάλαβε ότι ίσως αυτή ήταν μια λανθασμένη απόφαση. Δε φαίνεται και πολύ ικανοποιημένος από τη ζωή του και είναι ιδιαίτερα περίεργο που μιλάει μόνο για τη δουλειά του και τη μετανάστευσή του στη Γερμανία. Δε μας δίνει ούτε μια περιγραφή για τον γάμο του, τη γυναίκα του, τα παιδιά του, δημιουργώντας την αίσθηση ότι αποφεύγει οτιδήποτε έχει να κάνει με τον συναισθηματικό του κόσμο και την οικογενειακή του ζωή.

14^η συνέντευξη- Βαγγελή

«Εγώ παιδάκι μου είμαι μοναχοπαίδι, τα παιδικά μου χρόνια ήταν δύσκολα, φτώχεια καταραμένη, πόλεμος, ο πατέρας μ' ήταν και

¹⁸¹ Στο ταξίδι αυτό η Μόρφω συναντάει δύο Λάμιες διαδραματίζουν καταλυτικό ρόλο. Στο Παραμύθι «Τσελεπής Περιστεράς», αυτές οι θηλυκές υπερφυσικές δυνάμεις έχουν δύναμη και εξουσία, καθορίζοντας την έκβαση της πλοκής του παραμυθιού. Οι μάγισσες και οι γυναικείες υπερφυσικές οντότητες είναι ιδιαίτερα συχνές μορφές στα λαϊκά παραμύθια. Λυδάκη, Α. (2016), ό.π., σ. 271.

*κουφάλαλος, δύσκολο πράγμα να μην μπορείς να μιλήσεις, να
συνεννοηθείς, ευτυχώς ήταν τετραπέρατος, πανέξυπνος, είχαμε φτιάξει μια
δικιά μας γλώσσα με νοήματα αλλά διάβαζε και τα χείλια και μας
καταλάβαινε».*

Σε γενικές γραμμές, όλα τα άτομα που μας παραχώρησαν συνέντευξη επικεντρώνονται και αναφέρονται στη φτώχεια και στο γεγονός ότι η ζωή ήταν δυσκολότερη τα παλιά χρόνια. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ύστερα από την πρώτη αναφορά στα δύσκολα παιδικά χρόνια, αμέσως μετά αναφέρεται στον πατέρα της, ο οποίος προφανώς ήταν το σημαντικότερο κοντινό της πρόσωπο.

*«Και στο σπίτι όταν ερχόταν μουσαφिरαίοι από πριν καταλάβαινε ποιος θα
‘ρθει και χαιρόταν και τους περίμενε, παρόλο που έμεινε απ’ αρρώστια,
παλιαρρώστια όταν ήταν κούτσικος του έδωσε χάρισμα ο Θεός και
καταλάβαινε περισσότερα απ’ τις υπόλοιποι προτού να γένουν ακόμα. Το
55 το βράδυ που έγινε σεισμός μεγάλος στη Θεσσαλία μας ξύπνησε λίγο
πριν γίνει σεισμός με φωνές και με ουρλιαχτά και μας τράβηξε άρον άρον
μακριά απ’ το σπίτι...».*

Εδώ διαφαίνεται η μεγάλη αγάπη για τον πατέρα της και το πόσο ψηλά τον τοποθετούσε, λες και ήταν κάποιος ήρωας ή κάποιος ας πούμε Άγιος με υπερφυσικές ή μεταφυσικές ικανότητες.

*Και η μάνα μ κατάγονταν από ορεινό χωριό, πολύ φτωχή κι αυτή, αλλά
ευτυχώς ήταν αγαπημένοι κι έτσι πορέψαμε. Η μάνα μου όλα τα καλά είχε
αλλά ήταν πολύ περίεργη με την καθαριότητα, τα ήθελε όλα παστρικά,
δύσκολο πράγμα παιδάκι μ εκείνη την εποχή, πλήθινα σπίτια, λάσπες,
κουρνιαχτός, όσο και να προσπαθούσε, πάντα σχεδόν ήταν ψιλοβρώμικα,
αγρότες ήταν οι δικοί μου, είχαν και λίγα ζωντανά.*

Μπορούμε να πούμε ότι σχετικά άργησε να αναφερθεί στη μητέρα της και μάλιστα έχει αρνητικά χαρακτηριστικά για να της προσάψει όπως λόγου χάρη ότι «ήταν πολύ περίεργη με την καθαριότητα...».

*«Η μάνα μ ήταν σκληρή από τη Μακρακόμη, σκληρός άνθρωπος,
ολιγομίλητη και απόμακρη από όλους μας, μόνο οι δουλειές του σπιτιού
την ένοιαζαν, να ‘χουμε κάτι να φάμε, εμένα σαν παιδί δεν ασχολήθηκε*

ποτές, όχι ότι είχα παίζει σαν παιδί, πρόσεχα τον πατέρα μου. Κι έτσι πέρασαν σιγά σιγά τα χρόνια, άλλα καλά, άλλα αχαμνά».

Επίσης, σε αυτό το σημείο αναφέρεται στη μητέρα της με αρκετή διάθεση για κριτική στο πρόσωπό της και κάποια αυστηρότητα, δίχως αυτό να σημαίνει ότι απουσιάζει η ειλικρίνεια.

«αλλά κα να 'θελε και κανείς να με ζητήσει, από ποιον να με ζητήσει; Ντρέπονταν να 'ρθουν στον πατέρα μ, πώς να συνεννοηθούν; Κι η μάνα μ ήταν ντιπ σα πέρα, αδιάφορη, αλλά παστρικά, μέσα στο σπίτι κάθε τρεις και λίγο παλάμιζε το πάτωμα καταή για γίνεται γυαλί και να το σκουπίζ πιο εύκολα, το οινόπνευμα το 'χε από κοντά, ό,τι κι αν έπιανε, αλλά πολύ καλή μαείρισα, από 'κει πήρα κι εγώ».

Ξανά χαρακτηρίζει τη μητέρα της ως «αδιάφορη», ενώ τον πατέρα της πάντα τον δικαιολογεί, οπότε αντιλαμβανόμαστε ότι ήταν κάπως προβληματική η σχέση της με τη μητέρα της.

«Έπεσε η γειτονιά, άντε λίγο τα σόγια, είναι νοικοκύρης, καλό παιδί, θα ανοίξετε καλό σπιτικό μαζί, μ' έλεγαν ότι θα μείνω και γεροντοκόρη σ' αυτή την οικογένεια μ' αυτόν τον πατέρα που έχω κι έτσι πήρα την απόφαση και τον πήρα. Τελικά παντρεύταμε, καλός ανθρωπάκος ήταν κάναμε και τρία κούτσικα, δυο παιδιά και μια τσούπρα, αν και δεν τον πήρα από έρωτα, υπήρχε αγάπη, ήρθε με τον καιρό».

Από ότι φαίνεται ήταν πολύ κοινή η πρακτική του προξενιού.

«Ποιος να τον πρόσεχε; Όπως τον είχα εγώ με το ζεστό το φαγάκι τ... ζόρι μ' ήρθε αλλά τι να κάνω;»

Πάλι μιλά με νοσταλγία και θλίψη για τον πατέρα της και για τις συνθήκες λίγο πριν φύγει από τη ζωή, ενώ για τη μητέρα της κάνει μια απλή αναφορά.

«Δεν ακούει κανένα, καλά εμείς ούτε κουβέντα για γάμο, δεν τολμάμε, φωνάζει και κατεβάζει τη μουντσούνα μέχρι κάτ' και δε μας μιλάει για πόσες μέρες, μας κρατάει μούτρα, να πεις πως δε βάλαμε να τον πουν για γάμο; Να πότε ο ξάδερφος τ, να πότε ο φίλος τ, αλλά τίποτα, αγύριστο κεφάλι».

Έχουν τη νοοτροπία του προξενιού, δηλαδή, δεν αντιλαμβάνονται το πόσο έχουν αλλάξει οι εποχές. Από την άλλη, αυτό δείχνει τον δύσκαμπτο τρόπο σκέψης

τους, αλλά και την πεποίθησή τους ότι δεν είναι κακό να επεμβαίνουν στα προσωπικά του παιδιού τους. Ίσως αν δε φώναζε και δεν αντιδρούσε με αυτό τον τρόπο για να αμυνθεί, να γινόντουσαν ακόμη πιο πειστικοί. Ίσως, εάν επρόκειτο για γυναίκα να ήταν πράγματι πιο πειστικοί. Με άλλα λόγια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι γονείς διακατέχονται από μια έντονη επιθυμία να επηρεάσουν τη ζωή των παιδιών τους μη σεβόμενοι την ελεύθερη βούληση των παιδιών τους.

Μας αφηγήθηκε με όρεξη, αλλά και με συγκίνηση το παραμύθι της. Πρόκειται για ένα λαϊκό παραμύθι το οποίο στην εκτενή μας μελέτη, δεν το έχουμε συναντήσει ούτε σε κάποια παραλλαγή. Ως εκ τούτου η καταγραφή του θεωρείται εξαιρετικά σημαντική, διότι διασώζεται από τη φθορά του χρόνου, η οποία απειλεί την προφορική παράδοση. Το παραμύθι αυτό διαπραγματεύεται το σοβαρό ζήτημα της ειλικρίνειας και της εμπιστοσύνης στις φιλικές σχέσεις. Η συνεντευξιαζόμενη δεν κάνει καμία αναφορά σε κάποια φίλη της, γεγονός που ενδεχομένως φανερώνει τη μειωμένη της πίστη στην αξία της φιλίας, στη δυσκολία δηλαδή, να εμπιστευθεί τους ανθρώπους, διότι η προδοσία είναι η πιθανότερη κατάληξη.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι όλα όσα αναφέρει για τον πατέρα της σχετίζονται έμμεσα με αυτό το παραμύθι, ότι δηλαδή ο πατέρας της παρά την αναπηρία του ήταν ίσως ο μόνος άνθρωπος που μπορούσε να αντιληφθεί όλους εκείνους τους κακούς ανθρώπους που από καιρού εις καιρόν επιχειρούσαν να τους κοροϊδέψουν και να τους εκμεταλλευτούν. Είδαμε λόγου χάρη: *«Πανέξυπνος όπως σ' είπα, πάαινε έξω στην αγορά και ποτές δεν τον κοροΐδεψαν με τα λεφτά. Και στο καφενείο όταν πάαινε να παίζει χαρτιά και από πίσω από την πλάτη τ κάνανε νοήματα για το πώς να τον κλέψουν, αυτός αμέσως γύρναγε το κεφάλι τ και τους καταλάβαινε τι πάν να κάνουνε. Και στο σπίτι όταν ερχόταν μουσαφिरαίοι από πριν καταλάβαινε ποιος θα 'ρθει και χαιρόταν και τους περίμενε, παρόλο που έμεινε απ' αρρώστια, παλιαρρώστια όταν ήταν κούτσικος του έδωσε χάρισμα ο Θεός και καταλάβαινε περισσότερα απ' τις υπόλοιποι προτού να γένουν ακόμα. Το '55 το βράδυ που έγινε σεισμός μεγάλος στη Θεσσαλία μας ξύπνησε λίγο πριν γίνει σεισμός με φωνές και με ουρλιαχτά και μας τράβηξε άρον άρον μακριά απ' το σπίτι...»*, αλλά κι αργότερα φανερώνεται το «χάρισμά» του, που έσωζε την κόρη του από άτομα που επιχειρούσαν να την κλέψουν.

Είχε λοιπόν, η ίδια διαμορφώσει την άποψη ότι έπρεπε κάποιος να διαθέτει «χάρισμα»¹⁸² από τον Θεό, προκειμένου να γλυτώσει από την πονηριά του κόσμου, κι αυτή η πονηριά βρίσκει το ανάλογο και το αντίστοιχό της στην πονηριά της αλεπούς. Όλα αυτά τα βιώματα και οι εμπειρίες με ανθρώπους που προσπαθούσαν σαν τις ύαινες με ομορφοποίηση να εκμεταλλευτούν και να κατασπαράξουν το ευάλωτο πλάσμα, διαμόρφωσαν την προσωπικότητά της, μετατρέποντάς την σε καχύποπτη και επιφυλακτική προς τους ανθρώπους. Η μη αναφορά της σε φίλες, είναι πολύ πιθανό να σχετίζεται με το γεγονός ότι η ίδια δεν είχε φίλες και γι' αυτό προτιμά να σιωπήσει γι' αυτό το θέμα.

15^η συνέντευξη- Βάσω

«Να σας πω πως τον γνώρισα; Στο χωριό κάναμε βόλτες. Το χωριό είχε 3.500 κατοίκους, πολύ μεγάλο, κομμόπολη ήταν. Πηγαίναμε βόλτες... εμείς... Αυτός είχε έρθει από μετάθεση και ήταν κάπου έξι μήνες στο χωριό, είχαμε πολύ στρατό, πολύ. Πηγαίναμε στον δρόμο βόλτα κι αυτοί ερχότανε από πίσω μας. (...) Κι έπρεπε ο πατέρας μου να δώσει κτήματα για να με πάρει, κάτι, λεφτά και τέτοια, δυο- τρία χωράφια είχαμε εμείς μέσα στις πέτρες, τα έγραψε σε μένα για να παντρευτώ, μετά τα πήρε από μένα τα έγραψε στην άλλη την αδερφή μου και πάει λέγοντας. Κι έτσι μας πάντρεψε». (γέλια).

Πολύ μεγάλη και ρομαντική η αναφορά για το πώς γνωρίστηκε με τον σύζυγό της. Παρουσιάζει ενδιαφέρον το ότι η προίκα πήγαινε από κόρη σε κόρη προκειμένου να μπορέσουν να παντρευτούν όλες σε αυτή τη φτωχή οικογένεια. Δε θα μπορούσε να πάει ο νους μας σε αυτού του είδους την πρακτική, αν δεν είχαμε τη συγκεκριμένη μαρτυρία, ως εκ τούτου, αυτή εκλαμβάνεται ως μια πολύ αξιόλογη πληροφορία για τα ήθη και έθιμα της εποχής.

¹⁸² Ο αλαφροϊσκωτος είναι κάποιος που ζει ανάμεσα στον ορατό και στον αόρατο κόσμο και καθοδηγείται από τον ίσκιο του, δηλαδή από την ψυχή του, σύμφωνα με την αρχαιοελληνική έννοια. Σε γενικές γραμμές, ο αλαφροϊσκωτος είναι αυτός που συνομιλεί με στοιχειά, ακούει σιωπηλές φωνές, που όμως, αν θα τις αγνοήσει τότε αυτές μπορεί να μετατραπούν σε άγριες κραυγές με απρόβλεπτες συνέπειες. Συχνά, ο αλαφροϊσκωτος γίνεται ο αποδιοπομπαίος της κοινότητας, αν και κάποιες φορές οι άνθρωποι τον σέβονται, γιατί πιστεύουν ότι ακούει και βλέπει πράγματα από τον αόρατο κόσμο και άρα ξέρει κάτι περισσότερο από αυτούς. Λυδάκη, Α. (2012), ό.π., σσ. 118-119.

«Είχα πάει σε ένα εργοστάσιο βάμβακος και δούλεψα, δεν μ' άφηνε ο σύζυγος, λέω εγώ θα πάω κι ότι θέλεις κάνε. Έφευγα κρυφά και πήγαινα».

Νοοτροπία και στάση των ανδρών που έχουμε συναντήσει και σε αρκετές άλλες συνεντεύξεις.

«Και... δημιουργήσαμε καλή περιουσία, να είναι καλά τα παιδιά μας κι έφυγε ο άνδρας μου ξαφνικά. Ήταν πάντα πλάι μου, πολλή αγάπη. Δεν μπορούσε από την καρδιά, του κάνανε ένα stems και πήγαινε καλά, του Αγίου Χαραλάμπους μπήκε μέσα στην τουαλέτα ξυρίστηκε έβαλε κολόνιες, έβαλε από όλα, και μου λέει θα μου κάνεις ένα γάλα με δύο κουλουράκια, του λέω δεν θέλεις κορν φλέικς, όχι μου λέει, δεν αισθανόταν καλά κι έπιασε στο στήθος του. Δεν αισθάνομαι καλά, μου λέει, έλα να σε σκεπάσω στον καναπέ να ξαπλώσεις με ένα σεντόνι, γιατί ήταν Φεβρουάριος κι έκανε κρύο, να ξαπλώσεις ώσπου να σου κάνω το γάλα. Φέρνω το σεντόνι, τον σκεπάζω, εκεί μου λέει: εμένα ο Θεός θα με σκεπάσει (κλάμα), άντε του λέω, και μόλις φεύγω, φωνάζει Β..., του λέω εδώ είμαι, με κοίταζε από πάνω μέχρι κάτω, κοίταζε το ταβάνι κι αυτό ήταν... (κλάματα και λυγμοί). Ξεψύχησε στα χέρια μου, αλλά ήμασταν πολύ αγαπημένο ζευγάρι, πάρα πολύ».

Κάνει πολύ μεγάλες αναφορές στον σύζυγό της και επαναλαμβάνει αρκετά συχνά ότι αγαπιόντουσαν πολύ! Οι λεπτομέρειες που χρησιμοποιεί για να αναφερθεί στο συμβάν, φανερώνει το πόσο της στοίχισε, δηλαδή, το πόσο σημαντική και έντονη ήταν για την ίδια αυτή η εμπειρία που βίωσε.

«Αλλά όλη η ζωή μου ήταν πολύ ωραία. Μέχρι που έχασα τον άνδρα μου. Δεν μπορώ να το ξεχάσω ακόμη (κλάμα). Δεν το ξεπερνάω. Δεν το ξεπερνάω. Έχω πολλές καλές αναμνήσεις μαζί του, κάναμε ταξίδια, πηγαίναμε παντού, δεν κάναμε καθόλου οικονομία για να χτίσουμε, για να κάνουμε... δεν κάναμε οικονομία καθόλου, είχαμε ένα πρόγραμμα που τα φέρναμε βόλτα όλα... Θα πάρουμε αυτοκίνητο, θα πάρουμε, συγκεντρώνουμε, παίρναμε... Υπήρχε μεγάλη συνεννόηση. Και πέρασα όλη τη ζωή μου πολύ καλά».

Φαίνεται κι από αυτά που μας λέει εδώ το πόσο πολύ αγαπούσε τον άνδρα της και το πόσο της στοίχισε η απώλειά του, την οποία δεν έχει ξεπεράσει ακόμη.

«Μ' έκανε κάτι τέτοια πράγματα, περάσαμε ωραία, πολύ ωραία, έχω μεγάλες αναμνήσεις, και τα παιδιά πέρασαν καλά. Ήμασταν αγαπημένοι, δεν είχαμε τσακωμούς, τα παιδιά μου δεν ήξεραν από καβγάδες, από φωνές...»

Ξανά κάνει αναφορά στον άνδρα της, αλλά εκτός από αυτό επαναλαμβάνεται και η φράση της «περάσαμε πολύ ωραία».

«Μέχρι που μετά από πενήντα χρόνια κοινής πορείας, ο θάνατος τους χώρισε, όμως, η αγάπη συνέχισε να παραμένει ζωντανή και κάθε μέρα ζωντάνευε μέσα από τις αναμνήσεις που συνέχιζαν να υπάρχουν και να έρχονται στο μυαλό της γυναίκας και έπαιρναν και πάλι τη μορφή της δράσης, γινόταν σκηνές που μέσα από την αφήγηση φαινόταν παρούσες... Κάθε φορά εμπλούτιζα το παραμύθι με διάφορα περιστατικά από τη ζωή μας και από όσα θυμόμουν...».

Είναι πασιφανές ότι αυτή η ιστορία δεν είναι άλλη από την αληθινή ιστορία ζωής της κι ότι αναφέρεται στη σχέση που είχε με τον σύζυγό της, τον πιο σημαντικό άνθρωπο της ζωής της καθώς φαίνεται από τα λεγόμενά της, αλλά και από την πληθώρα των αναφορών που κάνει σε αυτόν.

«Αυτό που θέλω να τους περάσω είναι το πόσο σημαντική είναι η αγάπη. Αυτό θέλω να κρατήσουν. Να αγαπήσουν και να αγαπηθούν αληθινά, όπως αγαπηθήκαμε εμείς. Να ζήσουν όμορφα μέσα στις σχέσεις τους και να έχουν μια όμορφη και γεμάτη συναισθήματα ζωή».

Εδώ διαφαίνεται η ισχυρή βούληση των ηλικιωμένων, να περάσουν αξίες στα εγγόνια τους.

Συνοψίζοντας, δίνει έμφαση στην αγάπη και στο δέσιμο του ζευγαριού, αλλά και στην αλληλοϋποστήριξη στις συγγενικές και κοινωνικές σχέσεις.

Το παραμύθι που επιλέγει να περιγράψει στα εγγόνια της αφορά την ιστορία αγάπης που έζησε με τον άνδρα της, όπου υπήρχαν πολλά ρομαντικά στοιχεία και αρκετή στήριξη και αφοσίωση.

Οι θετικές εικόνες που έχει από τις σημαντικές σχέσεις στη ζωή της, καθώς και τα βιώματα φαίνεται πως αντικατοπτρίζονται μέσα από τα παραμύθια- την ιστορία που επιλέγει να πει.

16^η συνέντευξη- Μαρία

«έφυγα απ' το χωριό στα 12 και πήγα στην Ιεράπετρα για να συνεχίσω το σχολείο, έχω έναν αδερφό, πήγαμε μαζί με τον αδερφό μου που ήταν ήδη εκεί, πήγαινε σε μεγαλύτερη τάξη αυτός, έκατσα 2-3 χρονιές μαζί με τον αδερφό μου στην Ιεράπετρα και όταν τελείωσα έφυγα και πήγα στην Αθήνα».

Φαίνεται πως η «φυγή» στην Ιεράπετρα και αργότερα στην Αθήνα, υπήρξαν πολύ σημαντικοί σταθμοί στη ζωή αυτής της γυναίκας, καθώς ξεκινά να μας αφηγείται το τι συνέβη από την ηλικία των 12 και μετά, ενώ ομολογουμένως περιμέναμε να ξεκινούσε από πιο νωρίς την αφήγησή της, από τα παιδικά της χρόνια, όχι από τα εφηβικά.

«Στην Αθήνα έμεινα για ένα διάστημα στον θείο μου τον Μιχάλη, αυτός ήταν καλός άνθρωπος, αλλά έμεινε μόνος στη ζωή και όταν μεγάλωσε ξεμωράθηκε. Αγαπούσε τα περιστέρια πολύ και κατέβαινε στο δρόμο και τα τάιζε ψωμί και μια φορά ένας γείτονας του έκανε παρατήρηση ότι τα περιστέρια κουτσουλάνε τ' αυτοκίνητα και μαγαρίζουν τα μπαλκόνια κι εκείνος έβγαλε το μαχαίρι που έκοβε το ψωμί και τον μαχαίρωσε στην κοιλιά! Είχε τρεχάματα και δεν την γλύτωσε, έφαγε δυο τρία χρονάκια στη φυλακή γι' αυτό που έκανε, αν και ήταν πολύ καλός άνθρωπος, δεν είχε πειράξει ποτέ κανένα, αυτή ήταν η πρώτη και τελευταία φορά».

Προκαλεί αίσθηση το γεγονός ότι παρά την κακή πράξη του θείου της, δεν έχασε την θετική εικόνα που είχε γι' αυτόν. Ίσως, επειδή γι' αυτήν ήταν πολύ σημαντικό το ότι τη βοήθησε τότε που είχε έρθει στην Αθήνα και είχε την ανάγκη του για να μπορέσει να μείνει στη μεγαλούπολη ένα κορίτσι από την επαρχία και να ορθοποδήσει. Δεν ήταν καθόλου εύκολο πράγμα.

«Η γιαγιά μου μας έλεγε των Βαγιών κοντή γιορτή και την άλλη Κυριακή τρώνε καλτσούνια με ρακί. Θεός σχωρέστην, Άγια γυναίκα. Κάθε καλοκαίρι πήγαινε μόλις έμπαινε ο Αύγουστος να κάνει δεκαπενταρά στην Παναγία του Βρυωμένου, δηλαδή να περάσει τις 15 μέρες με νηστεία και προσευχή στο Μοναστήρι. Μια φορά μονάχα την είχα ακούσει να φωνάζει σε μια ξαδέρφη της στην θεία τη Μαρίκα που σακούλιασε τα κατσούλια (γατάκια). Ο παππούς είχε πεθάνει, η γιαγιά έμεινε πολύ λίγο μαζί μας και μετά πήγε

στην Ιεράπετρα αυτή, εκεί που έμενε ο αδερφός μου για να είναι κοντά στο νοσοκομείο. Τελικά η γιαγιά δεν έζησε πολύ, πέθανε κι έτσι πήγα εγώ με τον αδερφό μου στην Ιεράπετρα».

Κάνει αρκετά εκτενή αναφορά στη γιαγιά της, γεγονός που δείχνει την ξεχωριστή θέση που είχε στην καρδιά της. Δε βλέπουμε ανάλογη αναφορά στον παππού της.

«ο πατέρας μου έπιασε δουλειά στον Ευαγγελισμό, στο νοσοκομείο κάποια χρόνια και πήρε μια καλή συνταξούλα. Στον Ευαγγελισμό ήξερε όλους τους γιατρούς και όλοι τον αγαπούσαν αν και ήταν καθαριστής. Πάντα είχε καλές σχέσεις με όλους τους ξένους, με το σπίτι του δεν είχε καλές σχέσεις, φώναζε και τον άκουγε όλη η γειτονιά. Έπινε πολλή ρακί».

Ακούγεται πολύ επικριτική απέναντι στον πατέρα της, ίσως επειδή η συμπεριφορά του ήταν κακή απέναντί της κι εξαιτίας του θέματος με το ποτό.

«Η μάνα μου μόλις τελείωσα το γυμνάσιο πέθανε από φυματίωση, στον πνεύμονα την χτύπησε, δεν μπορούσε να αναπνεύσει. Πέθανε τελικά από καρκίνο του πνεύμονα. Την φέραμε στο νοσοκομείο εδώ στην Αθήνα, αλλά δεν τα κατάφερε. Στην Κρήτη την φέραμε για να πεθάνει, όχι στην Αθήνα».

Παρατηρούμε πολύ μικρές αναφορές για τη μητέρα της, δε μας λέει σχεδόν τίποτα για τη σχέση τους, μοιάζει απλώς ότι τη συγκλόνισε ο θάνατός της.

«Στην Αθήνα έμενα στη Δάφνη και πήγα στο Μπραχάμι να πάρω ένα έπιπλο, κι εκεί που πήγα να πάρω το έπιπλο μου κάνανε προξενιό με έναν Καρδιτσιώτη, γιατί ο μαγαζάτορας γνωριζότανε με τον πατέρα μου, γιατί εκείνος τον ήξερε από το νοσοκομείο, εφοδίαζε με έπιπλα το νοσοκομείο». «Έτσι, πήρα τον Καρδιτσιώτη, τον αρραβωνιάστηκα γρήγορα γρήγορα για να μην τον χάσω, τον Ιούλιο μου τον γνώρισαν και τον Σεπτέμβριο παντρευτήκαμε».

Ξανά προξενιό. Φαίνεται πως ήταν αρκετά συχνό αυτό το εθιμοτυπικό για τη σύναψη μιας σχέσης που σύντομα θα οδηγούσε σε γάμο. Όπως αναφέρει και η ίδια πολύ γρήγορα αρραβωνιάστηκαν και μέσα σε ένα τρίμηνο παντρεύτηκαν κιόλας.

«Παραμύθια λέω στα εγγόνια, για την κοκκινοσκουφίτσα, τη Χιονάτη, την Σταχτοπούτα, για τον Παπουτσωμένο γάτο, για τον Αετό, τη Γατούλα. Λέω

στα εγγόνια για ένα περιστέρι που το βρήκα στο δρόμο και το πήρα και το πήγα στη φωλίτσα και το έσωσα και με κοιτάζουν όλο περιέργεια. Είχαμε περιστέρια στο χωριό και τα σκοτώνανε τα παιδιά με σφεντόνες, αλλά εγώ τα προστάτευα. Είναι βέβαια μικρά ακόμα και δε θέλω ακόμη να τους πω πόσο δύσκολα έζησα. Βέβαια, τους λέω και κάποιες μαντινάδες έτσι για να τα πονηρεύω. Τους λέω για παράδειγμα, «αγάπη δεν υπάρχει πια, και είναι στον κόσμο κρίμα, κι αν υπάρχει και καμιά, την κυβερνά το χρήμα». Ή να τώρα που θυμάμαι, “εγώ την έχω την καρδιά, στον τόπο όπου πρέπει, μα εσύ την έχεις την καρδιά, με τα λεφτά στην τσέπη”».

Τους λέει λοιπόν, κάποια κλασικά παραμύθια, αλλά αυτά που έχουν μεγαλύτερη αξία είναι τα δικά της παραμύθια και οι δικές της οι ιστορίες.

Λέει γεγονότα από την ζωή της και εκφράζει μια κοινή άποψη αρκετών όπως είδαμε, ότι δηλαδή, δεν θέλει να αποκαλύψει ακόμη στα εγγόνια της το πόσο δύσκολα έζησε.

«Μια φορά κι έναν καιρό, σε ένα χωριό ζούσανε δύο αδέρφια, φτωχικά και ήταν αγαπημένα. Μια φορά ο μεγάλος λέει στον μικρό να φύγουν από το χωριό, να πάνε στην πόλη για να βρουν εκεί δουλειά και να μην είναι πια φτωχοί, να έχουν ψωμί να τρώνε».

Πρόκειται για ένα λαϊκό παραμύθι που με διάφορες παραλλαγές εντοπίζεται σε αρκετές περιοχές της Ελλάδας. Συγκρίνοντάς το με την αυτοβιογραφική αφήγηση της ζωής της, μπορούμε να πούμε ότι αρχικά βρίσκουμε την ομοιότητα ότι είναι δύο τα αδέρφια στο παραμύθι που μας διηγείται κι αυτό συμφωνεί με το γεγονός ότι κι αυτή με τον αδελφό της ήταν δύο, αλλά το πιο σημαντικό ότι και ο αδερφός της αρχικά κι έπειτα κι αυτή έφυγε από το χωριό της, όπως ακριβώς και οι ήρωες του παραμυθιού, προκειμένου να αναζητήσουν την τύχη τους στην πόλη για ένα καλύτερο μέλλον. Θα μπορούσαμε να κάνουμε έναν ακόμη παραλληλισμό της ζωής της με αυτό το παραμύθι. Βλέπουμε ότι ο μεγαλύτερος αδελφός στο παραμύθι διαφωνεί με τον μικρότερο θεωρώντας ανώφελο το να καθίσει για αρκετό καιρό σε μια λίμνη στη μέση του πουθενά και να μείνει πίσω προκειμένου να μάθει την μπακακίσια γλώσσα, μια γνώση που δε θα του χρειαστεί ποτέ και πουθενά. Προκαλεί εντύπωση ότι κι αυτή πριν εγκαταλείψει το χωριό της, ήθελε να σπουδάσει σχεδιάστρια και τα κατάφερε παρά τις διαφωνίες του αδερφού της, ο οποίος το θεωρούσε ανώφελο.

Τελικά οι σπουδές αυτές τη βοήθησαν να βρει μια μόνιμη θέση εργασίας στο Δημόσιο και να παντρευτεί, όπως ακριβώς η γνώση της μπακακίσιας γλώσσας βοήθησε τον μικρότερο αδελφό στο παραμύθι να παντρευτεί τη βασιλοπούλα. Με άλλα λόγια, η συνεντευξιαζόμενη από όλα τα παραμύθια που λέγανε οι κυρίες που μαζευόντουσαν και συζητούσαν, ασυνείδητα επιλέγει να μας αφηγηθεί εκείνο που έχει περισσότερες ομοιότητες με την δική της προσωπική ιστορία. Δηλαδή, η αφήγηση των παραμυθιών αποτελεί μια διεργασία που λαμβάνει υπόψη της οπωσδήποτε τα προσωπικά βιώματα του καθενός, χωρίς βέβαια να σημαίνει ότι αυτό αποτελεί την καθοριστική προϋπόθεση ή το μοναδικό κριτήριο για την αφήγηση των παραμυθιών. Από την ανάλυσή μας καταδεικνύεται ότι οπωσδήποτε τα προσωπικά βιώματα και οι προσωπικές εμπειρίες διαδραματίζουν βασικό ρόλο στην επιλογή διήγησης των παραμυθιών.

Κοινά σημεία των αφηγήσεων ζωής

Αφού παρουσιάσαμε την ανάλυση κάθε συνέντευξης ξεχωριστά θα σταθούμε τώρα σε κάποια κοινά σημεία αυτών των αφηγήσεων ζωής. Οι περισσότεροι συμμετέχοντες στην έρευνα αν και είχαν βιώσει αρκετές δυσκολίες, φτώχεια, πολέμους, κακουχίες, οικονομική εξαθλίωση, δουλειά από μικρή ηλικία, ορφάνια και μετανάστευση είχαν μάθει να μην παραιτούνται και να μην παραπονιούνται, είχαν μάθει ότι η ζωή χρειάζεται κόπο για να μπορέσεις να επιβιώσεις. Αίσθηση προκαλεί ο τρόπος συμπεριφοράς των γονέων απέναντι στα παιδιά, τα οποία συχνά τα επιβάρυναν με αυξημένες ευθύνες και τα τιμωρούσαν αν κάτι δεν πήγαινε καλά ή αν αυτά αντιδρούσαν. Φαίνεται πως τα αντιμετώπιζαν ως μικρούς ενήλικες, που είχαν υποχρεώσεις και ευθύνες και έπρεπε να συμβάλλουν στην οικογενειακή εστία. Επιπλέον, τα αντιμετώπιζαν ως ιδιοκτησία τους ασκώντας συχνά λεκτική και σωματική βία επάνω τους, ως έναν τρόπο διαπαιδαγώγησης. Ακόμη, δε λάμβαναν υπόψη τις ανάγκες και επιθυμίες των παιδιών, ενώ φαίνεται πως τα ίδια τα παιδιά ως ενήλικες πλέον δικαιολογούν τη στάση και συμπεριφορά των γονιών τους, λέγοντας ότι έτσι έμαθαν να εκτιμούν όσα αξίζουν στη ζωή.

Ο γάμος σε μικρή ηλικία ήταν ένα ακόμη χαρακτηριστικό που συναντήσαμε στις αφηγήσεις ζωής. Η γνωριμία γινόταν με δύο τρόπους, είτε με έρωτα, είτε με προξενιό και επίσης ήταν πολύ διαδεδομένος ο θεσμός της προίικας. Ο γάμος ήταν ένας τρόπος να ξεφύγουν από τη φτώχεια και τα βάσανα της πατρικής τους

οικογένειας και του σπιτιού τους και σε κάποιες περιπτώσεις να φύγουν από το χωριό τους, αναζητώντας μια καλύτερη ζωή στην πόλη. Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις, στη νέα τους οικογένεια ξαναζούσαν αυτά που ήδη γνώριζαν από την πατρική τους οικογένεια, καθώς ο σύζυγος δεν διέφερε πολύ ως προς τις απόψεις του από τον πατέρα τους, με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν αξιοσημείωτες αλλαγές στη ζωή τους. Για παράδειγμα, πολλοί σύζυγοι δεν επέτρεπαν στις γυναίκες τους να εργαστούν, που φαίνεται πως ήταν η νοοτροπία μιας ολόκληρης γενιάς. Οι δυσκολίες και τα βάσανα φαίνεται, επίσης, πως οδήγησαν αρκετούς στο να πιστεύουν στην τύχη, τη μοίρα και το πεπρωμένο.

Ένα ακόμη κοινό που διαπιστώσαμε στις αφηγήσεις ζωής ήταν η ανάγκη των περισσότερων ατόμων να μιλήσουν στα εγγόνια τους για τη ζωή τους, να τους αφηγηθούν παραμύθια στα οποία θα εμπλέκουν και πραγματικά τους γεγονότα και γενικά να τους περάσουν ορισμένες αξίες που ήταν για τα ίδια σημαντικές. Κάποιες από τις κυρίες ανέφεραν την επιθυμία τους να γράψουν ένα βιβλίο ώστε να μην ξεχαστούν όσα έζησαν. Ένα κοινό επίσης στοιχείο για τις κυρίες που διέμεναν στην Αθήνα ήταν η παρακολούθηση δραστηριοτήτων στα ΚΑΠΗ, καθώς έκαναν αρκετές αναφορές στις φιλίες που ανέπτυξαν εκεί, στις δραστηριότητες που συμμετείχαν και στο ότι βρισκόταν στο επίκεντρο της ζωής τους. Αντίθετα, στην επαρχία, δεν έγινε καμία αναφορά στα ΚΑΠΗ, καθώς η αλληλεπίδραση με συγγενείς και γείτονες λάμβανε χώρα κυρίως στο καφενείο και σε εξωτερικούς χώρους του χωριού, κυρίως στην πλατεία ή στις αυλές των σπιτιών τους, ενώ περνούσαν αρκετό χρόνο και με την απασχόλησή τους με αγροτικές εργασίες, ακόμη και μετά τη συνταξιοδότηση. Όσον αφορά στο τελευταίο θέμα, στην Αθήνα, πολλοί συνταξιούχοι νιώθουν πλέον αποκομμένοι και περιθωριοποιημένοι από την κοινωνία, ενώ στο χωριό οι περισσότεροι ακόμη και μετά τη σύνταξη συνεχίζουν να ασχολούνται με τις αγροτικές εργασίες και τα ζώα. Επομένως, δεν αντιλαμβάνονται τη συνταξιοδότηση ως μια παραίτηση από την ενεργή ζωή. Ωστόσο, τόσο στην Αθήνα όσο και στην επαρχία το κοινό τους παράπονο είναι ότι τα παιδιά δεν τους θυμούνται όσο θα ήθελαν και πολλές φορές απευθύνονται σε αυτούς όταν χρειάζονται κάτι, όπως τη φύλαξη των παιδιών τους.

Επιπλέον, σε κάποιες από τις αφηγήσεις ζωής οι συνεντευξιαζόμενες/ οι ανέφεραν ότι οι ίδιοι έπλαθαν παραμύθια μέσα από ήρωες της καθημερινότητας, εμπλέκοντας και δικά τους βιώματα ή άλλαζαν κάποια στοιχεία στα παραδοσιακά

λαϊκά παραμύθια για να είναι πιο κοντά στα δικά τους βιώματα. Η πλειοψηφία θεωρούσε σημαντικό να λέει παραμύθια στα εγγόνια, καθώς πίστευε ότι μέσα από αυτά μεταφέρει μηνύματα, αρετές και αξίες. Μέσα από τις αφηγήσεις ζωής ένα κοινό στοιχείο ήταν η αναφορά σε ζητήματα που συνδέονται άμεσα με την τρίτη ηλικία. Οι περισσότεροι εξέφρασαν φόβους σχετικά με την υγεία και την ψυχοσωματική τους κατάσταση, όπως το να αυτοεξυπηρετούνται μέχρι το τέλος της ζωής τους, να μην αρχίσουν να ξεχνάνε, να μην χάσουν το μυαλό τους και γενικότερα να είναι στα πόδια τους και να μην εξαρτώνται από τους άλλους, καθώς το θεωρούσαν και ζήτημα αξιοπρέπειας.

Τα παιδιά ζητάνε από μόνα τους να ακούσουν παραμύθια, άρα έχουν ανάγκη από το να είναι ακροατές και ο παππούς έχει ανάγκη να είναι αφηγητής των ιστοριών της ζωής του καθώς και των παραμυθιών του. Οι ρόλοι λοιπόν, είναι πολύ ξεκάθαροι και συγκεκριμένοι. Μέσα από αυτή την αλληλεπίδραση αναπτύσσεται και η σχέση ανάμεσα στα εγγόνια και στους παππούδες. Πρόκειται για μια απαραίτητη σχέση, όπου τα εγγόνια ξέρουν ότι συχνά έχουν έναν σύμμαχο και κάποιον με πιο χαλαρά όρια που θα τα καταλάβει. Ένα ακόμη κοινό στοιχείο που παρατηρήθηκε ήταν η απουσία αναφοράς ορισμένων μεγαλύτερων ή μικρότερων περιόδων ή και συμβάντων/ προσώπων της ζωής του ατόμου, που συνδέονταν κυρίως με πολύ τραυματικά γεγονότα, τα οποία ούτε οι ίδιοι ήθελαν να θυμηθούν.

Η βασική διάκριση που εντοπίσαμε ανάμεσα στην επαρχία και στην Αθήνα ως προς την αφήγηση παραμυθιών είναι ότι στην επαρχία οι παππούδες και οι γιαγιάδες γνωρίζουν και προτιμούν να λένε περισσότερο παραδοσιακά λαϊκά παραμύθια, ενώ στην Αθήνα προτιμούν να διαβάζουν παραμύθια στα εγγόνια τους, παρά να αφηγούνται λαϊκά παραμύθια. Αυτό ίσως οφείλεται στην έντονη ανάγκη που νιώθουν οι κάτοικοι της επαρχίας να μην χάσουν τα ήθη, τα έθιμα και τις παραδόσεις του τόπου τους, μιας και φαίνεται πως είναι πιο συνδεδεμένοι με αυτά. Τα στοιχεία αυτά παραπέμπουν και στην ισχυρότερη ανάγκη να διατηρήσουν την ταυτότητά τους, καθώς όπως είδαμε η λήθη μπορεί να μας οδηγήσει σε απώλεια της ταυτότητας. Τέλος, το πιο σημαντικό εύρημα από τις αφηγήσεις ζωής και τα παραμύθια που μας αφηγήθηκαν είναι ότι άμεσα ή έμμεσα τα παραμύθια συνδέονταν με πραγματικά συμβάντα και γεγονότα της ζωής τους. Γεγονός που καταδεικνύει ότι το παραμύθι, σε αρκετές περιπτώσεις, κατασκευάζεται σύμφωνα με τις αυτοβιογραφικές μνήμες τους.

Κεφάλαιο 7. Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, είδαμε καταρχάς ότι κομβική έννοια για την αντίληψη που έχουμε για τον εαυτό μας και κατ' επέκταση για την ταυτότητα που μας συνέχει και μας χαρακτηρίζει είναι οι «σημαντικοί άλλοι» κατά τον Mead, με τους οποίους βρισκόμαστε πάντα σε μια κατοπτρική σχέση. Όταν το οικείο συναντά το ανοίκειο οριοθετούμε τις διακρίσεις και διαφοροποιήσεις, τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό μέσα από μια αέναη, ατελέσφορη διεργασία κατασκευής και ανακατασκευής του εαυτού και της ταυτότητας στο ρευστό κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ζούμε. Το αίσθημα της προσωπικής ταυτότητας προσδιορίζεται σε σχέση με την ετερότητα, η οποία είναι φύση ανατρεπτική μιας και το δικαίωμα ύπαρξης του άλλου δηλώνει ως ένα σημείο την αμφισβήτηση του εγώ. Με άλλα λόγια, στη διεργασία δόμησης της ταυτότητας επιχειρείται μια προσπάθεια να μοιάσουμε με κάποιους ανθρώπους και ταυτοχρόνως να είμαστε διαφορετικοί από κάποιους άλλους.

Με τα παραπάνω συμφωνούν αρκετοί θεωρητικοί και άλλων επιστημών πλην της κοινωνιολογίας με κύριο εκπρόσωπο τον Gergen, ο οποίος υπογραμμίζει ότι: «Η διαμόρφωση της ταυτότητας ενός ατόμου δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις διεργασίες αλληλεπίδρασης με τα μέλη των ομάδων μέσα στα οποία είναι ενταγμένο και οι μεταλλάξεις της ταυτότητας δε νοούνται χωρίς την κατανόηση των συλλογικών εξελικτικών διεργασιών του ευρύτερου κοινωνικού χώρου».¹⁸³

Η διαμόρφωση του εαυτού, λοιπόν, συντελείται μόνο στο πλαίσιο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, που σημαίνει ότι η επιθυμητή εικόνα του εαυτού είναι άμεσα συνδεδεμένη με την αποδοχή ή την απόρριψή της από τους υπολοίπους. Συνεπώς, τόσο ο εαυτός όσο και η ταυτότητα ως προϊόντα κοινωνικής συνδιαλλαγής κατασκευάζονται μέσα από τις εκάστοτε παραστάσεις.¹⁸⁴

Εξάλλου, όπως περιγράφει ο Goffman χρησιμοποιώντας τα λόγια του Παρκ, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η λέξη πρόσωπο είχε το ίδιο νόημα με τη λέξη προσωπίο. Σχετίζεται άμεσα με το ότι ο καθένας είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα πάντοτε και παντού παίζει έναν ρόλο. Υποδύομενοι ρόλους γνωρίζομαστε μεταξύ

¹⁸³ Gergen, K.J. (1997), ό.π., σ. 15.

¹⁸⁴ Goffman, E. (2006), ό.π., σ. 24-25.

μας, αλλά επίσης γνωρίζουμε και τον εαυτό μας. Κατ' επέκταση, σχηματίζοντας την αντίληψη για τον εαυτό μας και προσπαθώντας να ανταποκριθούμε σ' αυτόν τον ρόλο, το προσωπείο μας γίνεται ο πιο αληθινός μας εαυτός, ο εαυτός που θα επιθυμούσαμε να είμαστε.

Όπως αναφέρει ο Bruner, ο εαυτός δε στέκεται κάπου έτοιμος να περιγραφεί με λέξεις, το πιο πιθανό είναι ότι εμείς οι ίδιοι κατασκευάζουμε και ανακατασκευάζουμε τον εαυτό μας, υπό την καθοδήγηση αναμνήσεων του παρελθόντος αλλά και των ελπίδων ή και των φόβων μας για το μέλλον. Το ποιοι και τι είμαστε, το τι μας συνέβη, το γιατί κάνουμε όσα κάνουμε, αποτελούν τη δημιουργία μιας ιστορίας μέσω της αφήγησης του εαυτού για τον εαυτό.

Είδαμε επίσης, ότι η κατασκευή του εαυτού είναι από μόνη της μια αφηγηματική τέχνη, εφόσον οι ιστορίες δεν είναι απλώς τα πράγματα που οι άνθρωποι λένε, αλλά και αυτά τα οποία ζουν. Μέσα από τις ιστορίες που αφηγείται ο εαυτός γίνεται ο ίδιος μέρος της ιστορίας αυτής. Η αφήγηση, λοιπόν, χαρακτηρίζεται από τη δύναμη των σχημάτων του λόγου, αποτελείται από μια μοναδική αλληλουχία γεγονότων, νοητικών καταστάσεων, συμβάντων, πραγματικών ή φανταστικών. Συνεπώς, αυτό που έχει σημασία δεν είναι τόσο το περιεχόμενο της αφήγησης, αλλά η ακολουθία των προτάσεων, πάνω στην οποία στηρίχθηκε η σύλληψή της.

Όπως υποστηρίζει ο Nelson, ο εαυτός και οι ταυτότητες είναι περίπλοκες αφηγηματικές δομές, που αποτελούνται από μια ρευστή και συνεχή αλληλεπίδραση ανάμεσα σε πολλές διαφορετικές ιστορίες του ατόμου και σε αποσπάσματα ιστοριών, που δημιουργούνται γύρω από τα πράγματα, που εμφανίζονται ως περισσότερο σημαντικά, από την οπτική του πρώτου ή του τρίτου προσώπου καλύπτοντας όλη τη ζωή του ατόμου.

Αναφερόμενοι στον Ricoeur, ο οποίος υπήρξε ένας από τους σπουδαιότερους μελετητές της αφήγησης, σταθήκαμε στην άποψή του ότι η μίμηση είναι «ένα είδος μεταφορικής χρήσης της πραγματικότητας. Έπειτα, είδαμε ότι δραματοποιούμε τη ζωή μας κατά κόρον εντός των γλωσσικών ορίων του ρομαντισμού και του μοντερνισμού. Τα δύο αυτά ρεύματα συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στην κατασκευή του σημερινού λεξιλογίου για το άτομο, για τον εαυτό και για τη νοηματοδότηση της αξίας της ζωής και ως εκ τούτου αποτελούν πρότυπα κατανόησης τόσο του εαυτού

μας όσο και των άλλων και κατασκευάζονται μέσα από την καθημερινή αλληλεπίδρασή μας με τους άλλους.

Και στις μέρες μας, είναι σίγουρο ότι οι ρομαντικές και νεωτεριστικές αντιλήψεις περί αναγνωρίσιμου εαυτού δεν έχουν παρέλθει. Διαπιστώνουμε για παράδειγμα στοιχεία του λεξιλογίου όπως είναι η έκφραση της πίστης στον γάμο «σα μια κοινωνία ψυχών, στην οικογένεια, σαν υπόσχεση αγάπης και στη φιλία, σα μια δέσμευση ζωής». Συνεπώς, το λεξιλόγιο του ρομαντισμού πριμοδοτεί την εμπιστοσύνη στις ηθικές αξίες και στις ανθρώπινες σχέσεις, καθιστώντας το απαραίτητο για τη δόμηση της ταυτότητας.¹⁸⁵

Αφού αναλύσαμε τις προσεγγίσεις των επιστημών της κοινωνιολογίας και της ψυχολογίας σχετικά με τη δόμηση της ταυτότητας κυρίως των παιδιών, επικεντρωθήκαμε στο πώς δομείται η ταυτότητα στην τρίτη ηλικία, αφενός, διότι η δόμηση της ταυτότητας είναι μια ρευστή διεργασία και δε σταματά ποτέ να μεταβάλλεται και να εξελίσσεται και αφετέρου, διότι το ενδιαφέρον της παρούσας έρευνας επικεντρώνεται και στις δύο εκ διαμέτρου αντίθετες ηλικιακές ομάδες, την παιδική ηλικία και την τρίτη ηλικία.

Αξιοσημείωτες είναι οι απόψεις του Erickson, ο οποίος μελέτησε την εξελικτική πορεία της ζωής του ατόμου και αναφέρει για τα άτομα της τρίτης ηλικίας ότι αυτά έχοντας πια λύσει τις προηγούμενες κρίσεις και ελεύθερα πλέον από οικογενειακές και επαγγελματικές υποχρεώσεις, μπορούν να ανατρέξουν στο παρελθόν τους, να αξιολογήσουν την πορεία τους και το έργο που επιτέλεσαν στη ζωή τους, διεργασία που την εντοπίσαμε στην πλειοψηφία των συνεντεύξεων.

Είδαμε επίσης, ότι ένας από τους νέους και βασικότερους ρόλους των ατόμων στην τρίτη ηλικία ή κάποιες φορές σε μικρότερη ηλικία είναι ο ρόλος του παππού και της γιαγιάς, καθώς η ενασχόληση με τα εγγόνια τους προσδίδει μια ταυτότητα, στην οποία νιώθουν ότι είναι νεότεροι και γι' αυτό επιδιώκουν να ανταποκριθούν επαρκώς στον νέο τους αυτό ρόλο. Για το λόγο αυτό, εξετάσαμε το πώς σχετίζεται η αφήγηση με τη δόμηση της ταυτότητας και του εαυτού. Το πώς δηλαδή, το άτομο αναστοχάζεται τη ζωή του συνολικά, αλλά και ποια βιώματά του θεωρεί

¹⁸⁵ Gergen, K.J. (1997), ό.π., σ. 73.

σημαντικότερα ώστε να τα αφηγηθεί. Αυτή η βιογραφική αφήγηση αποτελεί μια κρίσιμη διεργασία θεώρησης του εαυτού και νοηματοδότησης της ζωής του ατόμου.

Βασικός θεωρητικός της αυτοβιογραφικής αφήγησης, είναι ο Schütze, ο οποίος υποστηρίζει ότι το κείμενο της αφηγηματικής απόδοσης επιτρέπει στον ερευνητή να αντιληφθεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη βιοματική εμπλοκή του ατόμου στα γεγονότα της ζωής του, κι έτσι να επεξεργαστεί ερμηνευτικά καλύτερα τόσο την εξέλιξη των γεγονότων, αλλά και τις εσωτερικές αντιδράσεις των ατόμων.¹⁸⁶ Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτή η σημασία της γλώσσας για την αφήγηση, η οποία χαρακτηρίζεται από τη δύναμη των σχημάτων του λόγου, συμπεριλαμβανομένων της μεταφοράς, της μετωνυμίας, της συνεκδοχής, της συνεπαγωγής κ.ά.¹⁸⁷ Ο ίδιος ο Schütze, υπογραμμίζει ότι υπάρχει αλληλεξάρτηση ανάμεσα στο να διηγείσαι μια ιστορία και στο να βρίσκεσαι μέσα σ' αυτή, καθώς, κατά κάποιον τρόπο και τα δύο ανήκουν το ένα στο άλλο. Αυτή του την άποψη την είδαμε να επιβεβαιώνεται σε αρκετές από τις αφηγήσεις ζωής που εξετάσαμε, καθώς αρκετοί συνεντευξιαζόμενοι χρησιμοποιούσαν στοιχεία από την πραγματική τους ζωή για να δημιουργήσουν και να αφηγηθούν τα δικά τους παραμύθια. Ο Schütze θεωρεί επίσης, ότι η αυθόρμητη αφήγηση των βιωμένων εμπειριών σχετίζεται με μια διεργασία αλλαγής του εαυτού του αφηγητή, ο οποίος αποτελεί φορέα της βιογραφίας. Για αυτό επικεντρώνεται στο πώς το άτομο επεξεργάζεται νοητικά τα γεγονότα που μεταβάλλουν καίρια την ταυτότητά του, δηλαδή στο πώς το άτομο στέκεται κριτικά απέναντι στις βιογραφικές εξελίξεις της ζωής του και πώς νοηματοδοτεί τον εαυτό του μέσα στον κόσμο.

Επομένως, η γλώσσα στην ουσία αποτελεί το ουσιαστικότερο εργαλείο, που είναι όμως αλληλοεξαρτώμενο με την αφήγηση. Γι' αυτό και ο Bruner σημειώνει ότι: «μάλλον κατά τη διεργασία της ομιλίας ή της γραφής οι εμπειρίες φιλτράρονται μέσω της γλώσσας και καθίστανται λεκτικοποιημένα συμβάντα... ο εαυτός μπορεί σίγουρα να γίνει αντιληπτός ως ένα από αυτά τα λεκτικοποιημένα συμβάντα,... ωστόσο, δεν είναι αυτή καθαυτή η γλώσσα, αλλά η αφήγηση που διαμορφώνει τη χρήση της- ειδικότερα τη χρήση της στη δημιουργία του εαυτού».¹⁸⁸

¹⁸⁶ Τσιώλης Γ. (2006), ό.π., σσ. 58-59, 62.

¹⁸⁷ Bruner, J. (1997), ό.π., σ. 104.

¹⁸⁸ Bruner, J. (1997), ό.π., σ. 131.

Έτσι, ένα πολύ μεγάλο τμήμα της εργασίας μας ασχολείται όπως είδαμε με το πώς η γλώσσα και η αφήγηση επηρεάζουν τη δόμηση της ταυτότητας και του εαυτού. Λόγου χάρη, για τον Habermas, η αφήγηση εξυπηρετεί εκτός από τη λειτουργία της αυτοκατανόησης, δηλαδή της οικοδόμησης μιας προσωπικής ταυτότητας, εφόσον βέβαια τα άτομα αναγνωρίσουν την αλληλουχία των δράσεών τους που καθιστούν την ιστορία ζωής σε αντικείμενο αφήγησης, επίσης τη λειτουργία οικοδόμησης μιας συλλογικής ταυτότητας, εφόσον αναγνωρίσουν ότι διαντίζουν μέσα στις κοινωνικές ομάδες στις οποίες ανήκουν.¹⁸⁹ Επιπροσθέτως, ο βιογραφικός αναστοχασμός μέσω της αφήγησης μιας ή και περισσοτέρων ιστοριών της ζωής ενός ατόμου, αποτελεί μια κρίσιμη διεργασία θεώρησης του εαυτού και νοηματοδότησης καθώς και κατανόησης της βίωσης εντός του κοινωνικού πλαισίου μέσα στο οποίο το άτομο σχεδιάζει τη δράση του. Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι η σταθερότητα και η ταυτότητα του εαυτού διασφαλίζονται με τη δημιουργία της βιογραφίας, δηλαδή μέσα από την επαναλαμβανόμενη αφηγηματική εξιστόρηση γεγονότων και εμπειριών.

Εξίσου σημαντική είναι η συμβολή της Davies, που και αυτή αναφέρεται στον ρόλο της επαναλαμβανόμενης αφηγηματικής εξιστόρησης γεγονότων και εμπειριών. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι οι νεαροί άνθρωποι διαμορφώνουν την ταυτότητα, την αίσθηση του εαυτού μέσα από τις αλληλεπιδράσεις που βιώνουν με τα αδέρφια τους. Οι ιστορίες που αφηγούνται διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη δόμηση του εαυτού. Η δόμηση της ταυτότητας των αδερφών μπορεί να επιτευχθεί μέσα από τις οικογενειακές ιστορίες που διατυπώνονται και επαναδιατυπώνονται λαμβάνοντας υπόψη τα δυναμικά της πολιτικής και της εξουσίας των υπάρχουσών σχέσεων.¹⁹⁰

Από την άλλη ο Spence διαχωρίζει την ιστορική αλήθεια από την αφηγηματική αλήθεια και υποστηρίζει ότι το Εγώ ή ο Εαυτός διαδραματίζουν τον ρόλο ενός κατασκευαστή αφηγήσεων.¹⁹¹ Τον συλλογισμό του Spence επεκτείνει ο Polonoff, ισχυριζόμενος πως ο «Εαυτός μιας ζωής» αποτελεί μάλλον προϊόν της αφήγησής μας «παρά κάποιο σταθερό ή συγκαλυμμένο πράγμα που αποτελούσε το σημείο αναφοράς της».¹⁹²

¹⁸⁹ Τσιώλης Γ. (2006), ό.π., σσ. 126-127.

¹⁹⁰ Davies, K. (2014), ό.π., σ. 2-5.

¹⁹¹ Bruner, J. (1997), ό.π., σσ. 163- 164.

¹⁹² Bruner, J. (1997), ό.π., σσ. 164-165.

Όλα αυτά τα ευρήματα που προκύπτουν από την εξέταση των ανωτέρω θεωρητικών επιστημόνων, όπως λόγου χάρη του Ricoeur, που υποστήριξε ότι υπάρχει αλληλεξάρτηση ανάμεσα στο να διηγείται μια ιστορία και στο να βρίσκεσαι μέσα σ' αυτή, μας οδήγησε στο να στερεώσουμε την άποψη ότι υπάρχει διασύνδεση των αφηγήσεων ζωής με το παραμύθι και γι' αυτό το παραμύθι έπρεπε να διερευνηθεί σε βάθος, διότι μνημονεύει τους κανόνες της κουλτούρας, και ταυτόχρονα αποτελεί αφηγηματική πηγή της κουλτούρας κι επομένως εξετάσαμε περαιτέρω τη σύνδεση του παραμυθιού με τις αυτοβιογραφικές αφηγήσεις, αποδεικνύοντας μέσα από την ποιοτική έρευνα των συνεντεύξεων που εκπονήσαμε, ότι πράγματι υφίσταται σοβαρή διασύνδεση, κι ότι είναι άμεση, αλληλένδετη και αλληλοεξαρτώμενη.

Βέβαια, πριν προχωρήσουμε στο ποιοτικό μέρος της έρευνας, οφείλαμε να ερευνήσουμε και να σημειώσουμε κάποια στοιχεία για την αξία και την ωφελιμότητα του παραμυθιού, όπως ότι το παραμύθι βοηθά, μέσω του μηχανισμού της προβολής, στην εξομάλυνση των οικογενειακών συγκρούσεων, συμβάλλοντας έμμεσα στη χειραφέτηση των παιδιών και στην ανάπτυξη της δικής τους ξεχωριστής προσωπικότητας. Η αφήγηση των αποκαλούμενων μαγικών παραμυθιών είναι ένας παραδοσιακός τρόπος όπου οι ήρωες λειτουργούν ως αντικείμενα προβολής. Επίσης, είδαμε ότι τα μαγικά παραμύθια αποτελούν ψυχόδραμα για τις οικογενειακές συγκρούσεις. Γι' αυτούς τους λόγους αφιερώσαμε τη συγγραφή μιας ολόκληρης ενότητας, προκειμένου να εξηγήσουμε τον ρόλο της μαγείας στο παραμύθι και τη σχέση της μαγείας με τη θρησκεία, την επιστήμη, αλλά και με τις απαρχές και την καταγωγή του παραμυθιού.

Με τα ανωτέρω συμφωνεί η Cooper, η οποία υποστηρίζει ότι τα παραμύθια είναι τόσο γοητευτικά για τα παιδιά επειδή εμπεριέχουν συμβολισμούς εκφράζοντας καταστάσεις, όπου τα παιδιά μπορούν να ταυτιστούν καθώς και την ανάγκη για αποκατάσταση της ενότητας.¹⁹³ Επίσης, η ίδια θεωρητικός μας εξηγεί τη λειτουργία της ψυχής και του σώματος και το γιατί στα παραμύθια βλέπουμε ότι οι ήρωες συνήθως όταν πεθαίνουν μπορεί να επιστρέψουν με θαυματουργικό τρόπο στη ζωή. Μας λέει δηλαδή, ότι αυτό συμβαίνει, εφόσον το πνεύμα τους παρέμενε ζωντανό και ήταν ακόμη εδώ.

¹⁹³ Cooper, J.C. (1983). *Fairy tales. Allegories of the inner life*. Borgo Press, p. 34-35.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Vygotsky ο οποίος υπογραμμίζει ότι η φαντασία βοηθά τα παιδιά να εκφραστούν αυθόρμητα, να μιμηθούν και να υιοθετήσουν ρόλους. Για τα παιδιά οι φανταστικοί ήρωες των παραμυθιών τα βοηθούν να αναπτύξουν την προσωπικότητά τους, τη σκέψη τους και να διαμορφώσουν την ταυτότητά τους. Έτσι, εξετάσαμε την προσφορά και τη συμβολή του παραμυθιού στη γνωστική και στην κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού και εκτός από τα παραπάνω, είδαμε επίσης ότι μια ουσιαστική συμβολή του παραμυθιού στην ψυχολογική λειτουργία είναι ότι τα παιδιά ταυτίζονται με τους ήρωες των παραμυθιών.¹⁹⁴ Μέσα από τα παραμύθια τα παιδιά βοηθιούνται στο να προβάλλουν το Εγώ τους και επίσης να εκφράσουν κάποιες ονειροπολήσεις τους, φαντασιώσεις τους και επιθυμίες τους. Επιπροσθέτως, μέσα από τα παραμύθια τα παιδιά μπορούν να επεξεργαστούν τα ψυχικά τους βιώματα και να κατανοήσουν τις εσωτερικές συγκρούσεις τους και να τις επιλύσουν μέσα από τη φαντασία τους.¹⁹⁵ Κατά τη διάρκεια της διήγησης, το παιδί ενισχύεται ηθικά και ψυχικά, καθώς επεξεργάζεται τρόπους αντιμετώπισης παρόμοιων καταστάσεων, όπως οι καταστάσεις που οι ήρωες αντιμετωπίζουν στις περιπέτειές τους. Το παραμύθι βιώνεται ως μια ανάγκη από το παιδί προκειμένου αυτό να καθαρθεί από τα άγχη του και τις αγωνίες του.

Ακόμη, είδαμε ότι μια άλλη ουσιαστική επίδραση του παραμυθιού στο συναισθηματικό επίπεδο είναι η ανάπτυξη της επικοινωνίας και της κοινωνικής συνδιαλλαγής. Τα παραμύθια επιτρέπουν στο παιδί να δημιουργήσει σχέσεις με τους άλλους, με τα πράγματα αλλά και σχέσεις στον χώρο και στον χρόνο. Έτσι, μέσα από το παραμύθι το παιδί διακρίνει τα αληθινά από τα φανταστικά πράγματα, δηλαδή την πραγματικότητα από τη φαντασία, το μακριά από το κοντά καθώς και το κάποτε από το τώρα.¹⁹⁶ Η συμβολική γλώσσα των παραμυθιών βοηθάει τα παιδιά να μάθουν να διαχειρίζονται τα συναισθήματά τους, να κοινωνικοποιούνται, να γίνονται συναισθηματικά ανεξάρτητα και να βρίσκουν τρόπους αντιμετώπισης των προβληματικών σχέσεων.¹⁹⁷

Πέραν όλων αυτών, πολύ ουσιαστική θεωρείται η άποψη της Μαντόγλου σχετικά με τη μνήμη και τη λησμοσύνη. Όπως μας εξηγεί, κάποια γεγονότα, κάποια βιώματα έχουν θετική χροιά και ενδυναμώνουν την ταυτότητα των ατόμων, ενώ

¹⁹⁴ Μαλαφάντης, Κ.Δ. (2014), ό.π., σσ. 4-8· Bettelheim, B. (1995), ό.π., σσ. 37-46.

¹⁹⁵ Ανασόντζη, Σ. (2019), ό.π., σσ. 63-65.

¹⁹⁶ Rodari, G. (2003), ό.π., σσ. 34-53.

¹⁹⁷ Koutsompou, V.E. (2016), ό.π., σσ. 213-216.

κάποια βιώματα έχουν αρνητική χροιά, κι έτσι απειλούν την ταυτότητά τους και γι' αυτό επιλέγεται η στρατηγική της «λησμοσύνης», της αποσιώπησης δηλαδή. Δεν ενδιαφέρει το άτομο μονάχα η εικόνα που έχει για τον εαυτό του, αλλά και η εικόνα που προβάλλει στους άλλους, άρα θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και η συνθήκη της κοινωνικής αλληλεπίδρασης όταν εξετάζεται ο τρόπος αφήγησης της αυτοβιογραφικής μνήμης. Η λήθη έχει μια θετική διάσταση που έγκειται στο γεγονός ότι αποτελεί μια καθαρτική και ευεργετική λειτουργία που συμβάλει στη διαφύλαξη της προσωπικής - ατομικής και της κοινωνικής ταυτότητας. Από την άλλη, η αρνητική διάσταση της λήθης αφορά στη διαγραφή ενός τμήματος του ατομικού ή του κοινωνικού παρελθόντος, οπότε υφίσταται η λειτουργία απώλειας μέρους της ταυτότητας. Έτσι, η επιλεκτική αναφορά ή η αποσιώπηση βιωμάτων, μας επιτρέπει να πούμε ότι η μνήμη αποτελεί μια κατασκευή. Ο Candau συμπληρώνει αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι η «μνημοσύνη», «είναι μια πρωταρχική πηγή αυτού που ονομάζουμε ταυτότητα... η μνήμη, μας κατασκευάζει και την πλάθουμε με τη σειρά μας...». Άρα, η μνήμη δεν αποτελεί μόνο έναν τρόπο να μιλήσει κάποιος για τη ζωή του, αλλά και ένα μέσο για την κατασκευή των ταυτοτήτων.

Ένα άλλο βασικό ζήτημα που μας απασχόλησε ήταν η καταγωγή του παραμυθιού και η σχέση του με τον μύθο. Αξίζει να σταθούμε στον Boas, ο οποίος θεωρεί ότι ο διαχωρισμός του μύθου από το παραμύθι είναι δύσκολος, διότι υφίσταται μια συνεχής και αμφίδρομη ροή υλικού από το ένα είδος στο άλλο κι ότι «οι μύθοι και τα παραμύθια συνιστούν ένα είδος αυτοβιογραφικής εθνογραφίας».¹⁹⁸ Επίσης, εξέφρασε τη γνώμη ότι επειδή δεν είναι καθόλου εύκολο να φτάσουμε στην αρχική μορφή τους, θα πρέπει να διερευνούμε τη σύγχρονη ιστορία τους, διότι το πιο πιθανό είναι ότι η σύγχρονη διαδικασία παραγωγής παραμυθιών δε διαφέρει από εκείνες του παρελθόντος. Εξαιρετικά σημαντική στο σημείο αυτό είναι η άποψή του ότι η δημιουργία των μύθων και των παραμυθιών οφείλεται στη φαντασία αλλά και στα γεγονότα ζωής των ανθρώπων.¹⁹⁹

Στις συνεντεύξεις που έγιναν στην Αθήνα παρατηρήθηκε το εξής: όλες ήταν πρόθυμες να μιλήσουν για τη ζωή τους, αφιέρωναν πολύ χρόνο στη λεπτομερή περιγραφή της ζωής τους και φαινόταν πως είχαν ανάγκη από κάποιον να τις ακούσει. Αυτό όμως, είχε ως αποτέλεσμα να περιορίζουν τις αναφορές τους στα παραμύθια,

¹⁹⁸ Χατζητάκη – Καψωμένου, Χ. (2002), ό.π., σσ. 62-64.

¹⁹⁹ Χατζητάκη – Καψωμένου, Χ. (2002), ό.π., σσ. 64-65.

οπότε περιγραφικά ανέφεραν συνοπτικά τα παραμύθια που έλεγαν και πολλές φορές επέστρεφαν στην περιγραφή της ζωής τους, χωρίς να εξιστορήσουν την πληθώρα των παραμυθιών που μας είχαν υποσχεθεί. Μάλιστα μία συνεντευξιαζόμενη δεν αναφέρθηκε σε κανένα παραμύθι. Το πλαίσιο των συνεντεύξεων, καθώς και οι αυξημένες τους υποχρεώσεις (έπρεπε να γυρίσουν σπίτι πριν το μεσημέρι για να μαγειρέψουν ή να προλάβουν να ψωνίσουν) τις οδήγησε στο να «βιάζονται» ώστε να προλάβουν να εξιστορήσουν όλα όσα είχαν ζήσει. Η διαδικασία αυτή ήταν από μόνη της χρονοβόρα, οπότε θα χρειαζόταν ακόμη περισσότερες ώρες για την κάθε συνέντευξη. Επίσης, οι ώρες λειτουργίας του ΚΑΠΗ είναι συγκεκριμένες και συνήθως τις πρωινές ώρες είχαν γεμάτο το πρόγραμμά τους από τις δραστηριότητες στις οποίες συμμετείχαν στο ΚΑΠΗ.

Οι συνεντεύξεις που έλαβαν χώρα στην επαρχία έγιναν στο σπίτι της κάθε συμμετέχουσας και του κάθε συμμετέχοντα, χωρίς να υπάρχει καμία πίεση ως προς τον χρόνο που θα αφιέρωναν στην εξιστόρηση της ζωής τους και των παραμυθιών που συνήθιζαν να λένε. Όπως και στην Αθήνα έτσι και στην επαρχία ήταν πρόθυμοι να μας εξιστορήσουν τη ζωή τους, ενώ όλοι διηγήθηκαν αναλυτικά από ένα παραμύθι που τους άρεσε να λένε στα εγγόνια τους. Ίσως, το διαφορετικό πλαίσιο να έπαιξε ρόλο σε αυτό, καθώς στο σπίτι τους είχαν μεγαλύτερη άνεση χρόνου, σε σύγκριση με το ΚΑΠΗ που γνώριζαν ότι μέχρι τις δύο περίπου έπρεπε να ολοκληρώσουν τη διαδικασία της συνέντευξης.

Στο σύνολο, τα άτομα της τρίτης ηλικίας, παππούδες και γιαγιάδες, φαίνεται πως είχαν την ανάγκη να μιλήσουν για τη ζωή τους, να διηγηθούν όσα έζησαν και τις δυσκολίες και τα βάσανα που πέρασαν, να περιγράψουν τις όμορφες στιγμές και να μιλήσουν για τον εαυτό τους και για την ταυτότητά τους. Αυτό ίσως συνδέεται και με την ηλικία τους. Η τρίτη ηλικία είναι μια ηλικία που το άτομο έχει ανάγκη να ασχοληθεί με το παρελθόν του, να το αξιολογήσει, να το νοσηματοδοτήσει και να το διαπραγματευθεί μέσα από μια νέα οπτική.

Όπως είδαμε μέσα από τις συνεντεύξεις που έλαβαν χώρα, κυρίως στην Αθήνα παρατηρήθηκε το φαινόμενο αρκετές από τις κυρίες να μην αφηγούνται παραμύθια, αλλά αντ' αυτού να τα διαβάζουν στα εγγόνια τους υποδεικνύοντάς τους τις εικόνες που υπάρχουν μέσα στα παιδικά αυτά βιβλία. Η πρακτική αυτή δεν είναι κατ' ανάγκη αρνητική, εφόσον τα παιδικά εικονογραφημένα βιβλία είναι λογοτεχνικά

και μυθοπλαστικά και αποτελούν ένα αξιόλογο και σημαντικό μέσο για την ψυχαγωγία και την εκπαίδευση του παιδιού. Τα έντονα εικονογραφικά στοιχεία αποσαφηνίζουν το κείμενο, μετέχουν στην αφήγηση των ιστοριών και συμβάλλουν στην αισθητική απόλαυση, αλλά παράλληλα χαρακτηρίζονται από έναν έντονο εκπαιδευτικό ρόλο. Έτσι, βοηθούν το παιδί να κατανοήσει τον εαυτό του, τις σχέσεις του με τους άλλους και με το περιβάλλον μέσα στο οποίο ζει και αναπτύσσεται.

Περιορισμοί της έρευνας και πρόταση για μελλοντική έρευνα

Στην Ελλάδα δεν υπάρχουν ανάλογες έρευνες που να εξετάζουν εμπειρικά τη λειτουργία, το ρόλο, τη συμβολή και τις επιδράσεις του παραμυθιού στη δόμηση του εαυτού και της ταυτότητας των παιδιών, αλλά και των ηλικιωμένων, οπότε η συγκεκριμένη αυτή έρευνα είναι πρωτότυπη, ταυτόχρονα όμως προβάλλει το κενό που υπάρχει σε αυτό το ευαίσθητο πεδίο και παράλληλα την ανάγκη, ώστε να εκπονηθούν κι άλλες σχετικές έρευνες προκειμένου να αποκτήσουμε πιο έγκυρα και αξιόπιστα αποτελέσματα. Είναι σημαντικό ότι εκτός από τα ευρήματα στα οποία στοχεύαμε από την αρχή, προέκυψαν και άλλα που αφορούν κυρίως στις κοινωνικοοικονομικές συνιστώσες μιας ολόκληρης γενιάς και εποχής - περιόδου, πληροφορίες που ήρθαν στο φως και έχουν ιστορικό και λαογραφικό ενδιαφέρον, όπως λόγου χάρη τα ήθη και έθιμα του γάμου (προίκα, συνοικέσιο), οι μαυραγορίτες επί κατοχής, οι διαδικασίες επιλογής προσωπικού από γερμανικές εταιρείες κατά τη μεταναστευτική κρίση της δεκαετίας του 60 κ.ά.

Η διπλωματική αυτή εργασία λοιπόν, θα μπορούσε να δώσει το έναυσμα για τη μελέτη της αφήγησης των λαϊκών παραμυθιών που αποτελούν βασικό γνώρισμα της προφορικής παράδοσης και αναπόσπαστο κομμάτι του Ελληνικού λαϊκού πολιτισμού και «της ζωντανής ελληνικής πραγματικότητας του παρόντος», όπως σημειώνει η Καπλάνογλου. Επίσης, σύμφωνα με τον Αλεξιάδη, δεν έχει υπάρξει ενδελεχής μελέτη και εξέταση της ελληνικής προφορικής αφήγησης και των φορέων της, εφόσον η πλειοψηφία των μελετητών έστρεψε το ενδιαφέρον της περισσότερο στην καταγραφή, τη δημοσίευση και τη μελέτη των κειμένων, αλλά όχι στους φορείς, δηλαδή στους αφηγητές, στους παραμυθάδες²⁰⁰. Είδαμε ότι μέσα από τη διπλωματική αυτή αναδείχθηκαν κάποια παραμύθια που δεν είναι καταγεγραμμένα και ως εκ τούτου, η καταγραφή τους βοηθά στο να μη λησμονηθούν κι από την άλλη μέσα από

²⁰⁰ Καπλάνογλου Μ. (2017), ό.π., σ. 31.

τις αφηγηματικές συνεντεύξεις αναδείχθηκε η ζωή των φορέων αυτού του πολιτισμού, των σύγχρονων παραμυθάδων.

Θα λέγαμε επίσης ότι η εν λόγω μελέτη θα μπορούσε να φανεί χρήσιμη στις/στους νηπιαγωγούς αλλά και στους γονείς και στους εκπαιδευτικούς γενικότερα, οι οποίοι πρέπει να ενημερωθούν καταρχάς για τη σπουδαιότητα και τη συμβολή της αφήγησης των παραμυθιών στη γνωστική ανάπτυξη των παιδιών, καθώς και στην κοινωνικοποίησή τους. Επίσης, να είναι ενήμεροι ότι τα βιβλία παραμυθιών για παιδιά προσχολικής ηλικίας, αφενός είναι φορείς κοινωνικοποίησης και αφετέρου, ότι αντανακλούν τις κοινωνικές νόρμες και προβάλλουν μοντέλα ρόλων που το παιδί, μιμείται, αφομοιώνει και σταδιακά ταυτίζεται με αυτά.

Επίσης, με βάση τα αποτελέσματα ερευνών για τους ρόλους των φύλων (sex role socialization), τα εικονογραφημένα παιδικά λογοτεχνικά βιβλία που εξιστορούνται παραμύθια, διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό τις αντιλήψεις των παιδιών σχετικά με τις συμπεριφορές που θεωρούνται κατάλληλες και αποδεκτές για το φύλο τους, αλλά και για το άλλο φύλο, όπως είδαμε από σχετικές έρευνες που παρουσιάσαμε. Αυτές οι στερεότυπες κοινωνικές αντιλήψεις περιλαμβάνουν και υπαγορεύουν ένα ευρύ φάσμα διακρίσεων και ανισοτήτων σε βάρος των γυναικών αλλά και των κοριτσιών στην οικογένεια, στον επαγγελματικό στίβο, στην εκπαίδευση και σε άλλες περιοχές του κοινωνικού βίου.

Τα παραμύθια απευθύνονται σε τρυφερές ηλικίες που δέχονται αβασάνιστα και άκριτα όλα τα μηνύματα και τη στερεότυπη αυτή ιδεολογία, συμβάλλοντας έτσι στην παγίωση των προκαταλήψεων και στη διαιώνιση των στερεοτύπων για τα δυο φύλα. Για όλους αυτούς τους λόγους, οι γονείς πρωτίστως, αλλά και οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να επιλέγουν πολύ προσεκτικά τα παραμύθια που θα αφηγηθούν στα μικρά παιδιά ή τα βιβλία που θα τους αγοράσουν. Θα μπορούσε επίσης η έρευνά μας να αποτελέσει το εφαλτήριο για να ξεκινήσει μία συζήτηση σχετικά με τα κριτήρια συγγραφής των εικονογραφημένων βιβλίων - παραμυθιών που θα βρίσκονται στις βιβλιοθήκες των παιδικών σταθμών και των νηπιαγωγείων ή των δημοτικών σχολείων.

Λαμβάνοντας υπόψη τα ευρήματα της έρευνας, θεωρούμε ενδιαφέρον να ερευνηθούν τα εξής παρακάτω ζητήματα: Κατά πόσο υπάρχουν διαφορές στα παραμύθια που επιλέγουν να αφηγηθούν από τόπο σε τόπο. Κατά πόσο οι νεότεροι έχουν διατηρήσει επαφή με τα παραδοσιακά λαϊκά παραμύθια και θα μπορούσαν να μας αφηγηθούν παραμύθια που άκουσαν από τον παππού και τη γιαγιά.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αβεντισιάν- Παγοροπούλου, Α. (2000). *Ψυχολογία της τρίτης ηλικίας*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Αλεξιάδης, Μ.Α. (2004). Έλληνες παραμυθάδες (19^{ος}-20^{ος} αι.). Στην Κ. Κουλούμπη- Παπαπετροπούλου (Επιμ.), *Η τέχνη της αφήγησης* (σσ. 41-61). Αθήνα: Πατάκης.
- Ανασόντζη, Σ. (2019). Οι ιστορίες μέσα μας: Η προσφορά και η λειτουργία της αφήγησης στον ψυχισμό. Στους Δ. Αναστασόπουλου & Α. Ζαχαριά (Επιμ.), *Μύθος και παραμύθι. Από την αφήγηση στον ψυχαναλυτικό λόγο* (σσ. 59-66). Αθήνα: Νήσος.
- Άρμστρονγκ, Κ. (2005). *Σύντομη ιστορία του μύθου*. Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Αυδίκος, Ε. (1997). *Το λαϊκό παραμύθι. Θεωρητικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Γιούλτσης, Β. (2004). *Γενική κοινωνιολογία*. (Πέμπτη έκδοση). Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε.
- Δραγώνα, Θ. (2001). *Εκπαίδευση: Πολιτισμικές διαφορές και κοινωνικές ανισότητες. Κοινωνικές ταυτότητες/ ετερότητες, κοινωνικές ανισότητες, διγλωσσία και σχολείο* (Τόμ. Α'). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Ενρίκεζ, Ε. (2005). *Από την ορδή στο κράτος, Απόπειρα ψυχανάλυσης του κοινωνικού δεσμού*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες.
- Ιστορία των Ελλήνων. *Ελληνιστικοί χρόνοι (τόμ. 4)*. Αθήνα: Δομή.
- Ιωάννου, Γ. (2004). *Παραμύθια του λαού μας*. Αθήνα: Ερμής.
- Καπλάνογλου, Μ. (2017). *Παραμύθι και αφήγηση στην Ελλάδα: μια παλιά τέχνη σε μια νέα εποχή*. Αθήνα: Πατάκη.
- Κερένυι, Κ. (2016). *Η μυθολογία των Ελλήνων*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

- Κωνσταντοπούλου, Χ. (2000). Εισαγωγή: Αναφορά στην έννοια και στις όψεις των συγχρόνων αποκλεισμών. Στους Χρ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Γερμανό & Θ. Οικονόμου (Επιμ.), *«Εμείς» και οι «άλλοι». Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα* (σσ. 11-32). Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Λας, Κ. (2006). *Ο ελάχιστος εαυτός*. Αθήνα: Νησίδες.
- Λέτσιος, Κ. (2008). Το ψυχόδραμα και ο Jacob Moreno. Στον Σ. Παπαστάμου (Επιμ.), *Εισαγωγή στην κοινωνική ψυχολογία (Τόμ. Β')*, *Η παράδοση*. Αθήνα: Πεδίο.
- Λυδάκη, Α. (2010). *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Λυδάκη, Α. (2012). *Ισκιοι και αλαφροϊσκιωτοι. Λαϊκός λόγος και πολιτισμικές σημασίες*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λυδάκη, Α. (2016). *Αναζητώντας το χαμένο παράδειγμα*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Μαγνήσαλης, Κ.Γ. (1990). *Δημιουργική: Θεωρία και τεχνική για την ανάπτυξη της δημιουργικότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις "Interbooks".
- Μαλαφάντης, Κ.Δ. (2011). *Το παραμύθι στην εκπαίδευση: Ψυχοπαιδαγωγική διάσταση και αξιοποίηση*. Αθήνα: Διάδραση.
- Μαλαφάντης, Κ.Δ. (2014). Παραμύθι και δημιουργικότητα των παιδιών. *Κείμενα*, 18, 1-26.
- Μαλικιώση-Λοΐζου, Μ. (2003). Οι διαγενεακές σχέσεις σε νέα βάση. Στο βιβλίο του Γ. Σιάμπου (Επιμ.), *Πληθυσμός και ανάπτυξη στην Ελλάδα* (σσ. 492- 499). Αθήνα: Εκδόσεις Κορφή.
- Μαντόγλου, Α. & Μελέτη, Κ. (2013). *Επιστημονικός λόγος περί κοινωνικών αναπαραστάσεων και ιδεολογιών*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Μερακλής, Μ.Γ. (1987). *Σύγχρονος ελληνικός λαϊκός πολιτισμός*. Αθήνα: Καλλιτεχνικό Πνευματικό Κέντρο Ωρα.
- Μερακλής, Μ.Γ. (2001). *Τα παραμύθια μας*. Αθήνα: Εντός.

- Μερακλής, Μ.Γ. (2019). Τα ζώα στο λαϊκό παραμύθι. Στο βιβλίο της Α. Λυδάκη (Επιμ.), *Ο άνθρωπος και τα άλλα ζώα* (σσ. 284-289). Αθήνα: Παπαζήση.
- Μπέργκερ, Π.Λ. & Λούκμαν, Τ. (2003). *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας. Μια πραγματεία στην κοινωνιολογία της γνώσης*. Αθήνα: Νήσος.
- Νίτσε, Φ. (2010). *Η γέννηση της τραγωδίας*. Αθήνα: Πανοπτικόν.
- Ξανθόπουλος, Χ. (2011). *Η νέα κοινωνία της γνώσης*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Παπάκου- Λάγου, Α. (2004). Γνωριμία με σύγχρονους αφηγητές ελληνικών λαϊκών παραμυθιών. Στην Κ. Κουλούμπη- Παπαπετροπούλου (Επιμ.), *Η τέχνη της αφήγησης* (σσ. 73-92). Αθήνα: Πατάκης.
- Παπαρίζος, Α. (1999). Η ταυτότητα των Ελλήνων, τρόποι αυτοπροσδιορισμού και η επίδραση της ελληνικής ορθοδοξίας. Στο βιβλίο των Χ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιπραντή, Δ. Γερμανού και Θ. Οικονόμου (Επιμ.), *«Εμείς» και οι «Άλλοι». Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα* (σσ. 135-151). Αθήνα: Τυπωθήτω- Γιώργος Δαρδανός.
- Παπαρίζος, Α. (2014). *Η κοινωνία των αμαρτωλών*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Σακελλαρίου, Χ. (2003). *Παιδί και βιβλίο. Η καλλιέργεια της φιλαναγνωσίας και της καλλιέργειας με την παιδική λογοτεχνία*. Αθήνα: Μελωδία- Καψάσκη.
- Σένετ, Ρ. (2004). *Οι χρήσεις της αταξίας. Προσωπική ταυτότητα και ζωή της πόλης*. Αθήνα: Τροπή.
- Στεφανίδης, Μ. (2019). Εν αρχή ην το ζώ-ον. Στο βιβλίο της Α. Λυδάκη (Επιμ.), *Ο άνθρωπος και τα άλλα ζώα* (σσ. 281-283). Αθήνα: Παπαζήση.
- Τσιώλης, Γ. (2006). *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις*. Αθήνα: Κριτική.
- Φρόντ, Σ. (2010). *Τοτέμ και ταμπού*. Αθήνα: Δαμιανός.
- Χατζητάκη – Καψωμένου, Χ. (2002). *Το νεοελληνικό λαϊκό παραμύθι*. Αθήνα: ΙΝΣ (Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών), Ίδρυμα Μανώλη Τριανταφυλλίδη.

Χρηστάκης, Ν. (1999). *Μουσικές ταυτότητες. Αφηγήσεις ζωής μουσικών και συγκροτημάτων της ελληνικής και ανεξάρτητης σκηνής ροκ*. Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός.

Χριστοδούλου, Μ. (2019). *Κριτικός ρεαλισμός και βιογραφική μέθοδος στην ποιοτική έρευνα. Φιλοσοφικά ζητήματα και ερευνητικές εφαρμογές*. Πάτρα: Opportuna.

Ξενογλώσση

Atkins, K. (2004). Narrative identity, practical identity and ethical subjectivity. *Continental Philosophical Review*, 37, 341–366.

Bettelheim, B. (1995). *Η γοητεία των παραμυθιών. Μια ψυχαναλυτική προσέγγιση*. Αθήνα: Γλάρος.

Billig, M. (1978). Fascists: A social psychological analysis of the national front. London: Academic Press, Στη Δραγώνα, Θ. (2001). *Εκπαίδευση: Πολιτισμικές διαφορές και κοινωνικές ανισότητες. Κοινωνικές ταυτότητες/ ετερότητες- κοινωνικές ανισότητες- διγλώσσια και σχολείο* (Τόμ. Α'), (σσ. 25-78). Πάτρα: ΕΑΠ.

Bruner, J. (1987). Life as narrative. *Social research*, 54 (1), 691-710.

Bruner, J. (1997). *Πράξεις νοήματος*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Bruner, J. (2018). *Δημιουργώντας ιστορίες. Νόμος, λογοτεχνία, ζωή*. Αθήνα: Πεδίο.

Callero, P.L. (2003). The sociology of the self. *Annual Review of Sociology*, 29, 115-133.

Candau, J. (1998). *Memoire et identite*. Paris: Presses Universitaires de France.

Carr, D. (1986). Narrative and the real world: An argument for continuity. *Historical Theory*, 25 (2), 117-131.

Cervone, D. & Pervin, L.A. (2013). *Θεωρίες προσωπικότητας. Έρευνα και εφαρμογές*. Αθήνα: Gutenberg.

- Cole, M., & Cole, S.R. (2002). *Η ανάπτυξη των παιδιών: Γνωστική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη κατά τη νηπιακή και μέση παιδική ηλικία*. Τόμος Β'. Επιμέλεια και απόδοση στα ελληνικά Ζ. Μπαμπλέκου. Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δάρδανος.
- Cooper, J.C. (1983). *Fairy tales. Allegories of the inner life*. Borgo Press.
- Craib, I. (2009). *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία. Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Creswell, J.W. (2016). *Η έρευνα στην εκπαίδευση. Σχεδιασμός, διεξαγωγή και αξιολόγηση ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας*. (Μτφρ. Ν. Κουβαράκου). Αθήνα: Ίων.
- Davies, K. (2014). Siblings, stories and the self: The sociological significance of young people's sibling relationships. *Sociology*, 1-13, <https://doi.org/10.1177/0038038514551091>.
- Erikson, E. (1990). *Η παιδική ηλικία και η κοινωνία*. (Μτφρ. Μ. Κουτρουμπάκη). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Feldman, R.S. (2009). *Εξελικτική ψυχολογία. Δια βίου ανάπτυξη*. (Επιμ. Η.Γ. Μπεξεβέγκης). Αθήνα: Gutenberg.
- Gajdamaschko, N. (2005). Vygotsky on imagination: Why an understanding of the imagination is an important issue for schoolteachers. *Teaching Education*, 16 (1), 13-22.
- Gergen, K.J. (1997). *Κορεσμένος εαυτός*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Goffman, E. (2006). *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Halpin, M.M. & Seguin, M. (1990). Thimshian peoples: Southern Tsimshian, Coast Tsimshian, Nishga, and Gitksan. In W. Suttles (Ed.), *Handbook of North American Indians: Northwest Coast* (pp. 267-284). Washington, DC: Smithsonian Institution.

- Hogg, M.A. & Vaughan, G. (2010). *Κοινωνική ψυχολογία*. (Επιμ. Α. Χαντζή). Αθήνα: Gutenberg.
- Hollindale, P. (1997). *Signs of childness in children's books*. Thimble.
- Holmes, J. (2009). *Ο John Bowlby & θεωρία του δεσμού*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Jacquard, A. (2010). *Εγώ και οι Άλλοι, μια γενετική προσέγγιση*. Αθήνα: Κάτοπτρο.
- Jung, C.G. (1995). *Τέσσερα αρχέτυπα. Μητέρα, Αναγέννηση, Πνεύμα, Κατεργάρας*. Αθήνα: Ιάμβλιχος.
- Kaplan, H.I., Sadock, B.J., & Grebb, J.A. (1996). *Ψυχιατρική* (Τόμ. Α'). Ιατρικές Εκδόσεις Λίτσας.
- Kaufman, G. & Elder, G.H. (2003). Grandparenting and age identity. *Journal of Aging Studies*, 17, 269-282.
- Koutsomprou, V.E. (2016). The child and the fairy tale: The psychological perspective of children's literature. *International Journal of Languages and Linguistics*, 2 (4), 213-218.
- Levinson, D. (1978). *The season of a man's life*. NY: Ballantine.
- Lightfoot, C., Cole, M. & Cole, S.R. (2014). *Η ανάπτυξη των παιδιών*. (Μτφρ. Μ. Κουλεντιάνου). Αθήνα: Gutenberg.
- Logan, J.R., Ward, R. & Spitze, G. (1992). As old as you feel: Age identity in middle and later life. *Social Forces*, 71 (2), 451-467.
- Malinowski, B. (2019). *Μαγεία, επιστήμη και θρησκεία. Ο μύθος στην πρωτόγονη ψυχολογία*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Matsumoto, D. (2019). *Λεξικό ψυχολογίας του Cambridge*. Αθήνα: Πεδίο.
- McAdams, D.P. (2018). Narrative identity: What is it? What does it do? How do you measure it? Imagination, cognition and personality: Consciousness in theory. *Research and Clinical Practice*, 37 (3), 359-372.
- Miller, A. (2003). *Οι φυλακές της παιδικής μας ηλικίας*. Αθήνα: Ροές.

- Morgan, A. (2011). *Τι είναι η αφηγηματική θεραπεία*; Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Nelson, H. (2001). *Damaged identities, narrative repair*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Polletta, F., Chen, P.C.B., Gardner, B.G. & Motes, A. (2011). The sociology of storytelling. *Annual Review of Sociology*, 37, 109-130.
- Ritzer, G. (2020). *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία*, (4^η έκδ). Αθήνα: Τζιόλα.
- Robson, C. (2010). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Rodari, G. (2003). *Γραμματική της φαντασίας. Εισαγωγή στην τέχνη να επινοείς ιστορίες*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Rotter, J.B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs*, 80, 1-28. Αναφ. στον Hock, R.R. (2009). *40 μελέτες που άλλαξαν την ψυχολογία*. Αθήνα: Πεδίο.
- Salmon, C. (2008). *Storytelling, η μηχανή που κατασκευάζει ιστορίες και χειραγωγεί τα πνεύματα*. Αθήνα: Πολύτροπον.
- Scherf, W. (1974). Family conflicts and emancipation in fairy tales. *Children's literature*, 3 (1), 77-93.
- Smith, B. & Sparkes, A.C. (2008). Contrasting perspectives on narrating selves and identities: An invitation to dialogue. *Qualitative Research*, 8 (1), 5-35.
- Taylor, C. (2007). *Πηγές του εαυτού. Η γένεση της νεωτερικής ταυτότητας*. Αθήνα: Ινδίκτος.
- Turner, P.J. (1998). *Βιολογικό φύλο, κοινωνικό φύλο και ταυτότητα του Εγώ* (Επιμ. Ν.Δ. Γιαννίτσας). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Vygotsky, L.S. (1997). *The collected works of L.S. Vygotsky (vol. 4)*. New York: Plenum Press.
- Vygotsky, L.V. (2003). Imagination and creativity in childhood. *Journal of Russian and East European Psychology*, 42 (1), 7-97.